

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ
ҲУЗУРИДАГИ ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ,
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ
ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ МИЛЛИЙ МАРКАЗИ**

Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний

ТАСАВВУФ ВА ИНСОН

**Тошкент
“Адолат”
2001**

Жўзжоний Абдулҳаким Шаръий.
Тасаввуф ва инсон (Масъул муҳаррир
ва сўз боши муаллифи: А.Х.Саидов.-
Т.: “Адолат”, 2001.-192-бет).

Масъул муҳаррир ва
сўзбоши муаллифи: **А.Х.Саидов**, ҳуқуқшунослик
фанлари доктори, профес-
сор

Такризчи: **А.Машнопов**, филология фан-
лари доктори, профессор

Маълумки, Шарқ фалсафасининг муҳим таркибий қисми бўлмиш тасаввуф таълимотининг буюк намоёндалари Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Накшбанд, Нажмуддин Кубро, Ҳожа Аҳрор, Бобо Раҳим Машраб, Бобо Тохир Урён каби улуғ зотларнинг номлари юртимизда ва хорижда машҳур бўлса-да, уларнинг таржимаи ҳоллари, ижодий фаолиятлари, қолдирган асарлари ҳануз халқимизга қоронғу эди.

Кўлингиздаги китобдан жой олган таниқли адабиётшунос, шоир ва ҳуқуқшунослик фанлари номзоди Абдулҳаким Шаръий Жўзжонийнинг Тасаввуф илмига оид бир қанча мақола ва рисолалари ушбу қоронғуликни ойдинлаштиришга ёрдам беради.

Ж 0302050000-002 2001
(04)-2001

©”Адолат”, 2001й.

Тасаввуф илми Шарқ фалсафий тафаккури тарихининг таркибий қисми (Сўз боши ўрнида)

XXI аср бўсағасида улуг тарихий воқеалар юз бермоқда. Дунё харитаси тубдан ўзгарди. Ўзбекистон сиёсий мутелик ва асоратдан қутилиб, мустақил давлат сифатида жаҳонда танилди. Халқимиз ўз ери, ўз тили, ўз динига эга бўлди, миллий ғурури, иззат-обрўси тикланиб, қадриятларимиздан, маънавий меросимиздан баҳраманд бўлмоқдамиз.

«Улуг бобоқолонларимиз руҳига, башарият тарихи ва маданияти хазинасига катта ҳисса қўшган улуг аجدодларимизга, улар қолдирган улкан меросга муносиб бўлиш истаги жамиятимиз аъзолари орасида кенг ёйилиши, ҳар бир фуқаронинг онгидан мустаҳкам жой олиши — бу ҳам янги замоннинг муҳим хусусияти», деб айтган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов (Истиклол ва маънавият. Тошкент, 1994, 19-20-бетлар).

Қадимий Мовароуннаҳр ва Хуросон фарзандларининг жаҳон илми тарихи зарварақларига олтин ҳарфлар ила битилган асарлари оз эмас. Имом Исмоил Бухорий, Имом Термизий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Бурҳонуддин Марғиноний, Амир Темур, Улуғбек, Навоий, Бобур ва бошқа юзлаб зотларни жаҳон афкор оммаси яхши билади. Бу буюк олимлар силсиласида Шарқ фалсафасининг муҳим таркибий қисми бўлмиш тасаввуф таълимотининг буюк намоёндалари Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмуддин Кубро, Хожа Аҳрор ва бошқалар ўзларининг муносиб ўринларига эгадурлар.

Тасаввуф илми, унинг тариқатларидаги кенг кўламли таълимотлар, узоқ ўтмишга эга бўлиб, илдилари ниҳоят қадимий даврларга бориб тақалади. Ирфоний тасаввурлар инсон тафаккурининг маҳсули бўлиб, унинг ўсиши билан бирга ўсиб ва ривожланиб келган.

Хур фикрлик кишанланган тоталитар тузум даврида, тасаввуф таълимоти, ундаги юксак инсоний ғояларга

қарамасдан, ўрта аср феодал тузумининг дунёқараши ва меҳнаткашларни йўлдан оздириш мақсадида ишлаб чиқарилган сунъий таълимот сифатида қораланиб келиб, унга қарши аёвсиз кураш йўлга қўйилган эди. Аҳмад Яссавий, Хожа Аҳрор каби тасаввуф таълимотининг буюк намоёндалари камситилиб, уларга қарши тухмат ва бўҳтон тошлари отиларди.

Юртбошимиз таъкидлаганидек, «наслу пасабини билмаган киши инсон сапалмайди. Неча йиллар бизни тарихимиздап, динимиздап, маънавий меросимиздап ғофил этишга уришдилар». Бу ўринда Совет тузumi томонидан амалга оширилиб давлат сиёсати даражасига кўтарилган сиёсат моҳиятини тушуниш қийин эмас. Чунки тасаввуф мактаблари инсонларни хур фикрликка даъват қилади, яратувчидан бошқа ҳар қандай куч ва қудратга бўйсунушдан воз кечиб, фақат унга сиғиниб, фақат ундангина кўрқушга ундайди. Тасаввуф ғоялари барча миллатлар ва халқларни, уларнинг миллати, тили ва динидан қатъи назар, бир-бири билан тенг деб билиб, яратувчига қарши қаратилган ҳар қандай ғоя ва мафкурани рад қилиб келган. Ўзини энг яхши ва янги инсоний ғоялар тарғиботчиси деб иддао қилган тоталитар тузум, бундай юксак таълимотни тарқатувчи ва барча инсонларни бирлаштирувчи оқимни, кўрарга кўзи йўқ эди, негаки тасаввуфнинг олий ғоялари шахсга сиғиниш мафкурасини бутунлай инкор этиб, материалистик принципларга асосланган социалистик тузумга қарши турарди. Шу сабабли совет фани назариётчилари барча имкониятлардан фойдаланиб тасаввуф таълимоти ва ирфоний ғояларга қарши аёвсиз курашди, унинг илғор вакиллари устидан мағзава тўкиб келди, ҳатто улардан қолган ёдгорликларни йўқотишга шошилиб, тарих саҳифаларидан ва халқ онгидан уларни ўчиришга уринди. Лекин ушбу таълимот Туркистон халқлари руҳига сиғиб кетган ғоялар сифатида улар онгининг ажралмас қисмини ташкил қилган эди. Тасаввуф ғоялари ўлка халқига, мустамлакачиларга (оқидан тортиб қизилягача) қарши қатъий кураш олиб бориш учун куч ва ғайрат бағишларди. Туркистон мустақиллиги учун кўп йиллар давом этиб келган қонли урушлар бунинг инкор этиб

бўлмайдиган гувоҳидир. Халқимиз ҳеч қачон, уларнинг мустақиллиги, ақидавий-диний қадриятлари ва виждон эркинлигини тортиб олиб, миллий ғурур ва иззат нафсини оёқ ости қилган бостириб келувчилар билан келиша олмасди ва ҳақиқий маънода улар билан муштарак тил топа олмасди. Улар олдида ўлка мудофааси йўлида шаҳид бўлган хоразмлик сўфий шайх Нажмуддин Кубро тимсоли турарди.

Мустақиллик баракати билан барча миллий, маънавий қадриятларимизга қайтиш бахтига муяссар бўлдик. Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмуддин Кубро, Хожа Аҳрор ва Махдуми Аъзам, Бобо Раҳим Машраб каби машҳур тасаввуф вакиллариининг хотирасини нишонлаб, улар қолдирган бой маънавий ёдгорликлар билан танишиш имкониятига эга бўлдик.

Тасаввуф таълимоти биз учун катта назарий ва амалий аҳамиятга эга, нега деганда:

биринчидан, у халқимизнинг инсоний ғурурини юксалтириб, тубанлик, пасткашлик ва руҳий инқироздан сақлаб туради;

иккинчидан, ўлкамизда яшайдиган турли халқлар ва миллатлар бирлашиб яшаши учун бағри кенглик маданиятини умумийлаштиришга ёрдам беради;

учинчидан, умумбашарий инсон-дўстлик ғоялари билан ҳар қандай фундаменталистик оқимлар, айниқса, диний экстремизмга қарши туради;

тўртинчидан, тинчликсеварлик ғояларини тарғиботчиси сифатида ҳар қандай уруш ва қуролли тўқнашувларга қарши амал қилади;

бешинчидан, инсонни улуғлаб, уни юксак мақомларга кўтаради ва маънавий тараққиёти учун муносиб замин яратиб беради.

Шу боис Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний томонидан тайёрланган ушбу рисола, ҳозирги замон талабига ўз вақтида берилган амалий жавобдир. Бевосита асар мазмунига қисқача тўхталиб ўтишдан аввал, муаллифнинг таржимаи ҳолига эътиборингизни қаратмоқчимиз.

Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний 1934 йили Жўзжон вилояти Сарпул шаҳрида туғилган. У «Шаръий илмлар мадрасаси» ва Кобул Университети «Шариат факультете-

ти”ни битиргандан кейин 1960 йили матбуот идораларига ишга кирган ва 1977 йилгача «Анис», «Ислоҳ» рўзномалари ва «Фолклор» журналининг тадқиқ мудирини, Афғонистон радиосида программалар мудирини, «Орёно» қомусининг илмий ходими бўлиб ишлаган. У америкалик профессор Жолифнинг журналистика бўйича олий курсини тугатган.

Шаръий Жўзжоний 1978 йил апрель ўзгаришидан кейин Афғонистон Республикаси Адлия вазири, Бош прокурори ва Олий суд Олий кенгаши раиси вазифасини бажарувчиси ва Олий суд биринчи муовини бўлиб хизмат қилган.

Ҳозирги кунда Шаръий Жўзжоний Тошкент Ислом Университети «ислом ҳуқуқи» кафедраси мудирини сифатида ишлаб келмоқда. У 1997 йили Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар Вазирлиги Академиясида «Афғонистонда шариат тараққиёти» номли мавзуда ёзилган мазмунли диссертациясини ҳимоя қилди ва ҳуқуқшунослик фанлари номзоди илмий даражасига эга бўлди.

Шаръий Жўзжоний кўпдан-кўп илмий-амалий анжуманларнинг фаол иштирокчисидир. У шоир, ҳуқуқшунос, адабиётшунос ва фалсафий тафаккур эгаси сифатида ўз она тили — ўзбек тили ривожини ва бу тилда нашриёт ҳуқуқини бериш учун назарий ва амалий қадамлар қўйди ва катта муваффақиятларга эришди.

Унинг шеър ва мақолалари Афғонистон ва Ўзбекистон матбуотида нашр бўлиб келмоқда. Ўзбекистон матбуотида у ёзиб нашр қилдирган мақолалар сони 85ларга етиб борди.

У кўп сонли мақолалардан ташқари, йигирмадан ортиқ илмий-адабий асарлар муаллифи ва таржимонидир. У ўзбек тилидан «Навоий» романи (Ойбек), «Икки дил достони» (Ш.Рашидов) ва бошқа кўп рисодалар ҳамда мақолаларни форс тилига таржима қилиб нашр қилдирган. Араб тилидан машҳур ёзувчилар Юсуф Ассибий, Тоҳо Хусайн, Салома Мусо, Лутфий Манфулатий ва бошқаларнинг асарларини таржима қилган.

У ўзбек шеърини бўйича Афғонистонда Амир Алишер Навоий мукофотида сазовор бўлган. У араб, форс, пашту ва турк тилларини билади, ўзбек ва форс тилла-

рида ижод қилади. У Ўзбекистон халқи ва давлатининг самимий дўстидир.

Ўзбекистон мустақиллигидан кейин у биринчи бўлиб «Мустақил Ўзбекистон, тараққиёт йўлида» сарлавҳали катта мақола билан мустақил диёримизни Афғон халқига танитган ва давлатимиз буюк сиёсатининг тўғрилигини ёритиб берган.

Ушбу китоб Шаръий Жўзжонийнинг фалсафий изланишлари ва мушоҳадалари натижасидир.

Муаллиф Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний ёзган бир рисола, еттита мақола, араб ва форс тилларидан таржима қилинган икки рисола ва бир хотимадан иборат бўлмиш ушбу тўпламда айтиб ўтилган ғоялар ҳақида сўз юритилади.

Қисқартирилган шаклда 1995 йил «Мулоқот» журна-
лининг уч сонидан нашр этилган «Тасаввуф таълимоти
илдизлари» рисоласида муаллиф ушбу таълимотнинг туб
моҳияти, тарихий илдизлари, тараққиёт босқичлари ва
асосий йўналишлари ҳақида сўз юритиб илми ҳол (жазба
ва ҳиссиётга асосланган тасаввуф) ва илми қол (илмий
тасаввуф) ғоялари ва ҳар бирининг хусусиятларини ёри-
тиб ўтиб, барча тасаввуфий оқимларда энг асосий масала
бўлмиш «ваҳдати вужуд» ва «ваҳдати шухуд» назарияла-
рини таҳлил қилади ва уларни илмий услубда изоҳлаб
беради.

Мазкур рисола тасаввуф таълимоти бўйича асосий
манбаъларга таянган ҳолда ўлкада 1995 йилгача ёзилган
биринчи асар десак муболаға бўлмайди. Муаллиф тасав-
вуфнинг энг муҳим оқимлари бўлмиш кубравия, ясса-
вия, қодирия, сухравардия, чаштия, нақшбандия ва му-
жаддидия тариқатларини қисқа, аммо чуқур ва қизи-
қарли равишда танитиб ўтиб, уларни ишончли манба-
ларга асосланган ҳолда назардан ўтказди ва рисола охи-
рида бир қатор истилоҳлар (атамалар)ни изоҳлаб ўтади.

Нажмуддин Кубро қарашлари ва асарларига бағиш-
ланган мақолада олимнинг ҳаёт жараёни, у яратган
асарлар ва шунингдек унинг ирфоний қарашлари ёри-
тилган. Кубро қаламига мансуб араб тилида ёзилган ва
шартли равишда «Кўнглим кўзи билан кўрганларим» деб
аталган нодир кўлөзма рисоласининг таржимаси бизни

ушбу мутафаккир сўфийнинг фалсафий ва ирфоний қарашлари билан ошно қилади.

Тўпламдаги Хожа Аҳрор ва «Рисолаи Бобурия»га бағишланган икки мақола ва «Рубоийлар шарҳи» рисо-ласи ўқувчини нақшбандия тариқатининг йирик намо-ёндалари бўлмиш Хожа Аҳрор, Маҳдуми Аъзам қараш-лари ва ирфоний назариялари билан ошно қилади, те-мурийлар давлати йирик намоёндаси атоқли шоир ва давлат арбоби Заҳридин Муҳаммад Бобур ва шайбо-нийлар давлатининг шоир ва маърифатпарвар подшоҳи бўлмиш Убайдуллахон Баҳодур Убайдий билан Маҳдуми Аъзам аро дўстона муносабатни ҳамда мазкур под-шоҳларнинг юксак давлат мақомидан туриб, тасаввуф аҳлига кўрсатган ихлос ва самимиятини, шунингдек та-саввуф аҳли уларга кўргазган ҳурмат ва ишончини кўрсатиб ўтади. Мазкур мақолаларда биз маънавият ва ирфон дунёси соҳасида, фақр ва салтанатро муштарак томонлар ижод қилиб, маънавият чироғини ҳар доим ёқиб туриш мумкинлигини яққол кўрамиз.

«Ваҳдат уммонининг ғаввоси» сарлавҳали мақолада биринчи марта улуғ шоир Бобо Раҳим Машрабнинг ир-фоний қарашлари, айниқса ваҳдат фалсафасига муноса-бати илмий услубда ёритилади. "Ишкамишда Бобо Ра-ҳим Машрабнинг мазори" номли мақолада унинг абадий ётар жойи ва айрим хусусиятлари ҳақида маълумот бе-рилади.

"Бобо Тоҳир ва унинг ирфоний тароналари" сарлав-ҳали мақолада бундан минг йил муқаддам яшаб ўтган дарвиш ва сўфий шоирнинг ҳаёти ва сеҳрли тўртликлари билан ошно бўламиз.

Муаллиф Ўзбекистонда тасаввуфшунослик фани-нинг ривожига бағишлаган мақоласида, устод Нажмид-дин Комилов томонидан ёзилган «Тасаввуф» номли ки-тобни тақриз ва таҳлил қилиш билан бирга, китоб муал-лифи томонидан эришилган ютуқларни кўрсатиб ўтади ва китобни тасаввуфшунослик, шунингдек Алишер На-войий асарларини тасаввуф таълимоти ёруқлигида ўрга-ниш соҳасида нафақат Ўзбекистонда, балки бутун Тур-кистон ҳудудида ёзилган энг муҳим ва янги асар деб баҳолайди.

Муаллиф «тасаввуф илми - маънавий қудрат» сарлавҳали хотимасида, Ўзбекистонда тасаввуф илми бўйича олимлар томонидан бажарилган тадқиқот ишларини эслатиб ўтиб, ушбу фан ривожини учун уларни етарли эмас деб билади. У ҳозирги ўтиш даврида Ўзбекистон учун тасаввуф таълимотини чуқур ўрганиш ва тарқатиш қанча катта аҳамиятга эга эканлигини эътиборга олган ҳолда, тасаввуфшунослик илмини ривожлантириш учун амалий ва ниҳоят фойдали режаларни таклиф этади. Ўз навбатида соҳа олимларининг кечиктириб бўлмайдиган бурчини таъкидлаб ўтади.

Тўпلام турли мақолалар ва рисоалардан иборат бўлса ҳам, улар орасида бир илмий уйғунлик, мантиқий боғланиш мавжуд бўлиб, ҳаммаси бир ғояга яъни тасаввуф таълимотида инсон ўрни ва маънавий мақомига қаратилган.

Ҳозирги давр талабидан келиб чиққан ҳолда такроран таъкидлаш мумкинки ушбу тўпلام нашри ўзига ҳос аҳамиятга эга. Ундаги ёритилган таълимотлар, қарашлар, юксак ахлоқий ғоялар, меҳру-шафқат, халқлараро дўстлик ва иноқлик, бағри кенглик, элатлараро дўстликка тарғиб этади. Диний ва мазҳабий таассубга, айниқса диний экстремизмга қарши тарбия ишларига ёрдам беради.

“Ислом динимизнинг муқаддас мероси — фалсафа илми, хусусан, Шарқ фалсафасини тереин ўрганиш, шу асосда улуг маданиятимиз ва қадриятларимиз илдиэларини жоплаштириш, яқин ўтмишимиздан қолган мафкурадан халос бўлиш, ўзимизнинг асрлар синовидан ўтган улуг аجدодларимиз бизга қолдирган миллий мафкура ва тафаккуримизни тиклаш, уни замонавий — умум башарий руҳ билан бойитиш ҳаммамизнинг долзарб вазифамиздир», - деган эдилар юртбошимиз. Абдулҳаким Шаръий Жўзжонийнинг ушбу мўжаз ва мухтасар асари шу вазифани бажариш йўлида қўйилган амалий қадамлардан бири бўлади.

А.Х.Саидов,

ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор .

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИНИНГ ИЛДИЗЛАРИ ВА АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Икки оғиз сўз

Биринчи марта инсон тахаййул ва тасаввур қила бошлаши биланоқ, табиат сирларини билиб олишга уринган. Бу ҳақда унинг биринчи тахаййул ва тасаввурлари мифология, яъни устўралар шаклида юзага кела бошлаган. Мифология барча табиий ва ижтимоий ходисаларни жуда содда ва ибтидоий шаклда изоҳлаб беришга уринади.

Жамиятшунос олимлар тадқиқотига биноан мифологиядан сеҳргарлик, яъни сирли оламни билиб олиб, кўзга кўринмайдиган кучлар билан алоқа ўрнатиш ва улар орқали ҳаётга ижобий ва салбий таъсир ўтказиш илмлари келиб чиқади. Ибтидоий ирфоний ғоялар ҳам мифологиядан сарчина олади.

Бир манбадан келиб чиққан иккала билим, бир хил тасаввурни илгари сурганлиги учун ўзаро таъсир ўтказиб келган. Масалан, Э.Табарийнинг текширишлари шуни кўрсатадики «Ҳерметизм» яъни мисрлик машҳур сеҳргар «Ҳермес» номи билан аталган билимга боғлиқ бўлган «рижолул-ғайб» (ғойиб одамлар) ё «жавосийул-қулуб» (кўнгуллар жосуслари) каби кўп атамалар ислом тасаввуфига ўтиб, кўпинча тасаввуфий манбаларда қўлланиб келди.

Ҳам шарқу ҳам ғарбда турли ирфоний мактаблар ва тасаввуф таълимотлари мавжуд. Биз ушбу текширишда ислом тасаввуфининг келиб чиқиши, унинг қадимий илдиэлари ва турли йўналишлари ҳақида сўз юритмоқчимиз. Масалани яхшироқ тушуниб олиш учун бир-бирига киришиб кетган иккита атама, яъни ирфон ва тасаввуф тушунчалари устида тўхтаб ўтишимиз лозим бўлади.

«Ирфон» ва «Тасаввуф» тушунчалари

«Ирфон» сўзи билиш, билиб олиш, таниш, қайтадан таниш, тушуниш ва билим маъноларида ишлатилади. Бу

калиманинг муодили (тенгдоши) юнонча сўз «сирли» ва «гайбли» маъносини англатади.

Ирфон сўзи умумий маънода, юзаки илмга қарши ўлароқ, бир нарсани аниқ ва ҳар томонлама билиб олишни ифодалайди. Масалан, «фалон киши ориф шоирдир» деганда, у, бу соҳада юзаки маълумотларга қаноат қилмай, тасаввуф, адабиёт, шеър ва бошқа фанларга оид кўп маълумотларни қамраб олгани билдирилади.

«Тасаввуф» сўзи эса «сўф» яъни жун кийимни кийиш, сўфий бўлиб ҳақ йўлидан юриш ва шунингдек дарвишлар тариқаси маъноларида қўлланилади.

«Тасаввуф» сўзи истилоҳ (атама) сифатида бир маънавий тариқатдан иборат бўлиб, унинг пайровлари ақидасига биноан нафс (ички дунё)ни покизалаш натижасида ҳақиқат ёғдуси инсон қалбида порлай бошлайди.

Доктор Жавод Нўрбахш «сўфийлар бихишти» деган китобида, тасаввуф буюк машойихларининг сўзларига таянган ҳолда, тасаввуфни сўз орқали таърифлаб бўлмайдиган бир ҳол (ҳолат) сифатида ифодалаб, «сўз билан ифодаланувчи нарса тасаввуф эмас» дейди. Унинг фикрича тасаввуф тариқати ҳақида баъзи бир буюк зотлар томонидан берилган таърифлар умумий бўлмай, тасаввуфнинг фақат баъзи бир хусусиятларини ифодалаб берган. Агар уни мукамалроқ таъриф қиладиган бўлсак, унда «тасаввуф ишқ озуқаси ва фақат бир томонга боқиш йўли билан, ҳақиқат (худо)га олиб борадиган тариқадан иборатдир. Тасаввуфнинг мақсади ҳақиқатни файласуфлар сингари мантиқ ва истидлол орқали эмас, балки кашфу-шухуд орқали, кўнгил ва виждон кўзи билан билиб олишдир. Шунинг учун тасаввуф юриб бориб кўрадиган йўлдан иборат бўлиб, ётиб эшитадиган нарса эмас». (Доктор Жавод Нўрбахш. Сўфийлар бихишти. 11-бет. Лондон. 1362 ҳ.й.).

Ирфон илоҳий илмлардан бири сифатида, ҳақнинг зоти, унинг исмлари ва сифатларини ишроқ (кўнгил ёруғлиги) орқали билиб олишга қаратилган илм ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда аҳлуллоҳ (худони қидирувчилар) ҳақни таниб олиш учун танлаган йўл ирфон деб аталади.

Э.Табарий ирфонни қуйидагидек таърифлайди: ирфон инсон ўз нафсини покизалаш, риёзат чекиш, сиғиниш, зикр қилиш, хилватда ўлтириш ва жазбага берилиш билан сайру-сулук босқичларидан ўтиб худо ва бошқа табиат ортидаги кучлар билан алоқа ўрнатиш ва шу йўсинда унинг қалби илҳом ва ишроқ манбаига айлангандан кейин қатъий ва шубҳасиз ҳақиқатга эришишидан иборатдир.

Деҳхудо «Орифлар атамаларининг қомуси» номли китобда «Гулшани роз шархи»дан олиб берилган маълумотларга таяниб ўз машҳур асари луғатномада ирфон борашида қуйидагидек маълумот беради: ирфон ва ҳақни таниш икки йўл орқали бўлади: биринчиси асардан муассир (асар қилувчи)га, феъдан сифатга ва сифатлардан зотнинг (ҳақ зотининг) борлигига истидлол қилиш орқали. Бу йўл эса олимларга хосдир. Иккинчиси кўнгилни покизалаб бошни (мия-фикрни) ва шунингдек руҳни, ундан (ҳақдан) бошқа барча нарсалардан бўшатиш орқали. Бу йўл эса пайғамбарлар, набийлар, авлиёлар ва орифларга хос бўлган йўлдир. Бу йўл яъни кашф (маънавий оламлар ва ички дунёнинг ҳақиқатлари соликка маълум бўлиши – Ш.Ж.) ва шухуд (ҳақни кўриш) фақат мажзўби мутлаққа (ҳақ томонидан жазб этилиб, унинг ишқида фано бўлгани туфайли ўзига келмайдиган кишига – Ш.Ж.) насиб этилади. Бошқа кишилар эса ёшурун қалбий ва руҳий тоат ва ибодат орқали ушбу маърифатга эришишлари мумкин. Дунёнинг яралишидан мақсад ҳам ушбу шухудий маърифат (ҳақни таниб олиш ва уни кўра билиш. - Ш.Ж.) ҳисобланади (Али-акбар Деҳхудо. Луғатнома. 135-жузъ. 1346 й.).

Тасаввуф ва ирфон тушунчалари бир-бирига яқин бўлгани учун баъзан бир маънода ҳам ишлатилади. Баъзиларнинг фикрига кўра тасаввуф ирфоннинг бир бўлими ва унинг кўринишларидан биридир, яъни тасаввуф бир йўл-йўриқ ва тариқат сифатида ирфондан сарчина олган. Ирфон эса умумийроқ тушунча бўлиб, тасаввуфдан илова, бошқа йўл-йўриқ ва мазҳабларни ҳам ўз ичига олади. Унга биноан бир киши сўфий бўлиб ориф, бўлмаслиги ҳам мумкин, ёки бир киши юзаки суратда тасаввуф тариқасида туриб, ирфондан ҳеч қандай баҳра

олмаслиги ҳам мумкин. Баъзан эса ориф сўзи дарвиш ва сўфийга нисбатан юксакроқ маънода ҳам ишлитилган. Баъзилар эса ирфонни тасаввуфнинг илмий ва зихний томони ва тасаввуфни эса, ирфоннинг амалий томони деб билганлар.

Сўфий ақидасининг асоси «бир» бўлиши керак; «бир» дейиш, «бир»ни қидириш ва «бир»ни кузатиш асосида, ягона ва мутлақ зотдан бошқа бирон нарса бора-сида ўйламаслиги зарур.

Тасаввуф ва ирфон қоидаларига биноан, сўфий ва ҳақиқий ориф, ҳақиқий инсон ўрнида туриши лозим. Инсонларни севиш, уларнинг хизматида бўлиш, айни ҳолда худонинг борлиги ва бирлигини унутмаслик, сўфийларнинг асосий ақидасидир.

Шайх Фаридуддин Аттор ривоятига кўра шайх Абулҳасан Харақоний бундай деган экан: кошки барча халқнинг ўрнида ўлсайдим, ўшанда халқ учун ўлим бўлмасди, кошки барча халқнинг ҳисоб-китобини мен билан қилишсайди, ўшанда қиёмат куни улар учун савол-жавоб бўлмасди, кошки барча халқ ўрнида мени жазолашсайди, ўшанда уларни дўзахга олиб боришмаган бўларди. Шайх Саъдий Гулистон китобида бундай деган эди:

Таржимаси: «Тариқат иши тасбеҳ тутиб, жундан эски либос кийиб, намоз ўқиш билан бўлмайди, тариқат - халқнинг хизматидан бошқа нарса эмас».

Ҳиндистон ва Юнонда ирфоний фикрлар

Ислом дини ёйилишидан кўп илгари, қадим замонлардан бошлаб ҳам Ҳиндистон, ҳам Юнон фалсафасида инсон руҳи ҳақида хилма-хил таълимотлар тарқалиб келган. Уларга кўра инсон руҳи билан яратувчи орасида, бир хил асдошлик ва бирлик мавжуд бўлиб, руҳ эса ҳар доим ўз аслига қайтиш учун интилади.

Ҳиндистон жамиятида куйи синфдан юқори синфга ўтиш, амалда мумкин бўлмаганлиги учун, маҳрумликда яшовчи синфлар, ҳеч бўлмаганда тасаввур ва тахаййул йўлидан ўзларини бахтсизликдан қутқариб, юксак даражада турган синфлар қаторида туришни ўйлаб чиқардилар.

Будда ўзи иккинчи синфга мансуб бўлгани учун, биринчи синф, яъни Бараҳманларга қарши турди ва ўз таълимотида инсоннинг юксак даражаларга кўтарилиши, Бараҳманларга назру-хайрот бериш йўли билан эмас, балки риёзат йўли, яъни ўз нафсини қийнаш ва дунёвий лаззатлардан маҳрум қилиш орқали муяссар бўлади дейди. Шунинг учун фақир синфлар унга эргашиб, у талқин қилган мазҳабни чин кўнгилдан қабул қилдилар.

Айтиб ўтилган сабаблар натижасида Ҳиндистонда «Таносух» ақидаси юзага келди. Ушбу ақидага биноан, ўлгандан кейин руҳ бир бадандан бошқа бир баданга ўтиши мумкин.

Ҳиндистонда энг юксак тоифа, аслзода ва олий гуруҳ ҳисобланган Бараҳманларни баъзилар асосан илоҳий манбадан келиб чиққан деб ўйлайдилар. Шунинг учун улар диний табақалар низомида биринчи ўринда турадилар. «Бараҳмо» мазҳаби таълимотига биноан худо баданларга ҳулул қилиши (кириши) мумкин, аммо Будда динида ҳақ эмас, балки руҳ бир бадандан бошқа бир баданга ўтиш имкониятига эга.

Ҳинд устўралари ва Бараҳмо динига асосланган эртакларда, худолар ҳар доим инсонлар ва баъзан ҳайвонлар қиёфасига кириб юрадилар. Масалан, Кришна ҳиндуларнинг машҳур худоларидан бири бўлиб, «Вишну» (иккинчи худо — коинот ҳокими ва соқчиси)нинг саккизинчи марта шаклланишидир. «Маҳобҳорат» эпосида у инсон шаклида дунёда яшаб, оила куриб, ажойиб қаҳрамонликлар кўрсатади.

Ҳиндистонда тасаввуф қоидаларига асосланган ўнлаб мактаб мавжуд бўлиб, улардан бири «тарк этиш» тарафдорлари «инсон фақат мабдага (бошланғич нуқтага) яқин бўлиб унинг билан бирлашган суратдагина ҳақиқатан эркин бўла олади» дейдилар.

«Вандотион» мазҳабини Ҳиндистонда ирфон мазҳаби деса бўлади. Унинг пайровлари ўз таълимотларида фалсафий фикр юритиб, «ориф дунёвий алоқалар ва моддий боғланишлардан узилгандан кейин мутлақлик даражасига кўтарилади, ўшанда орифнинг руҳи, куллий (умумий) руҳнинг ўзи бўлиб қолади» деган хулосага келдилар. (М.Губор. Афғонистон тарих ўзанида. 167-бет).

Юнонистонда кулдорчилик даврида яшаб илмий ижод билан шуғулланган файласуфлар орасида ирфон мактаби вужудга келди. Улардан объектив идеализмнинг отаси деб аталган Афлотун (Платон) (милоддан аввалги 427-347 йиллар) ўзига хос ўрин тутади. Унингча бутун дунё ҳақиқий борлиқнинг яъни «ғоялар дунёсининг» маҳсули, соясидир. «Ғоялар дунёси» фазо ва вақтга боғлиқ бўлмай, абадий, ҳаракатсиз ва ўзгармасдир. Унинг фикрига кўра «ғоялар дунёси»ни фақат соф тафаккур ёрдамида билиш мумкин.

Афлотун таълимотига кўра «ғоялар дунёси» билиш объектидир... ҳиссий билиш эса ҳақиқат эмас. (Ж.Тўленов, З.Ғафуров. Фалсафа. ТошДУ, 1992 й. 49- бет).

Шунингдек Равоқий намояндаларидан Зенун ва Хрусипус жазбага берилиш (худо томонига тортилиш)ни худонинг нурини билиб олиш учун зарур ва лозим деб билардилар.

Флутин (Плутинус) (270-204 й.) Мисрда «ишироқ» мактабига асос солиб, Афлотун ва Арасту фалсафасини шарқ фалсафасига кўшиб, Искандариянинг ишироқ (ирфоний) фалсафасини тараққиёт йўлига солди. Флутиннинг фалсафаси «ваҳдати вужуд» назариясига таяниб, ҳақиқатни битта ва бирликни бутун борлиқнинг асли ва асосий манбаи деб тушунади. Унингча барча мавжудот ўша биринчи мабда (бошланғич жой, нуқта)дан сизиб чиқиб, ниҳоятда ҳам унга қайтиб боради.

Шунингдек Неофлутинизм таъсири остида, Исавият (Христиан) динида ҳам тасаввуф таълимоти юзага келди. М.Ғубор берган маълумотларга кўра ирландлик «Жани Искат Эржин», саккизинчи аср (ислом тасаввуфи юзага келган давр)да, черков таълимоти ва Флутин йўл-йўриқларини бирлаштириб, кўшма бир тасаввуфга асос солди. Унга биноан барча мавжудот биринчи мабда (бошланғич нуқта)дан келиб чиққан ва охири ҳам ўша мабдага бориб кўшилади. Шунинг учун илоҳий мамлакат, барча тааммул қилувчи ва дунёвий ҳаётга қарши бўлган сўфийлар учун ҳар доим очикдир. Шу каби учинчи Папа Ужиннинг маслаҳатчиси «Сент Бернард» руҳнинг юксак даражаларга кўтарилиб, худога восил бўлиши ҳақида сўзларди. XVI асрда Масихият дунёсида тасаввуф маркази Ас-

панияга кўчиб ўтиб, ислом тасаввуфи таъсири остида келди.

Айтиб ўтилган ирфоний фикрлар ва тасаввуфий таълимотларнинг бир қисми ислом дини кириб келган соҳаларда тарқалган эди. Масалан, қадимий Хуросонда Будда ва Шива динларидан ташқари, милоддан аввалги учинчи асрда Митра динига мансуб ирфоний мазҳаб мавжуд эди. М.Губор эса милоддан кейинги асрларда «Суно» маъбудига сиғинувчи руҳонийлар ҳам Хуросонда яшаганликлари, улар ўз баданларига кул суртиб, инсонлар калласи суякларидан тузилган тасбеҳдан фойдаланиб, ўзларига хос бўлган ибодатхоналарга эга эканликлари ҳақида маълумот бериб ўтади.

Замон ўтиши билан мазкур таълимотлар, айниқса нафсни хўрлаш, дунё лаззатларидан воз кечиш ва тарки дунёчиликка берилиш, ҳам назарий ва ҳам амалий томондан ислом тасаввуфига ўз таъсирини ўтказди.

Асосан тарки дунёчилик ислом таълимотига қарши эди. Муҳаммад Пайғамбар С.А.В. ўзининг ҳадисларидан бирида (тарки дунёчилик исломда йўқдир) деган эди. Лекин унга қарамасдан ислом тасаввуфининг турли оқимлари уни ўзига хос шевада қабул қилиб олди. Аммо баъзи бир тариқалар масалан «Нийматуллоҳий» тариқати тарки дунёчиликка берилиб, жамиятдан ўзишни қоралайди. Жамоада келишув билан яшай билишни энг буюк риёзат ва инсоннинг камол даражасига эришганидан далолат деб тушунади.

Ислом дунёсида биринчи сўфийлар «Басра» ва «Куфа» шаҳарларида топилдилар. Бу шаҳарларда мусулмонлар билан биргаликда яҳудийлар, масихийлар ва мажусийлар (оловга сиғинувчилар) ҳам хилма-хил ақидалар билан яшардилар. Албатта замон ўтиши билан турли фикрлар ва назариялар бир-бирига таъсир қилмасдан қолмасди.

Биринчи сўфийлар Зоҳид, Обид, Ориф номи билан аталардилар. Зоҳид - тарки дунёчилик билан шуғулланиб, ҳаёт нозу-неъматидан воз кечарди. Обид - тоат-ибодатга берилиб, Ориф эса ҳар доим худо ёди билан яшаб, ўз илмини ошириш учун уни таниб-билиб олишни мақсад қилиб қўйганди.

Тўққизинчи асрда Бағдод шаҳри ҳам тасаввуф марказига айланиб, сўфийлар ва «илми калом» тарафдорлари орасида баҳсу-мунозаралар бошланди. Фақиҳлар (шариат олимлари) ҳам сўфийларга қарши турдилар. Саккизинчи асрдан бошлаб ислом тасаввуфи ва ирфони кенг кўламда ёйилиб, барча ислом мамлакатларига йўл очган эди. Мазкур таълимот Ҳиндистонга ёйилганидан кейин, хилма-хил турларга бўлиниб, ҳар бири ҳинд муҳитидан ўзига хос тус олди. Масалан, «Чаштия» тариқатининг пайровлари зикр, самоъ (сўфийларга хос тарзда рақсга тушиш)ни мусиқа билан ижро этадилар. Бу эса Ҳиндистон муҳитининг тасаввуфга тўғридан-тўғри таъсири учун яққол мисол бўла олади. Ҳатто баъзи ғарб тадқиқотчиларининг фикрича мусулмон сўфийлар зикрни ҳисоблаш учун тасбеҳни ҳам мазкур мамлакат сўфийларидан тақлид қилиб олган эмишлар.

Ислом тасаввуфи Ҳиндистонга тарқалгандан кейин турли тариқаларга бўлинди. Улардан Қодирия, Чаштия, Сухравардия, Баҳоия (Малтоний), Шозилия ва Мужаддия энг машҳур тариқалардан ҳисобланади.

Шундай қилиб ислом тасаввуфи, юнон фалсафаси, айниқса неофлутинизмнинг «ваҳдати вужуд» назарияси ва шунингдек христианликда тарки дунёчиликка доир таълимотлардан турли соҳаларда фойдаланди. Айни ҳолда Ҳинду Будда фалсафасидаги «фано» мафқураси унга кириб келди. Ҳинд таълимотидаги «фано»дан мақсад, аччиқ ҳаёт дардидан қутилиш салбий маънода бўлса, ислом тасаввуфида ушбу ақида сўфийнинг бақо (боқий биллоҳ) даражасига эришишига қаратилган. (М.Ғубор. Афғонистон тарих ўзанида).

Доктор Қосим Ғаний «тасаввуфнинг асосий манбалари» унвони остида сўз юритгандан кейин, Юнонда илоҳиёт фалсафаси мовароутгабиа (табиат орти) фалсафаси ва Искандария файласуфларининг мақолалари таъсири остида юзага келган, мутакаллимлар (калом илми намояндалари)нинг ~~турли-туман ақидалари.~~ Ўз навбатида тасаввуфга таъсирини ўтказган ~~вди~~ деб таъкидлайди.

2-4217

2026/01/01

АХБОРОТ-КУЛТУРА ВА ОУНВОН

159522-2010

17

Тасаввуфнинг исломий илдиэлари

Ҳинд, юнон фалсафаси ва Масихият таълимотларидан қатъи назар, ислом тасаввуфи асосан Куръондан сарчина олади.

Ислом дини тарқалиши билан бирга, бир қатор саҳобалар кўпроқ тоат-ибодатга берилиб, ахлоқу-руҳни покизалаш ва риёзат чекишга уринардилар. Ҳам Куръон ва ҳам Суннада инсон билан яратувчи орасида бўлган муносабатларни белгиловчи оятлар ва ҳадислар кўп. Тасаввуф назариётчилари ирфоний таълимотлар илдиэларини ана шу оят ва ҳадислардан қидиришарди.

Куръон инсонларни ҳар доим тааммул қилиш, ҳақнинг зоти, сифатлари ва буюк қудрати ҳақида ўйлаб фикр юритишга чақиради. Куръоннинг ўйлаб оятларида бундай даъватларга учраймиз. Масалан, 13-сурада учинчи оят таржимаси қуйидагидек: (Албатта ушбу (матлаблар)да тафаккур қиладиган қавм учун оятлар (ибратлар) бордир). 30-сурада саккизинчи оят: (Ўзларининг яратилишлари ҳақида ўйламайдиларми).

Ирфоний таълимотда, тафаккур катта аҳамият касб этади. «Ўзини таниб олган киши, ўз эгаси (раббини) таниб олишга муваффақ бўлади». Ҳақиқий маҳбуб ҳақида ўйламасдан, кўнгил кўзгусидан, унинг суратидан бошқа нарсаларни чиқариб ташламасдан, унинг жилвасини кўриш ва унга восил бўлиш мумкин эмас.

Жавод Нўрбахш тафаккурни сўфийлар ва орифлар тафаккурига бўлади. У орифлар тафаккури кўпроқ тааққул (ақлни ишлатиш) билан бўлса, сўфийнинг тафаккури ишқу муҳаббат орқали бўлади дейди. Ҳадислардан бирида бир соат тафаккур бир мишг йиллик тоат-ибодатдан афзалроқдир дейилган. ✓

Тасаввуф ва ирфон аҳли, ҳақиқий маҳбубнинг ишқига мубталодирлар. Инсон-сўфий албатта худони севади, аммо худо ҳам инсонни севадими? Бу борада далил борми? Тасаввуф аҳли қуйидаги оятга мурожаат қиладилар: Дегил-(эй Мухаммад): — “Агар худони севадиган бўлсангиз, менга эргашинглар. Шунда худо ҳам сизни севади...” (3- сура, 31- оят).

Мазкур оят сўфийларга ҳақиқий муҳаббат, яъни Аллоҳ муҳаббати учун илҳом берувчи манба ҳисобланиб, ундан жазбаланган шоирлар ажойиб шеърлар ёзганлар.

Қуръонда, одамни яратгандан кейин худо «мен унга ўз руҳимдан дам солдим - пуфладим» дейди. (38-сура, 72-оят). Ушбу оят ваҳдат фалсафаси учун энг муҳим манба ҳисобланади. 89-сура 27-, 28-оятда бундай дейилади: (Эй хотиржам руҳ, рози бўлган ва сендан розилик билдирилган ҳолда худойинг томонига қайт).

Шундай қилиб ирфон ва тасаввуф, аҳли тасаввуф ва ирфонга алоқали бўлган турли усул, қоида ва одобни исботлаш учун, ислом динининг асосий манбалари бўлмиш Қуръони Карим, ислом пайғамбари, унинг саҳобалари сўзлари ва амалий ҳаётларига таянадилар.

Француз тасаввуфшунос олими Рўжи Арнолдз айтганидек ислом тасаввуфи шундай боблар ва материалларни ўз ичига оладики кенг маънода ислом асослари ва таълимотлари билан йўғрилиб кетган.

Тасаввуф таълимотининг асосий йўналишлари

Ислом тасаввуфи, бошланғич пайтларда қисқача содда таълимлардан иборат бўлиб, кўпроқ амалий тус олган эди. Сўфийлар кўпинча тоат-ибодат билан шуғулланиб, тарки дунёчилик ва риёзат чекишга уринардилар. Ўша пайтларда, тасаввуфий матлаблар, ишоралар билан ифодаланиб, илмни ўрганиш ва уни дафтарларда ёзишга қарши эди. Аммо замон ўтиши билан унга доир таълимот дафтарларга кўчирила бошлади, бу ҳақда китоблар ёзилди, хонақоҳлар қурилди ва сўфийларга хос одобу русумлар, уларнинг юриш-туришлари, еб-ичишлари, учрашув ва сафарларини белгиловчи дастурлар яратилди.

Ислом тасаввуфи дин ва фалсафадан устунроқ турарди, айни ҳолда ҳар иккаласидан таъсирланиб, айниқса Плугин таълимотини ўзида кенг кўламда акс эттирган эди. Унинг таъсир доираси ҳикмат, риёзиёт, тиб ва бошқа фанлар соҳасидан анча кенг эди. Ҳатто буюк файласуфлар ҳам унга катта эътибор берардилар. Маса-

лан машхур файласуф Абу Али Ибн Сино бу ҳақда куйидагидек фикр билдирган эди: ҳақиқий сўфия тариқаси ўз эгасини, худо зотини таниб олишга эриштиради. Лекин бу ақлий қиёсга асосланган ақлий тариқа эмас, балки нафс (руҳ) кўзгусида акс этадиган нур орқали бўлади.

Замон ўтиши билан тасаввуф таълимоти турли тариқаларга бўлиниб, унда турли йўналишлар топила бошлади. Бу мактаблардан энг муҳими Ибнул-Арабий асос солган ва барча тариқаларга ўз таъсирини ўтказган «ваҳдатул-вужуд» фалсафаси ҳисобланади. Биз ушбу мактабни ва ундан кейин бошқа энг муҳим тасаввуфий мактаблар (тариқалар)ни қисқа суратда танитиб ўтамиз.

Ибнул-Арабий ва «ваҳдатул-вужуд» фалсафаси

560 ҳижрий йил Марсия (Андалус-Аспания)да туғилиб, 638 ҳижрий йил (1240 миладий йил) Сурияда вафот этган Муҳйиддин Абубакр Муҳаммад ибн Али ал-Ҳотамий аттоий, ислом тасаввуфида «ваҳдат» фалсафасининг асосчиси ва машхур ҳомийси бўлиб, ўз ирфоний таълимотини Қуръонга асосланган ҳолда, афлотунийлар, Арасту ва бошқалар таъсири остида яратди.

У ёзган асарларининг сонини М.Губор 300 та деса, Алмунжид муаллифлари уларни 400 та деб кўрсатади. Уларнинг энг машхурлари «фусусул-ҳикам» (ҳикматларнинг кўзлари - ишғинлари), «Алфутухотул-маккия», «Тожуррасоил» ва бошқалар ҳисобланади.

Ибнул-Арабий вафотидан кейин мутаассиб кишилар унинг қабрини буздилар, лекин сўнграқ Туркия подшоҳи султон Салим Усманий уни қайтадан қурди. Деҳхудо берган маълумотга кўра фақийҳлар ва юзаки олимлар уни ҳам ҳаёт чоғида ва ҳам вафотидан кейин «хулул» (бир киши руҳининг бошқа бир кишига ўтиши ҳақидаги эътиқод) ва илҳод (динсизлик) билан айблаб келганлар. Шунингдек унинг ваҳдатул-вужудга ақидаси ва ғаройиб нарсаларни кашф этиши ҳақида унинг иддаолари, шариат аҳлини ҳар доим унга қарши қилиб кўярди (Луғатнома, биринчи жузъ, 330- бет).

Ислом буюк энциклопедияси Ибнул-Арабийни ислом тарихида «фалсафий ирфон тизими» ёки «ирфоний фалсафа» ёки «илоҳий ирфоний ҳикмат»нинг энг буюк асосчиси сифатида баҳо беради ва уни барча даврларда ирфон соҳасида энг буюк мутафаккир деб ҳисоблайди. Ислом дунёсида бу кунга қадар бир нав унинг тафаккури таъсири остида бўлмаган ҳеч мутафаккир ориф-мизож файласуф топилмайди. (Ислом буюк энциклопедияси, 4-жилд, 233-бет).

Абдурахмон Жомий «Нафахотул-унс»да уни ваҳдатул-вужудийларнинг яловдори деб атаган. Доктор З.Сафо айтишича унинг тафаккур услуби бошқа сўфийлар билан кўп фарқ қиларди. У барча сўфийларга нисбатан кўпроқ тасаввуфга илмий шакл берди. Шайх Муҳйиддин турли фанлар олими эди. Шу сабабли ирфоний сўзларни фалсафий таъбирлар билан қўшиб, ирфон ва ишроқий ҳикмат (илоҳий ҳикмат)ни бирлаштирди ва «ваҳдати вужуд» масаласини ақлий қоидалар, илмий усул, истидлол билан изоҳлаб берди.

Шу йўсинда ўша замонгача ўз содда шакли билан важд¹, ҳол², завқ³, шеър ва амал билан қўшилиб келган тасаввуф, назарий услубга эга бўлиб, таълим бериши мумкин бўлган илмий шаклга эга бўлди, яъни тавжиҳий (изоҳланувчи) ё фалсафий тасаввуф деб аталиши мумкин бўлган «ирфон» қиёфасини олди. Шундан кейин тасаввуф «ҳол»дан бир миқдор «қол»га ўтиб бошқа фанлар қаторида дарё берила бошлади. (З.Сафо, Эронда адабиёт тарихи, 3-жилд, биринчи китоб, 169-бет).

Ваҳдатул-вужуд назарияси нимадан иборат, фалсафада қандай ўрин тутади ва бу ҳақда Ибнул-Арабийнинг таълимоти қайси асосларга таянади? Биз турли манбалар, айниқса, унинг ўз асарларига мурожаат қилган ҳолда ушбу назариянинг турли томонларини ёритишга уринамиз.

¹ Важд: ҳаддан ортқ хурсандлик ҳақдан мурид қалбига тушиб унинг ички дунёсини ўзгартирувчи ҳолат.

² Ҳол: маънавий мақлабларни тўғридан-тўғри ғайбий манбадан воқитасиз англаб олиш.

³ Завқ: тасаввуфда ҳақни кўришнинг биринчи даражаси.

Айтиб ўтганимиздек энг қадим замонлардан бери, ҳам ҳиндулар, ҳам юнонийлар инсон руҳи билан яратувчи орасида бир хил синхият, яъни асldошликка ишонардилар. Унга биноан инсон руҳи илоҳий манбадан келиб чиққани учун, бу дунёда тан қафаси ичра азоб чекади ва ўз аслини соғиниб унга қараб қайтишга интилади.

Орифлар ва айрим файласуфлар фикрича, руҳнинг бошқа жаҳон билан алоқа тутиши, комил пиру-муршид изидан бориб руҳни покизалаш ва бир қатор муайян маросим ва махсус ахлоқий, амалий шарт-шароитга риоя қилиш билан мазкур даражага эришиш ҳар ким учун мумкин ҳисобланади. Масалан Фаробийнинг фикрича «пайғамбарлик» тадрижий такомулнинг натижасидир. (Проф. Шахсавор ўғлу, мусулмон ва турк ниждод файласуф, «Хонданийхо» мажалласи, 1333 ҳ. йил, Техрон).

Орифлар фикрича, инсон руҳи чегарасиз руҳоният (улуҳият) денгизидан бир кичик тўлқин ҳисобланади. Яратувчи ва яралганлар бирлиги ҳақида шарку ғарб ориф ва шоирлари турли мазмунларда шеърлар ёзганлар. Бу борада олмониялик ирфон шоири Англус Силазюс ирфоний шеърдан бир парчани келтирамиз: «Мен тангридек буюк ва тангри мен каби кичикдир. У мендан юксакроқ ва мен ундан кўйроқ (тубанроқ) бўлишимиз мумкин эмас. Биламан, тангри бир лаҳза ҳам менсиз яшай олмайди, агар бордию мен нобуд бўлсам, у ҳам жон топширишга мажбур бўлади». (Э. Табарий. Бир қатор тадқиқотлар..., 41-бет.). Лекин ислом тасаввуфида ваҳдатул-вужуд масаласига доир ушбу талозум (бир-бирига лозимлик, бир-бирисиз яшай олмаслик) ифодаланмай, яратувчи мабда, асл ва асосий манба ҳисобланади.

«Ваҳдат» сўзи бирлик ва бир бўлиш маънисини ифодалаб «касрат» яъни кўпликка муқобил (қарши) туради. «Вужуд» эса «борлик» маъносини англатади, Ваҳдатул-вужуд кўшма сўз сифатида вужуднинг бирлиги демакдир.

Ваҳдатул-вужуд тасаввуф атамаси сифатида тўлқин, ҳўбоб (кўлик), сув гирдоби (ўрама), жала ва томчининг ҳаммасини фақат сув деб фараз қилиш каби, барча мавжудотни яратувчи вужуди билан бир деб билиш ва ундан

бошқа (худодан бошқа) барча борликни фақат тасаввуру хаёл деб ҳисоблаш маъносидадир.

Ваҳдати вужуд назариясига фалсафанинг энг муҳим масалаларидан бири сифатида эътибор берилган. Мазкур назария ҳам фалсафий ва ҳам ирфоний асосларга таянади. Бошқа бир ибора билан айтганда мазкур назарияга биноан борлик дунёси, жамодот (жонсиз ва ҳаракатсиз қаттиқ жисмлар), ўсимликлар, ҳайвонлар ва суюқликлардан тутиб, осмонлар ва фалакиёт (фалакка боғлиқ бўлган нарсалар)гача ҳаммаси бир вужуд ҳисобланади. Уларнинг энг юксак, энг кучли ва энг шиддатли мартабасида тангрининг вужуди туради. Бошқа мавжудот биринчи мабда (бошланғич нуқта)га нисбатан яқин ва ё узоқ бўлгани нуқтаи назаридан бир-биридан фарқланиб, баъзилари кучли ва баъзилари эса заиф ва кучсиз бўлади.

Вужуднинг икки томони бор: бир томони «вожибул-вужуд» яъни ўз-ўзидан мавжуд бўлиб, ўз мавжудлиги учун бошқа нарсага муҳтож бўлмаган ва иккинчи томони эса «ҳаюло» яъни шаклланмаган модда ёки ундан кучсизроқ нарса бўлмаган энг заиф мавжудот ҳисобланади.

М.Муин, С.М.Сажжодий ёзган «Ақлий фанлар қомуси»га таяниб бу масалани кенгроқ ёритади: яратувчига ишонган кишилар ҳам, бу фикрни (ваҳдат масаласини) ифодалаш учун турли йўллардан борганлар. Баъзилар, яратувчи тангрини олам вужудидан ташқари билсалар, баъзилари эса уни олам вужудининг бир жузъи, лекин энг кучли ва шадид (шиддатли) мартабада турувчи деб фикр билдирадилар. Баъзи олимлар масалан Қайсарий ва Садруддин бу назариядан баъзи бир муаммолар келиб чиқишини назарда тутиб, вужуднинг бирлиги ва мавжудотнинг кўпчилиги ҳақида ақида изҳор қилганлар. Уларнинг фикрича вужуд бир, лекин кўп мартабали бўлиб, уларнинг ҳаммаси, ҳақ ва вожиб бўлган вужуднинг файзидан сизиб чиққанлар. Фақат биргина вужуд барча кoinотни қамраб олган. Вужуд чегарасиз бир океан бўлиб, барча мавжудот унинг тўлқинлари ҳисобланади. Тўлқинлар эса дарёнинг айнаи ўзи бўлади, лекин айни ҳолда бу тўлқинлар (ўз аслига) қарам бўлганига қарамасдан, мавжуддирлар ва фақат тасаввур ва хаёл ҳисобланмайдилар.

Натижада тўлқин, ҳам дарёнинг ўзи, ҳам дарёдан бошқадир. (М.Муин. Форсий қомус, 4-жилд, 4989-бет).

Тасаввуф тарқалиши билан сўфийлар ва мутакаллимлар (илми калом аҳли) орасида ҳар доим қаршиликлар бўлиб келган. Мутакаллимлар худо борлиги, бирлиги, унинг исму-сифатларини мантиқий далиллар, фалсафий истидлол йўлидан исботлашга уринсалар, орифлар ва сўфийлар, ҳақни таниб олиш ва унга эришиш бу йўлдан эмас, балки фақат ишроқ (кўнгил ва замир ёруқлиги) йўлидан муяссар бўлади, дейдилар.

Орифлар ақидасича мутакаллимлар ва фалсафа аҳлининг мунозараси нафақат борлиқ чутунини ечишга улгуролмайди, балки уни мураккаброқ қилади. Масалан, ориф шоир Ҳофиз ўзининг бир шеърида бундай дейди, таржимаси: «Дунё сирларини қидирмасдан, фақат шарабу-мутрибдан сўзла, негаки ушбу муаммони ҳикмат (фалсафа) орқали ечишга ҳеч ким муваффақ бўлгани йўқ ва бўла олмайди ҳам». (Ҳофиз Шерозий. Девон, 5-бет).

Бу чутун (мураккаблик)ни фақатгина басийрат (қалбу-замир) йўли билан очиш мумкин. Бу басийрат ҳам, яратувчи ва инсон орасида ҳижоб (парда) бўлган модда пардасини йиртиб ўтишга маваффақ бўлган кишиларга хосдир. Бу мазмунни машҳур шоир лоҳурлик аллома Йқбол ўзининг бир кичик шеърида қўйидагидек ифодалаб беради, таржимаси: Ибн Сино (мантиқ аҳли ва файласуфлар намояндаси) чангу ғубор ичида йитиб кетди, аммо Жалолуддин Румий (орифлар намояндаси) маҳмил (кажава) парласидан тута олди. У (Румий) денгиз қаърига шўнғиб бориб гавҳарга етди, лекин бу (Ибн Сино) бир хас сингари ўрама (гирдоб) атрофида айланиб қолди (ҳақиқатга эриша олмади).

Жалолуддин Румий бу ҳақда Маснавий китобида қўйидагидек фикр билдиради: Истидлол аҳли (далил қидирувчилар-фалсафа аҳли)нинг оёқлари ёғочдан. Ёғочдан бўлган оёқ жуда ҳам кучсиз бўлади.

Ваҳдатчи орифлар соний ва маснуъ (яратувчи ва яралганлар)нинг бирлигига ишониб, худонинг вужуди, яъни зоти барча ашёда жорийдир яъни яратувчи ҳар нарсада мавжуддир деган ақидани талқин қиладилар. Улар бир умумий ҳақиқат, бир ҳақиқий ва воқеий бор-

лиқни бутун коинотда яйраган деб тушунадилар. Аммо мутакаллимлар худо зотининг бирлиги-ягоналигига ишониб, бутун борликда худонинг зоти эмас, балки феъли (амали) жорийдир, худо ўз иродаси билан бутун коинотни қамраб олган ва тўхтовсиз амал қилмоқда ва бу амал азалий ва абадийдир, деб фикр билдирадилар.

Энди ислом тасаввуфида биринчи бўлиб ушбу масалага илмий ёндашиб, ўз фалсафий қарашлари билан «ваҳдатул-вужуд» ғоясини кенг кўламда тарқатган зот, файласуф ориф Ибни-Арабий таълимотини қисқа суратда назардан ўтказайлик.

Ибни-Арабий Андалус (Аспания) илмий муҳитида яшаб, ўз замонининг барча илмларини эгаллаб олган. Унинг энг муҳим асарлари турли тилларга таржима қилиниб, улар устидан кўп шарҳлар ёзилган. Брукелман айтишича «Фусусул-хикам»нинг 35 та шарҳи бор, аммо ислом буюк доиратул-маорифида берилган маълумотларга кўра Усмон Яҳё унинг 120 та шарҳига ишора қилади. (Ислом буюк доирагул-маорифи, 4-жилд, 223-бет).

Мазкур манбада берилган маълумотларга кўра Ибни-Арабий ўз ҳаётида араб йирик файласуфи Ибни Рушд билан Андалус қадимий шаҳарларидан бири бўлган «қуртуба» шаҳрида қисқача учрашиб, у билан фикр алмашган. Ибни-Арабий ўз асарларидан бирида ҳикмат аҳлига қарши фикр билдираркан, уни (ибн Рушдни) яхшилик билан тилга олади. Бунинг сабаби улар орасида илмни ўқимасдан ҳам эгаллаб олиш, яъни худо томонидан бериладиган илмга ишониш каби муштарак ақида борлиги эди.

Ибни-Арабий билимларни умумий суратда икки хилга бўлади. Улар «касбий» ва «ваҳбий», яъни ўрганиб олинадиган ва ўрганмасдан бериладиган илмлардан иборатдир. У бу борада бундай дейди: бир илм борки уни бизда мавжуд бўлган ҳеч бир васила билан эгаллаб олишимиз мумкин эмас. Уни худо бизнинг юрагимиз ва руҳимизга юборади ва биз уни ҳеч қандай ташқи сабабсиз эгаллаб оламиз... Ваҳбий (берилган, бағишланган, ато этилган) илм, сабаб орқали эмас, балки худо томонидан берилади. (Ибни-Арабий Футуҳоти Маккия. 1-жилд, 254-бет).

Унинг фикрича барча нарсаларни кашфу шухуд (кашф: ички дунё ва маънавий олам ҳақиқатларининг тариқат аҳлига зоҳир бўлиши, шухуд: тасаввуф таълимотида ҳақни кўриш) орқали англаб олиш мумкин. Ўйлаш (тафаккур) билан шуғулланиш, ҳақиқатни билиб олиш йўлида ҳижоб (парда)дир. Буни бошқалар инкор қилишлари мумкин, лекин худо йўлини танлаганлардан ҳеч ким уни инкор қилмайди, бунинг сабаби шундаки истидлол ва тафаккур тарафдорлари ичида илоҳий ҳаким Афлотун каби «ҳол» моҳиятига тушунадиган завқ эгаси жуда кам учрайди.

Ибни-Арабийнинг фикрича «илоҳиёт» соҳасида тафаккур аҳлининг хатолари уларнинг тўғри сўзларига нисбатан кўпроқдир. Файласуфлар шунинг учун танқид қилинадиларки илоҳий илмда, уларнинг хатолари, пайгамбар сўзларига қарши туради. Назар аҳли билмайдиларки тангри таоло ўзининг баъзи бандаларига баъзи ишларда гоҳи ақлга тенг ва гоҳи ақлга қарши ҳукм чиқариш учун куч берган. Бу муаммо ақл чегарасидан четда бўлиб, ақл уни билиб олиш имкониятига эга эмас. (Футуҳот... 2-жилд, 163-бет).

Ибни-Арабий, барча асарларида мантиқий меъёрларга мутобиқ ўйлаб истидлол қилади, аммо охирда кашфу-шухуд, ички билим ва бирданига унинг қалбида топилган ҳақиқат алангасини, маърифатнинг энг асосий маҳакки (меъёри) деб ҳисоблайди.

Ибни-Арабий ақидасига биноан, унинг барча билим ва маърифатларининг манбаи худодир. Шунинг учун у ўз юрагини ўйлов (тафаккур)дан бўшатиб (воридот) (ғайбдан келувчи билимлар)ни қабул қилиб олиш учун тайёрлаш йўлидан бориб, бу илмларга эга бўлган. Шу йўсинда у ҳар бир нарсадан унинг қандай бўлганидек воқиф бўлиб, ҳақиқатни қандайки бўлса, ўшандай билиб олган. У «бизнинг билимимиз ўша ердан келади ва тангри бизнинг ўқитувчимиздир» дейди.

Мазкур ақида асосида «Футуҳот» китобини тартибга солиш, унинг ихтиёрида бўлмаган, балки худо унинг қўли билан мазкур китобни тартибга солган ва муаллиф ўз ақлу раёини унга аралаштирмасдан, уни ўз ҳолига қўйиб юборган. «Футуҳот» китоби худо томонидан унинг

юрагига имло қилинган асардир. (Футуҳот... 2-жилд, 163-бет).

Ибни-Арабий ваҳдатул-вужуд фалсафий назариясини ўзининг хос услуби асосида изоҳлайди. У тангрини барча мавжудотнинг уйи ва мўмин банданинг қалби тангрининг уйи деб билади ва жаҳонда ҳақиқату воқеликдан бошқа нарсани кўрмайди: ориф ҳар бир нарсани унда кўради, негаки у бутун нарсаларни ихота қилиб (қамраб) оладиган зарф (ичида нарсалар қуядиган идиш)дир. Нега шундай бўлмасин, у ўз номи — «даҳр»¹ билан бизга бу нуқтани ёритиб берган. Тангридан бошқа ҳар нарса унга киради, ҳар нарсани кўрадиган киши, ўша нарсани фақат унда кўриши мумкин. Тангри барча мавжудот (борлик)нинг уйидир, чунки у «вужуд»дир ва банданинг қалби ҳам ҳақнинг уйидир, чунки уни ўзида кучиб олади, аммо ҳар бир кўнгил эмас, балки мўминнинг кўнгли. Ҳар ким ҳақнинг уйи бўлса, ҳақ ҳам унинг уйидир. Ҳақ вужудининг айни (объекти), бутун мавжудотнинг айни (объекти)дир. (Футуҳот... 4-жилд, 7-бет).

Ислом буюк доиратул-маорифида Ибни-Арабий ҳақида катта илмий мақола муаллифи Шарафуддин Хурсоний (шараф) ёзишича «ваҳдати вужуд» дунёқараши, фалсафий ва ирфоний тафаккур тарихида узоқ ўтмишга эга. Ҳозирги замон фалсафасида бу хил дунёқараш «пантеизм», яъни «барча худолик» ёки «барча худоликда» деб аталади. Биринчи атама худо, унинг билан жаҳон бирлигини ифода қилса, иккинчи атама шундан иборатки жаҳон худода, унинг бағрида ва худо жаҳондан кенгроқ ва каттароқдир.

Биринчи атама (барча худолик)ни Англия диний мутафаккири Жан Туланд (вафоти 1722 йил) ва иккинчи атама (барча худоликда)ни Олмония файласуфи Карл Кристиан Фридриш Кравза (1832 й.) ишлатганлар.

¹ Ибни-Арабий пайғамбарнинг қуйидаги ҳадисига ишора қилади. Бу қудсий ҳадисда худо томонидан бундай дейилади: «Одам авлоди, даҳр (замон)га носазо айгиш (сўқилш) билан менни ранжитади, ҳолбуки меннинг ўзим даҳрман, барча ишлар меннинг кўлимда, туну-кунни ўзгартираман» (Мишкотул масобийх, Муҳаммад Ибн Абдулло Хатиб. Ҳадислар тўплами, имом Бухорий ва Муслим ривояти асосида. 13-бет.).

«Ашраф» ёзишича ваҳдати-вужуд қарашини Ибни-Арабийдан илгари кўп ўхшашлар билан бирга Ирланд файласуфи Юҳанс Скутус Эриогина (т. 877 йил) таълимотида кўрамиз. Кейинги даврларда бу фалсафанинг атоқли намояндаси Голландия машҳур файласуфи Борух Спиноза (т. 1677 йил) ҳисобланади. У бундай дейди: ҳар бир мавжуд нарса худодадир, усиз на мавжуд бўла олади, на идрок этила олади. Ибни-Арабийни ҳар иккала атама асосида ҳам ваҳдати-важудчи деб ҳисоблашга ҳақлимиз. (Ислом буюк дойратул-маорифи, 4-жилд, 245-бет).

Ибни-Арабийдан кейин унинг ирфоний-фалсафий мактабининг идомачиси, унинг машҳур шогирди Садруддин Муҳаммад ибн Исҳоқ Қунявий (в. 1273 йил) эди. М.Муин берган маълумотга кўра Ибни-Арабий унинг онасига уйланиб, Садруддинни тарбиялади, уни ўзининг етук шогирди ва йирик олим даражасига кўтарди.

Садруддин Қунявий ўз устодининг ишларини катта муваффақият билан давом эттириб, «Мифтоҳул-ғайб» ва «Илоҳий нафаҳот» каби китоблар ёзиши билан, янги тариқатнинг йўналишини ўргангандан кейин, ўз машҳур асари «Ламаот» (ёғдулар) китобини яратди. Ушбу асар Абдураҳмон Жомий томонидан «Ашиъатул-ламаот» номи билан шарҳланган.

Энди дин билан тасаввуф таълимоти айниқса «ваҳдатул-вужуд» ўртасидаги муносабатни бир оз ёритиб ўтайлик. Шариат аҳли ҳар доим ирфон ва тасаввуф таълимоти, айниқса ваҳдатул-вужуд назариясига қарши чиқиб келдилар. Улар ирфон ва тасаввуф аҳлини илҳод (динсизлик) ва ҳулулият (руҳнинг бир инсон баданидан бошқа бир баданга ўтиши) ақидасига ишониш билан айблаб келиб, уларни ислом динига қарши деб талқин қилардилар.

Сўфийлар ва орифлар ҳам уларни қишрийлик (юзакилик) ва тушунмасликда айблаганлар. Натижада машҳур сўфийлардан Хусайн ибн Мансур Ҳаллож (В. 922 й.), Шихобуддин Сухравардий (1145-1191 й.), Имодуддин Насимий (В. 1417 й.) ва Бобо Раҳим Машраб (В. ... й.)ни ўлдиришга ҳукм чиқарганлар. Машҳур ориф шоир Жалолуддин Румий ўз маснавийсида улар ҳақида бундай

дейди. Таржимаси: Биз Куръоннинг мағзини чақиб олиб, бошқаларга унинг пўчоғини қолдирдик.

Мазкур қаршиликларнинг сабаблари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, ирфон «жаҳон худонинг гавҳари (вужуди) билан тўла ва унинг файзу тажаллийсининг самараси бўлиб, инсон бу илоҳий гавҳардан тўлиб тошган» дейди. Аммо дин нуқтаи назаридан жаҳон адам яъни йўқликдан яралган ва худо барча борликдан устун туриб, бошқа мавжудот билан қўшилмайдиган яратувчи ва мустақил зотдир.

Иккинчидан, Э. Табарий ёзишича кўпинча, динларда «анти космик» яъни оламга қарши ва инсоннинг кундалик ҳаётига қарши томонлар бўлмайди, балки дин кўпинча унинг ҳаётини тартибга солиш учун қонун-қоидаларга асосланган. Лекин ирфон ва тасаввуф кўпинча «анти космик» хусусиятларга эга, яъни модда ва баданни хурлайди, бу жаҳондаги ҳаётни аҳамиятсиз ва ўлимни азалий маъшуққа эришиш учун кўприк деб ҳисоблайди.

Учинчидан, ирфон ваҳдати-вужудга ишониш натижасида, динлар ва мазҳаблар орасидаги тафовутларни шаклий деб ҳисоблайди, жазба ва умумий муҳаббатнинг қонунини, олам қонуни ва инсонга хос вазифа деб билиб, ундан бир хил жаҳонни севиш ва универсализмга эришади. Аммо дин нуқтаи назаридан динлар айниқса ислом дини билан бошқа динлар орасидаги тафовутлар фақатгина шаклий бўлмасдан, мазмунан ҳам мавжуддир.

Ваҳдати-вужуд назарияси - турли дину мазҳаблар пайровларига бир кўз билан қараш ва уларнинг барчасини ягона ҳақиқат қидирувчилари деб тушуниш ақидаси, ўзбек, форс ва араб шеърлятида кенг кўламда ўз аксини тошган. Биз қуйида, улардан уч мисол келтирамиз:

Ононки талабгори Худоийд, Худоийд!

Берун зи шумо нест, шумойд, шумойд! (Жалолуддин Румий)

Таржимаси: Эй яратувчини қидириб юрган кишилар, У, Сиздан ташқарида эмас. У, Сизнинг ўзингизсиз, ўзингизсиз!

Боқиб сужударо қошингга габр, агар мумин.

Тилаб қадаҳ аро аксингни маст, агар Маҳмур.
(Алишер Навоий).

Мақсуди ман аз каъба-у бутхона туйи ту,
Мақсуд туйи каъба-у бутхона баҳона. (Шайх Боҳоий)
Таржимаси: каъбаю бутхонадан менинг мақсадим,
фақат ўзингсан. Асл мақсад сенсан, каъбаю бутхона ба-
ҳонадир.

Кубравийлик тариқати (Кубравия)

Хийва шаҳрида туғилиб Шайх Нажмуддин Кубро лақаби билан шуҳрат қозонган Аҳмад ибн Муҳаммад Хийвақий, XII-XIII асрлар тасаввуф осмонида нур сочиб турган порлоқ юлдузлардан бири эди. У фақатгина тасаввуфга хос бўлган таълимотлар билан чекланиб қолмай, ўз замонасининг барча илму-фанларини ўзлаштириб олди. У шайх Рузбиҳонул-Ваззонул — Мисрий назоратида оғир риёзат босқичларини бошдан кечирди ва кўп ўтмай шайхнинг ишончига сазовор бўлиб, унинг қизига уйланди.

Ҳақни комил маънода англаб олиш ва унга эришиш йўлларини қидириб топиш дарди бир лаҳза ҳам уни тинч қўймасди. У Табриз шаҳрига бориб имом Абунаср Ҳафдадан «калом илмини» чуқур ўрганиб олди. Ўшанда ёш Нажмуддин «калом илми» бўйича ўзининг биринчи асарини «Шарҳуссунна вал-масолиҳ» (суннат ва эзгуликлар шарҳи) номи билан ёзди.

Ислом энциклопедияси берган маълумотга кўра ушбу асар муқаддима моҳиятида ёзилган эди. Бу асарга доир бир мунозара жараёнида у шайх Бобо Фараж Табризий билан танишади. У ёш Нажмуддинга чуқур таъсир кўрсатиб, қарашларини ўзгартиради. Ундан кейин калом илми мавзуларида ўз тадқиқотларини тўхтатиб қўйиб, бутунлай тасаввуф муроқабасига берилади. Чунки Бобо Фараж ишроқ (кўнгил нури) орқали ҳақиқатга эришмоқчи бўлган солиқ (мурид) учун ҳеч қандай билим олиш зарур эмаслигини таъкидларди. Негаки ҳақиқий билим илоҳий илҳом орқали ҳосил бўлади. (Ислом энциклопедияси, 9-жилд, турк тилида, Истанбул, 1950 й.).

Нажмуддин Кубро ушбу йўлдан борди, аммо кўп ўтмай бундай қилиб ўз мақсадларига эриша олмаслигини билиб олди. Негаки тасаввуф таълимотига биноан ҳақиқатга ақлу-мантиқ билан эмас, балки севги муҳаббат ва илоҳий «иноят» орқали эришиш мумкин эди.

Турли манбаларда у қолдирган асарларнинг сони ўн-тага яқин деб кўрсатилган. У асос солган «кубравия» тариқати «Олтин тариқат» деб ҳам аталган. Унинг ўзи «рисолаттуруқ» деган асарида уни «тариқушштаттор» (ишқ аҳли бебокларининг йўли) деб ҳам атаган. Унинг бу асари «рисолату-одоббиззокирийн» номи билан Абдулғафур Лорий томонидан форс тилига таржима қилиниб, асарнинг арабча матни билан бирга Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти кўлөзмалар кутубхонасида 503 рақам остида сақланмоқда. Мазкур рисолада ушбу тариқанинг ўн-та усулини қисқа суратда зикр этиб ўтади. Биз уларни қуйида қисқача изоҳлаб ўтамиз:

1. Тавба — содир бўлган хатолар-гуноҳлардан пушаймон бўлиб, худога юз тутмоқ.

2. Зухд — тақво ва парҳезгорлик, Аллоҳдан кўрқиб, ман этилган ишлардан ўзни сақлаш.

3. Худога таваккал қилиш — ўз ишларини бутунлай худога топшириш.

4. Қаноат — озга рози бўлиб, кўп исташдан воз кечиш — тамаъгирликнинг зидди.

5. Узлат — гўшагирлик — бошқалардан ажралиб якка ўтирмоқ.

6. Ҳар доим зикрда бўлиш — ҳам оғиз, ҳам юрак билан худони ёд этиш.

7. Бутун вужуди билан тангрига таважжуҳ қилиб, сифиниш.

8. Сабр — бошга тушган оғир аҳволдан нолимай чидам кўрсатиш.

9. Муроқабат — боқиб кузатмоқ, тангри борлигининг денгизига ботиб, илоҳий оламга боқмоқ.

10. Ризо — тангри иродасига қаршилик кўрсатмасдан қазо ва қадар — тақдир ҳукмига тан бериш. (Нажмуддин Кубро, Рисолату одоббиззокирийн, охирги қисм, кўлөзма).

Нажмуддин Кубро мутакаллим, муҳаддис, буюк ориф, сўфий ва шоир бўлгани учун баъзан унинг ирфо-

ний ғоялари мутакаллимларга хос бўлган бўёқ билан безатилади. Алмунжид қомусининг иккинчи қисмида берилган маълумотга кўра унинг «Ал-усулул-ашара» (ўнта асосий қоила) номли асари 13-асрда фалсафий йўналишларнинг манбаи бўлиб келган.

Ислом энциклопедияси муаллифлари фикрига кўра Нажмуддин Кубро эски тасаввуф илк назариётчилари (10-11-асарлардаги Нишопур мактаби) билан Ибни-Арабий ва унинг халафлари (Садриддин Куньявий ва Фахруддин Ироқий) ва шунингдек сўнгги тасаввуф ақидалари орасида бир интиқол (кўчиш) даврини ташкил этади. Нажмуддин Кубро ҳам эски назариётчилар каби, тасаввуфнинг амалий томонлари ва билим йўлидаги босқичлари билан бирга метафизикага доир масалалар билан ҳам шуғулланиб келган. Хуллас унинг асарлари Ибни-Арабий асарлари билан биргаликда XIII аср фалсафий назарияларининг тамал тошини ташкил этиб келди.

Қодирийлик тариқати (Қодирия)

Қодирия тариқатининг асосчиси машҳур ориф Муҳиддин Абу-Муҳаммад шайх Абдуқодир Жийлоний (1078-1166) бўлиб, унинг силсиласи нисбати беш восита билан Абубакр Шиблийга етиб боради. У машҳур сўфийлардан бўлиб, Ҳанбалий мазҳабига мансубдир. У асос солган тариқат катта эътибор қозониб, кенг кўламда тарқалган.

Абдуқодир Жийлоний ё Гийлоний биринчи марта Абу-зикриё Табрезийдан арабий илмларини ўрганиб, фикҳ ва усул илмларини ҳам Бағдодда ўзлаштирди. Ундан кейин ваъз ва дарс бериш билан шуғулланиб, шуҳрат чўққисига етиб борди. Ўқиниш даврида ўз касбидан ҳаёт кечирарди.

Жийлоний кўп асарлар муаллифи бўлиб, улардан «Башоирул-хайрот» (эзгуликлар башоратлари), «Тариқул-ҳақ», «Алфатхурраббоний вал-файзурраҳмоний», «футухулғайб» (ғайбнинг очилишлари), «Малфузоти қодирия», «Малфузоти Жийлоний» ва шеърлар девони кўпроқ зикр

этилган. У чиқарган ҳукмлар ва фатволар ҳам Ханбалий ва ҳам Шофиъий мазҳабига мувофиқ бўлган.

Унинг ҳаётлиги чоғида бир гуруҳ тарафдорлари қодирия тариқатини тарқатишга бошладилар. Ундан кейин ўғли унинг ўринбасари ва қодирия тариқатининг бошлиғи бўлди, ундан кейин ўғли Абдуссалом, сўнгра укаси Абдураззоқ иршод мақомига кўтарилдилар.

Биринчи марта қодирия хонақоси Ироқдан ташқарида қурилди, лекин айрим тадқиқотчилар фикрича унинг биринчи зовияси Бағдод шаҳрида қурилган экан.

Қодирия тариқаси биринчи марта Марокашнинг машҳур шаҳарларидан бири бўлмиш «фос»да, унинг икки ўғли Иброҳим ва Абдул-азиз авлодлари орқали ривожлантирилди. Улар Аспанияга бориб яшаб «Фарнота» сукути (1492 й.)дан кейин, уларнинг фарзандлари, Марокашга паноҳ истаб ўтдилар.

Қодирия тарақати ҳозирги Туркия ҳудудига, Хонақоҳи тўтхона (Қодирийхона) асосчиси Исмоил Румий орқали кириб келди. Иккинчи пир лақаби билан танилган ушбу ориф (в-1631 й.) мазкур соҳада 40га яқин хонақо қурдирган эди (Лугатнома).

Юсуф Ҳусайн маълумотига кўра, қодирия тариқаси Ҳиндистонда биринчи марта Муҳаммад Ғавс номли киши томонидан қурдирилган хонақодан тарқалиб, бобурийлар даврида Шоҳ Неъматулло ва Маҳмуд Муҳаммад Гийлоний орқали мустаҳкамланди.

Ушбу тариқат Миён Мир номи билан шуҳрат қозонган, Дорошукӯҳ ва Жаҳоноро (Шоҳжаҳоннинг қизи ва ўғли)нинг муршиди бўлмиш Муҳаммад Мир орқали катта эътиборга эга бўлган эди. Миён Мир Ибнул-Арабий ақидаси (ваҳдатул-вужуд)га чуқур берилган эди. Ҳиндистондаги қодирия тариқаси бошлиқлари кўпинча Ибнул-Арабий фалсафасига тамойил кўрсатиб, калом илми намояндалари билан мунозара олиб борганлар. Улар бошқа мусулмонларга нисбатан, мусулмон бўлмаган кишилар тўғрисида бағри кенглик билан муомала қилардилар. Азиз Аҳмад фикрича бундай муомала Дорошукӯҳда илтиқотий (активистик) тафаккурнинг шаклланишига сабаб бўлган омиллардан бири бўлиши мумкин.

Деххудо «риёзул-орифин»дан олиб берган маълумотга кўра, Дорошукух лақабли Муҳаммад Ҳиндистон подшоҳи Шоҳжаҳоннинг катта ўғли ва вали-аҳди эди. Укаси Аврангзеб оламгир унинг устидан ғалаба қозониб, уни ўлдирди. Дорошукух шоҳзодалигига қарамасдан, ирфон таълимотини ўзлаштириб Саидои Сармадий билан дўстона муносабатда бўлган, бадахшонлик Муллошоҳга ихлос ва иродат билдирган. У Муллошоҳ ва Миёншоҳмир лохурий силсиласи қодирия тариқатига мансуб бўлганлиги учун ўзига «Қодирий» деб тахаллус қўйди. Дорошукух қодирий, «аҳли яқин» яъни буюк ориф ва сўфийлар томонидан айтилган шатҳиёт (юздан шариятга қарши бўлиб, комил орифлар томонидан, важд ва ҳол чоғида тилга олинадиган сўзлар, масалан мансур «анал-ҳақ» яъни мен худоман деган сўзи), ҳақида бир рисола ёзиб, уни «Ҳасанотул-орифиён» деб атади. «Сафинатулавлиё» номли китоб ҳам унинг қаламига мансубдир. Ушбу асар Урду тилига таржима қилиниб, 1961 йилда нашр этилган.

Дорошукух чиройли шеърлар муаллифи бўлиб, улардан бир байғни таржима қиламиз: Ўзимиздан ўтиб, ёрга етушдик, ўздан ўтиш қандай муборак сафар экан.

Абдулқодир Жийлоний қашшоқ ва фақир одамларга муҳаббат ва меҳрибонлик билан муносабатда бўлиб, уларга ёрдам беришни тавсия қилган. Ҳиндистон мусулмонлари Абдулқодир Жийлоний (Гийлоний)га катта ҳурмат қоилад бўлиб, унинг абадий ётаржойи — Бағдодни ўз муқаддас шаҳарларидан бири деб ҳисоблайдилар. Унинг тариқати (қодирийлик) кўпроқ шариятга жиддий боғланиб келганлиги сабабли бўлса керак, кўп мамлакатлар, жумладан Яман, Сурия, Ҳиндистон, Туркия, Миср, Ироқ, Афғонистон, Марокаш ва бошқа кўп исломий ўлкаларда тарқалиб, ҳозиргача ҳам унинг тарафдорлари бор. Унга «Ғавси аъзам» яъни буюк кутб деган лақаб берилган. Кўпинча шу лақаб билан тилга олинади.

Сухравардийлик тариқати (Сухравардия)

Сухравардия тариқатининг асосчиси буюк сўфий илоҳиётшунос Шиҳобуддин Абуҳафс Умар ибн Муҳаммад Сухравардий эди.

У 539 ҳ.й. (1145 м.й.) қадимги «Жибол» вилоятида жойлашган Сухравард қишлоғида туғилган. Тасаввуф таълимотини ўз амакиси машҳур ориф Абуннажиб Зиёуддин Абдулқоҳир ибн Абдуллоҳ ва шунингдек машҳур шайх Абдулқодир Желийдан олди. Сухравардийнинг таълимот силсиласи имом Аҳмад Фаззолийга етиб боради.

Сухравардий Бағдодда яшаб, Аббосийлар Халифаси (Анносир биллоҳ ё Анносир ли-диниллоҳ, - 34-халифа) саройига қабул қилинди ва сўфийларнинг бошлиғи қилиб тайинланди. У 89 ёшида 1234 й, Бағдод шаҳрида оламдан ўтди. У шайх Саъдий, шайх Авҳадуддин Кирмоний, шайх Шамсуддин Сафий, Нажибуддин Али Шерозийнинг муршиди эди. Саъдий бу ҳақда «Бўстон» китобида гапириб ўтган.

Сухравардий Бағдод саройида катта ҳурмат ва эътибор билан яшади. 1221 йил халифа томонидан бир муҳим вазифани бажариш учун Салжўқийлар султони Алоуддин Кайқубод билан учрашиш мақсадида Бағдоддан Куняга юборилган.

Сухравардий бир неча марта ҳаж зиёратига мушарраф бўлиб, ушбу сафарлар жараёнида Макка шаҳрида Араб машҳур мутафаккир ва сўфий шоири Ибнул-Фориз (1181-1235) билан учрашди. Ибнул-Фориз катта қасидалар муаллифи. Унинг «Тоия» (Т-ҳарфи билан қофияланган) қасидаси 750 байтдан кўпроқ бўлиб, унинг устидан кўп шарҳлар ёзилган. Ибнул-Фориз ўз девони жумладан шароб ҳақидаги бошқа бир катта қасидаси билан ҳам шухрат қозонган. Ушбу қасида, М-ҳарфли қофиялар билан ёзилиб, унда шароб ҳақида илоҳий муҳаббат рамзи сифатида чиройли бадиий мазмунлар киритилган. Шоирнинг унда қуйидагидек ифодалари бор: маҳбуб ёди билан ҳар доим ичиб келганмиз, ҳатто ток (узум дарахти) яралмаган чоғда ҳам, биз ундан маст бўлганмиз. Менга сен гуноҳга олиб борувчи нарсани ичибсан дейдилар, ҳолбуки мен шундай нарсани ичканманким, уни тарк этиш (ичмаслик) менимча гуноҳдир.

Бундай сўфиёна қарашлар ҳар иккала орифни бир бирига яқинлаштирди ва шоир томонидан Сухравардийнинг икки ўғлига хирқа кийдирилди.

Бир гуруҳ суҳравардия тарафдорлари Эрон ва Ироқда тинчлик бузилгани сабабли Ҳиндистонга ўтиб, улардан бири Баҳоуддин Закариё 13-асрда ушбу тариқатни Мултонда ва Жалолуддин Табризий номли киши уни Банголда тарқатдилар. 1443 йил Шайх Юсуф Мултон суҳравардийлари томонидан Мултон ва шимолий Синд подшолигига кўтарилиди, лекин унинг ҳукмронлиги кўп давом этмади.

Ҳиндистон суҳравардийлари Ҳанафий мазҳабининг изчил тарафдорлари эдилар. (Азиз Аҳмад. Ҳиндистонда исломий тафаккур тарихи). Тадқиқотчилар фикрича, Умар Суҳравардий тасаннун (Суннийлик) мазҳабида тасаввуфнинг бир танилган вакили ҳисобланади. Унинг асарлари қуйидагидек қайд этилган: Аворифул-маориф, Рашфуннасоих, Аълумуттақий, Аълумулҳудо. Биз кузатиш жараёнида унинг бошқа икки асарини ҳам учратдик. Улар «васияту Суҳравардий Ли-нажибилмултоний» (Нажиб Мултонийга Суҳравардийнинг васияти), «Рисолатун фи одобиттарийқа» (тариқат одоблари ҳақида рисола)дан иборат бўлиб, Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти кўлөзмалар кутубхонасида уларнинг нусхалари мавжуд.

Суҳравардийнинг айтиб ўтилган асарларидан иккитаси яъни «рашфуннасоихил-иймония ва кашфул-фазоихил-юнония» (иймоний ўғитларни сўриш ва юноний фазиҳатлар-расволикларни кашф этиш) ва «Аворифул-маориф» (билим тухфалари) ниҳоят муҳим бўлиб, ҳар иккаласи халифа Носирга тақдим этилган.

«Аворифул-маориф» тасаввуфнинг энг кўп тарқалган китобларидан бири бўлиб, Қоҳирада Ғаззолийнинг «Иҳёул-улўм» китоби билан бирга нашр этилган. Вилбар Фўрс Кларк уни инглиз тилига ўтириб, 1891 йил Лондонда нашр этган. Ушбу асар ахлоқ ва тасаввуф одобига оид бир муҳим китоб бўлиб, жуда кўп тарихий ҳодисаларни ўз ичига олгани сабабли, тасаввуфий атамаларни таърифлаш учун жуда қимматли манба ҳисобланади. Ушбу китоб ал-Кошоний номли бир киши томонидан қисқартирилиб, баъзи бир қўшимчалар билан форс тилига таржима қилинган (мазкур кутубхона, Р. 10765 рақам).

«Аворифул-маориф» китобидан шарқшунослик қўл-ёзмалар кутубхонасида бир неча нусха мавжуд. Р. 5847 рақамли нусха кўриб чиқилди. У 63 бобдан иборат бўлиб, жуда қизиқарли маълумотлар беради. Кўпинча боблар аввалида «ҳаддасано шайхул-ислом Абуннажиб Абдулқоҳир ибн Абдиллоҳ ибн Муҳаммад ибн Саъд ас-Суҳравардий» ё Абдулқодир Желий бундай дейдилар деб сўз юритилади. Айрим бобларда бошқа устодларга ҳам ҳавола қилинади.

Унинг иккинчи муҳим асари «Рашфуннасоиҳ...» имом Ғаззолийнинг «Таҳофутул-фалосифа» китобига ўхшаш, Юнон фалсафасига қарши ёзилган бир асардир. Муаллиф уни ёзишда ҳадислардан фойдаланиб, Юнон фалсафий қоидаларини оят ва ҳадислар билан рад қилишга уринади. Суҳравардий «шифо» китобини ёзиш, ибн Синони пайғамар изидан боришдан ғафлатда қолишига сабаб бўлди деб файласуфларни тақдирчи кофирлар сифатида танитади.

Суҳравардийдан бошқа, файласуфларга қарши турган машҳур олимлардан хужжатул-ислом лақаб олган Муҳаммад Ғаззолий ҳисобланади. Унинг фикрича фалсафага доир масалаларнинг кўп қисми тасаввурдан бошқа нарса эмас, илоҳиёт ҳақидаги барча файласуфлар таълимоти жумладан Афлотун, Арасту, Суқрот, Форобий ва Ибн Сино фикрлари хато ва асоссиздир. Унинг фикрича файласуфлар уч нуктаи назардан куфрга йўл кўядилар: 1. Тангрини фақат «куллиёт»ни билувчи деб билиб, «жузъиёт» яъни ишларнинг барча тафсилоти ва деталлари билан билишга ишонмайдилар, 2. Жисмоний қайтадан тирилишга ишонмайдилар, 3. Оламнинг қадийм ва азалийлигига ишонадилар, ҳол буким олам «ҳодис» яъни яралган бўлиб, яратувчи уни муайян муддатда яратгандур. Мазкур китобни Суҳравардий динга қарши фалсафа билан шуғилланувчи баъзи бир ёшлар учун ёзган.

Шарқшунослик қўлёзмалар кутубхонасида Р. 505 рақамда сақланаётган араб тилида ёзилган «одобуттарийқа» рисоласи, 50 бетдан иборат бўлиб, тасаввуф таълимотига доир муаллифнинг фикру-мулоҳазаларини ўз ичига олади. Унга биноан Суҳравардий фикрича дунёда фақат Тангрининг сифатларини кўриш мумкин, аммо унинг

Ўзини кўриш мумкин эмас. Муаллиф ибодатларни ўзига хос услубда талқин этади. Масалан: шариат ва тариқат ва ҳақиқат рўзалари. Шариат, тариқат ва ҳақиқат намозлари. Биз рисола муқаддимасининг учинчи бетидан инсон мақомига боғлиқ бўлган унинг фикрларини қисқача таржима қиламиз:

Бизга берилган илмлар икки хил — зоҳирий ва ботиний илмлар, яъни шариат ва маърифатдан иборатдур. Бизлар эса зоҳирий ишларимизда шариатдан итоат қилишга ва ботинимиз учун, маърифатга буюрилганмиз. Бу икки билимнинг бирлашувидан ҳақиқат илми ҳосил бўлади.

Фақат зоҳирий билим орқали ҳақиқатга етиш ва мақсадга эришиш мумкин эмас. Комил ибодат ҳар иккаласи билан бўлади, фақатгина биттаси билан эмас.

Маърифат нафс пардасини кўнгил кўзгусидан кўтариш орқали ҳосил бўлади. Худованд қудсий ҳадисда бундай буюрган: «Мен бир ёшурун хазина эдим. Ўзимни танитишни истадим. Мени таниб олсинлар деб, халоникни яратдим». Модомики яратувчи инсонни ўзини танитиш, яъни билиб олиш мақсадида яратган экан, бундан келиб чиқиб маърифат икки хил бўлади: худо сифатларининг маърифати ва худо зотининг маърифати ким у билан охиратда «руҳулқудус» маҳзуз (хурсанд) бўлади.

Муаллиф илми зоҳир ва илми ботин ҳақида сўзлаб, бундай дейди: Маърифат олами-лоҳўт олами, яъни энг чиройли ва гўзал қилиб яратилган, руҳулқудуснинг аслий ватанидур. Руҳулқудусдан мақсад ҳақиқий инсондур.

Чашгийлик тариқати (Чаштия)

Ушбу тариқат Ҳиндистонда энг кўп тарқалиб, энг катта нуфузга эга бўлган тариқатлардан бири ҳисобланади. «Чаштия» сўзи Ҳиротдаги «Чашт» қишлоғи номига мансуб бўлиб, ушбу тариқатнинг асосчиси Хожа Абуисҳоқ Дамашқий унда яшаган (Азиз Аҳмад). Аммо доктор Муин ёзишича, ушбу силсиланинг асосчиси Хожа абу Аҳмад Абдол эди.

Чаштия тариқати Ҳиндистонда, Сийстонда туғилиб Хожани Ғарибнавоз лақаби билан шуҳрат қозонган Хожа

Муинуддин Хасан Чаштий Ажмирий (1141-1234 й) орқали тарқалган. Хожа Муинуддин исломда, тасаввуф дунёсининг буюк шахсиятларидан бири ҳисобланиб, Чаштия тариқасини тарқатиш орқали, Ҳиндистонда ислом динининг ёйилиши учун муносиб шароит яратиб берган. Айтишларича у, оворалик даврида қодирия, кубравия ва суҳравардия тариқатлари асосчилари билан учрашган, Усмон Ҳарвоний (Ҳоруний) унинг муршиди бўлган.

Муинуддин Ҳиндистонга боргандан кейин, Ажмирини ўз хонақо ва фаолияти маркази сифатида танлаб олиб, тариқат таълимотини тарқатишга бошлайди. Унинг муридларидан бўлмиш Бахтиёр Кокий Деҳлида ва Ҳамидуддин Ногўрда иккита Чаштия тариқати марказига асос солдилар. Биринчи марказ умуман ислом маданиятига яқин бўлса, иккинчи марказ Ҳиндистонда қишлоқ ҳаёти шароитига жумладан гиёҳ билан овқатланиш шивасига юз келтирган эди. Бахтиёр Кокийнинг Муриди Фаридуддин, жиддий интизом, зоҳидлик ва риёзатчиликка асосланган бошқа бир марказга Ажудаҳон (Панжоб)да асос солди.

Фаридуддин (1175-1265) авлиёларга бағишланган китобларда «Ганжи шакар» лақаби билан машҳур бўлган. Унинг муридларидан бири Али ибн Аҳмад «Собирия» силсиласига асос солди.

Ҳиндистондаги Чаштий сўфийларининг энг атоқли намояндаси, Фаридуддиннинг муриди Шайх Низомуддин авлиё (вафоти 1323-25 й) эди.

Эронлик машҳур тадқиқотчи доктор Муҳаммад Муин «Фарҳанги Форсий» номли ўз асарига, янглишиб Фаридуддин Ганжи шакарни, машҳур ориф шоир Шайх Фаридуддин Аттор деб тасаввур қилиб, Низомуддин Авлиёни унинг муриди сифатида қуйидагидек танитади «Низомуддин авлиё ... шайх Фаридуддин Аттор хизмати-га бориб, унга мурид бўлди ва камол даражасига етиб Деҳлига қайтиб келди ва мухлислар тарбияси билан машғул бўлди» (Фарҳанги Форсий. 6-жилд, 2129-бет). Ҳолбуки Низомуддин авлиё шайх Фаридуддин Аттор билан ҳеч қачон учрашмаган, чунки Аттор 1230 йил вафот этган бўлса, Низомуддин авлиё 1325 йил дунёдан кўз

юмган. Уларнинг таваллуди ва вафоти орасида бир асрга яқин фосила мавжуд.

Низомуддин авлиё ўзининг тақводорлиги билан катта иззат ва эҳтиромга сазовор бўлиб, ўз асрининг муслмонларига чуқур таъсир ўтказган эди. Амир Хусрав Деҳлавий унинг бир мухлиси ва муриди сифатида унинг ҳақида қасидалар ёзган.

Низомуддин авлиё Деҳлига келиб, ўз хонақоси учун ўрин танлагани у билан туғлуқийлар султони орасида келишмовчиликка сабаб бўлди. Унинг буйруғига биноан халифаси Деҳли чароғи-Насруддин, уларнинг Деҳлида истиқомат қилишига нисбатан ҳукумат эътирозига қарши туриб, Муҳаммад ибн Туғлуқ томонидан таҳқирланди. Султон бир гуруҳ Чашгий шайхларига босим ўтказиб, уларни вилоятларга тарқалиб, ислом таълимотини сиёсий соҳаларда тарғибот этиш ва уни четда тарқатиш учун ўзларини бағишлашга буюрди. Шундай қилиб чаштийлик тариқасининг марказлашган фаолиятининг энг муҳим босқичи, 1325 йил, уларнинг вилоятларга тарқалиши билан тугади.

Ҳиндистонлик тадқиқотчи Азиз Аҳмад ёзишича, ушбу тариқат вакиллари чаштия тариқатини Ҳиндистоннинг турли соҳаларида жумладан Бангал, Канг, Даканга тарқатиб, Даканга мансуб Муҳаммад Гисудароз (В-1422 й) тасаввуф бўйича турли асарлар ёзди. 16-асрда шайх Салим Чашгий, Акбаршоҳ томонидан катта ҳурматга сазовор бўлди. 18-асрда «Низомия» ушбу тариқатнинг бир кичик йўналиши сифатида шоҳ Калимулло Саъй-қўшиши билан тикланди.

Чаштийларнинг дунёқараши, Ибнул-Арабий томонидан асос солинган «ваҳдати вужуд» назариясига асосланган эди. Уларнинг одоби бошқа тариқатлар одобига ўхшаш зикр, забти нафс (нафсни сақлаб тўхтатиш), муроқаб ва бир ҳиндий русум яъни чиллага ўлтиришдан иборат эди. Охирги русумнинг ифротий (ҳаддан оша) шакли маъкус яъни тескари чилла бўлиб, унда солиқ қирқ кун ўзини оёқдан қудуққа осарди. Ўша тадқиқотчи фикрича, ушбу русум ҳеч қандай шубҳасиз Жўгийлардан (Югадан) олинган эди. Чаштийлар қисқача самоъ мажлислари қуриб, рағли либослар киярдилар, озгина бо-

дом тановул қилиб, мусулмон бўлмаганларни ҳам ўз халқаларига қабул қилардилар, адабиётга рағбат кўрсатардилар.

Уларнинг баъзилари куруқ ерларни экиб, унинг ҳосилидан ҳаёт кечирарди ва баъзилари ҳинду ва Будда роҳиблари каби сабад кўтариб, уйма-уй юриб гадойлик қиларди.

Чаштийлар «иллаллоҳ» сўзини ишлатишга кўп қизиқадилар. Ҳар йили Хожа Муинуддиннинг туғилган кунини нишонлаш учун барча ҳинду ва мусулмонлар унинг қабрини зиёрат қилишга борадилар. Низомуддин авлиёни муридлар «Султонул-авлиё» ва «Маҳбубуллоҳ» деб атайдилар, Деҳли яқинида жойлашган Гиёспўрда унинг қабри барча мухлислар учун зиёратгоҳдир.

Яссавийлик тариқати (Яссавия)

Туркий халқларнинг буюк сўфийси Хожа Аҳмад Яссавий асос солган яссавийлик тариқати бутун Туркистон кенг соҳасида тарқалиб, асрлар давомида бу минтақа халқлари учун руҳий таянч, файзу-баракот булоғи бўлиб келди.

Турк буюк тадқиқотчи ва адабиётшуноси Муҳаммад Фуод Кўпрулузода «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» номли ўз қимматли китобида бу борада кенг ва қониқарли маълумотлар бериб, ушбу тасаввуф мактаби Туркистон халқлари руҳий тарбиясида қанча таъсир ўтказганини уқтириб ўтади. Унинг маълумотига кўра яссавийлик тариқатига биноан ҳақиқий сўфий риёзат ва мужоҳадага берилиб, ҳаёт нозу-неъматларидан, ҳаловат, шаҳват ва ишратпарастликдан узоқда туриши лозим. Яссавия тариқатига мурид қуйидаги одобни риоя қилишга мажбур ҳисобланади:

1. Ҳеч бир кимсани ўз шайхидан афзал билмасин,
2. Мурид заковатли ва идрокли бўлиб, шайхнинг румуз ва ишоратларини билиши керак,
3. Шайхнинг ҳар бир сўзига ишониб, ундан содир бўлган ҳар бир ишга розилик кўзи билан қараши керак,
4. Шайхнинг барча хизматларини дангасалик билан эмас, чаққонлик билан бажарсин,

5. Сўзда содик, динда соғлом бўлиб, ҳеч қачон шаку шубҳага ўрин бермасин,

6. Вафоли бўлиб, ўз аҳдида (берган сўзида) турсин,

7. Ҳар доим барча молу-мулкидан ўз шайхи йўлида воз кечишга тайёр бўлсин,

8. Шайхнинг барча сирларини сақлаб, уларни ҳеч қачон фош этмасин,

9. Шайхнинг барча ўғит ва насиҳатларини назарда тутиб, ҳеч қачон уларни унутмасин,

10. Илоҳий висол учун шайх йўлида жонидан ўтиб, бошини беришга тайёр бўлсин.

Тариқат мулкининг аҳкоми олтидур: Маърифати ҳақ, саховати мутлақ, сидқи муҳаққақ, яқини мустағрақ, таваккули ризқи муаллақ, тафаккури мудаққақ.

Шайхлик ва муқтадолик (раҳбарлик) аркони ҳам олтидур: Илми дину-яқин, ҳилми мубийни матийн, сабри жамийл, ризои жалийил, ихлоси халийил, қурби жазийил.

Ислом энциклопедияси биринчи жилдида «Хожа» сўзи остида берилган маълумотларга кўра, нақшбандия тариқати ҳам, яссавийлик тариқатидан келиб чиққан бўлиб, Хожа Аҳмад Яссавий сулоласидан келганлар каби, нақшбандия тариқати асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд ва ушбу тариқатга мансуб бўлган буюк муршидлар ҳам Хожа унвони билан шуҳрат қозонганлар.

Фуод Кўпрулузода фикрича, сулук силсиласи нуқтаи назаридан Хожа Аҳмад Яссавийга мансуб бўлган тариқатлар бошланғич даврда иккига бўлинади. Улар нақшбандия ва бактошия тариқатларидан иборат эди. Булардан ташқари айрим кичик йўналишлар ҳам яссавийлик тариқатидан келиб чиққан, лекин уларни мустақил тариқатлар деб ҳисоблаш тўғри эмас. Унинг фикрича нақшбандия тариқати икки киши орқали яссавия тариқати билан боғланади, улар Қасам шайх ва Халил отадурлар.

Кўшимча қилиб айтиш мумкинки нақшбандия тариқати асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд ҳузуран ва ғайбан, ҳар доим яссавийя тариқати муршидлари билан алоқада ва уларнинг хизматида бўлиб келиб, улардан касби файз этган. «Мақомоти ҳазрати Хожани Нақшбанд» китобининг муаллифи Абул-Муҳсин Муҳаммад Боқир

ибн Муҳаммад Али, Хожа Алоуддин Аттор орқали Хожаи Нақшбанднинг ўз тилларидан нақл қилишicha, Мавлоно Ориф Деккаронийдан кейин, Сайиид Амир кулол тавсиясига биноан, Хожа Аҳмад Яссавий авлодларидан ва турклар буюк шайхларидан бири бўлмиш, Қасам шайх ёнига бориб, икки уч ой унинг хизматида бўлади. Ундан кейин Қасам шайх хожага қараб «Менинг тўққизта ўғлим бор, сен ўнинчиси ва ҳаммасидан кўра менга яқинроғисан» дейди. Шунинг учун Хожаи Нақшбанд ҳар доим «ҳар ким турк машоихини танимаса, тариқатдан умидсиз бўлиб, тааррузга ўтгусидур» (ҳар киро шинохти машаихи Турк набошад, ҳароина, аз тарийқ бакуллий навмийд шавад ва мутаарриз шавад) деб таъкидлардилар.

Ушбу китоб Нафаҳотул-унс ривоятларидан ва Кўпрулузода Салоҳуддин ибн Муборак ал-Бухорийнинг «Мақомоти Баҳоуддин Нақшбанд» номли асаридан олиб берган ривоятга биноан ҳазрат Баҳоуддин шундай деган экашлар: Бир кеча тушумда турк машоихининг буюкларидан бири Ҳаким Ота (қаддаса сирраҳу) мени бир дарвишга топширдилар. Уйғонишим билан дарвишнинг сурати зиҳнимда бор эди. Тушумни солиҳа бувимга айтдим, дедиларким турк машоихидан сенга насиба еткусидур. Ундан сўнг мазкур дарвиш билан учрашувни истардим, бир кун Оҳангарон дарвозасидан чиқгунча, ўша дарвишга дуч келдим. Сочлари муваллаҳлар (шайдо ва шийфта қалаңдарлар) каби, бошида минг бахялик қалпоқ, кўлида ассаси бор эди. Менга ҳеч боқмади. Мен унинг изидан бордим. «Мурғкуший» деган кўчага етиб бориб, бир уйга киргандан кейин, мен уйга қайтдим. Эртаси дўстлардан бири келиб, Халил отлик турк шайхзодаси сен билан учрашмоқчи дейди. Мен қувониб ўрнимдан турдим, куз фасли эди. Бухоро нозу-неъматларидан бир миқдорни олиб бордим. У ўзи уйнинг бир гўшасида ва бир жамият унинг олдида ўтирган эди. Салом бериб ўтирдим. Тушумни айтиш учун бир туртки менда топилди. Лекин у бирдан менга боқиб, туркча қилиб «улким сенинг кўнглингдадур, ўзи бизга аёндур, айтмоғи не ҳожатдур» дейди. Ҳолим ўзгарди, ихлосим унга ошди. Унинг мулозаматида (хизматида) бўлдим. Ундан ажойиб

ҳоллар содир бўларди. Олти йилдан кейин у Мовароуннаҳр подшоҳи бўлди. Уни Султон Халил деб атардилар. Ўшал онларда ҳам ундан буюк «ҳоллар» кўринарди (ҳол - маънавий матлабларни тўғридан тўғри воситасиз билиб олишдан иборат бўлиб, маънавий тажрибалар, тариқат йўлидан бориш, ёки илоҳий мавҳибот самарси сифатида ҳосил бўлади). Подшолик чоғларида ҳам олти йил унинг хизматида бўлдим. Подшоҳларга хизмат қилиш одобини ўргандим ва унинг одоб ва ҳурмати бажо келтирдим. Хилватда унинг хос ва маҳрам суҳбатдоши мен эдим. Ундан кейин ўша тарзда авлиёлар хизматида бўлдим. У мен билан гоҳи қаттиқ, гоҳи юмшоқ муомалада бўлиб, чексиз шафқат ва меҳрабонлик кўрсатарди. Сўнгра У ўз душманлари муқобилида мағлубиятга учради. Бир лаҳзада салтанат ишлари кўкка совурилди. Бутун дунё ишларидан кўнглим совуб, Бухорога келдим ва Ревартўнда иқомат қилдим.

Кўриниб турибдиким ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд, узоқ муддат - 12 йил давомида Халил Ота (Султон Халил) мулозаматида бўлиб келиб, унинг нафас ва суҳбатидан файз олган. Ундан содир бўлган ғароиб ҳолатлар ва ажойиб кароматлар, унда чуқур таъсир қолдириб, уни тарбиялаган. Лекин Фуод Кўпрулузода ёзишча, ҳақиқатда Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг маънавий мураббийси Хожа Абдулҳолиқ Гиждивоний эди. Шунинг учун, уни Хожагон силсиласидан ҳисоблаш тўғри бўлади. Нақшбандийлик бир томондан Қасам шайх ва Халил Ота орқали яссавийлик таъсири остида бўлганидек, бошқа бир томондан Абдулҳолиқ Гиждивонийнинг Аҳмад Яссавийдан сўнгра Юсуф Ҳамадоний халифаси бўлгани нуқтаи назаридан табиийким кўп жиҳатлардан унинг яссавийликка ўхшаш томонлари бор.

Рашаҳотда ёзилишча Юсуф Ҳамадоний ва бошқа хожаларнинг зикри жаҳрия эди. Фақат Хожа Абдулҳолиқ Гиждивоний Хизр томонидан зикри хуфяга мамур бўлган эди.

Манқабатларга кўра Хожа Аҳмад Яссавий ҳазрат Хизр тавсияси ва йўлланмаси асосида, кўнгил инқибози (сиқилиши)ни очиш учун жаҳрия зикрга бошлайди. Зик-

ри арра номи билан машхур бўлган бу навъ зикр яссавия тариқатига хосдир.

Рашаҳот ривоятларига биноан Нақшбандия етук муршидларидан бири Хожа Убайдулло Аҳрор баъзан бу шивага қаршилик кўрсатган бўлса ҳам, бир марта шайх Маҳмуд Туркистоний халифаларидан бири бўлмиш Камол Шайхдан зикри аррани ижро этишни илтимос этди... - сўнгра «етар, кўнглимизга дард сароят этди» ва бошқа бир ривоятга кўра «етар, Аршдан Фаршга қадар ёнди, агар бир мункир, бу қандай зикрдур деб сўраса, унга қандай экан деб жавоб беришни билиб олдим» деб, ушбу байтни ўқиган экан:

Мурғони Чаман ба ҳар сабоҳий
Хонанд туро ба истилоҳий

Таржимаси: Чаман қушлари ҳар тонг чоғи, сени бир ном билан атаб сайрайдилар.

Фуод Кўпрулузода ёзишча Туркистон туркларидан бири бўлмиш Ҳазиний номли бир дарвиш «Жавоҳирул-аброр мин амвожил-биҳор» номли бир асар ёзиб, учинчи Султонмуродга ҳадя қилган экан. 324 бетли ушбу китобнинг 221 бети Туркча (узбекча-ж) ва қолгани эса Форс тилида ёзилган. Урта Осиёда тасаввуф жараёни олий бир савияга етгани учун, унга 12 яшарлигида жазба ғалаба қилиб, сўнгра Саййид Мансур Қошиқтарошдан касби файз этибдур. 19 ёшида камар ва хирқа олишга муваффақ бўлиб, авлиёлар маноқибини ёзишга бошлабдур. Кўпрулузода фикрича ушбу асар яссавийликка махсус бўлган таълимотни ёритиш учун асосий ва биринчи манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Жавоҳирул-аброрда Арра зикри ҳақида 12 байтлик бир шеър берилган. Ундан бир неча байтининг таржимаси: Бизнинг бу зикримиз кўнгил кўзгусига сайқал беради. Арра зикри илоҳий океаннинг тўлқинидир. Арра зикри ўз жозибаси билан руҳ олами эшикларини очиб беради. Арра зикри фарёду оҳу нола билан қўшилиб, ундан гоҳи «Ҳай», гоҳи «Ҳу» ва гоҳи «Аллоҳ» сўзлари янграйди. Арра зикри азалият дарёсининг оқими бўлиб, ундан висол дурларини териб олиш мумкин.

Яссавия тариқатининг муршидлари Ҳаким Ото (Сулаймон Боқиргоний), Занги Ото, Узунҳасан Ото, Саййид Аҳмад Ото (Саййид Ото), Садруддин Муҳаммад (Садр Ото) ва Бадруддин Муҳаммад (Бадр Ото), шайх Маҳмуд Туркистоний ва бошқа кўп таниқли халифалари, шоҳлар ва давлат арбобларининг диққат ва эътиборини тортиб келиб, улар томондан катта ҳурмат ва ишончга сазовор бўлганлар. Мисол суратда Буғрохон ўз қизи Анбар Онони ушбу тариқатнинг буюк муршиди ҳазрат Ҳаким Отога турмушга чиқарди. Ҳаким Ото вафотидан кейин унинг ўринбосари ҳазрат Занги Ото, шайхнинг маънавий далолати билан у билан турмуш қуришни илтимос қилди. Анбар Оно истамаган бўлса ҳам, Занги Отодан кўрган каромат натижасида тақдирга тан берди.

Бу малика энг олий табақа-шоҳ оиласига мапсуб бўлишига қарамасдан, ҳар иккала руҳоний раҳбар билан ҳаёт кечирди ва ўз инсонийлиги билан бутунга қадар номи буюк инсонлар қаторидан ўрин олиб, ҳурмат ва олқишларга сазовор бўлиб келди.

Занги Ото бир оддий баркамол инсон, руҳоният олий даражаларига кўтарилган сўфий, кўп муридларни тарбиялаб юксак мартабаларга етиштирган мураббий, авом ва хавос ҳурмат ва ишончини ўзига тортган муршид сифатида Ўрта Осиё шоирлари асарларида ўзига хос ўрин тутиб келган.

Кўпрулузода ёзишча Шамсий исмли бир шоирнинг Занги Отога хитобан ёзган Мусаммати муножот шаклида девони ҳикматда нашр этилган. Унинг матлаи қуйидагидек:

Ул Саййиди акрам ҳақи, ё Занги бобо ҳимматий!

Ул мафхари одам ҳақи, ё Занги бобо ҳимматий!

Шунингдек машҳур шоир Камай Тошкандий унинг манқабатида бир шеър ёзган. Қуйидаги байтлар ундан келтирилади:

Дарғаҳи ҳақа посбони, ҳазрати Занги Ото.

Сирри ғайбий роздони, ҳазрати Занги Ото.

Эрдилар зоҳир сия фому вакелин ботинан,

Тобтилар нуру зиёни ҳазрати Занги Ото.

Турфа бир кашфу каромат кўргузуб даҳр аҳлиға,

Олдилар Анбар Онони ҳазрати Занги Ото.
Айладилар то мамотидан бери вирди забон
«Аллаҳ-Аллаҳ Раббано»ни, ҳазрати Занги Ото.

«Хазинатул-асфиё» китобида, унинг вафоти тарихи (вафоти йили) ҳақида қуйидаги шеър қайд этилган: ушбу шеърда унинг вафот йилидан ташқари у, дунёдан кўз юмиши билан юксак бихишга йўл олиб, Аллоҳ висолига мушарраф бўлди дейилади:

Чу дар хулди муалло аз жаҳон рафт,
Жаноби хожаи масъуд Зангий.
Валию-ллоҳи муршид гу висолаш,
Дуборо ошиқи маҳмуд Зангий.

Нақшбандия тариқатига бўлганидек, Яссавия тариқатига ҳам содиқ мухлис бўлган шоирлардан бири, Убайдий тахаллуси билан шуҳрат қозонган сўфий машраб етук шоир ва сўз устоди Бухоро подшоҳи Убайдулло Баҳодурхон эди. Унинг 700 бетга яқин куллиётида, кўп дунёвий шеърлар қаторида, ирфоний ва суфиёна мазмунда ёзилган ўзбекча, форсча ва арабча шеърларни кўрамиз. Мазкур тариқатларни талқин этишда унинг шеърлари катта аҳамиятга эга бўлиб ҳар қандай мақтовга сазовордир. Убайдий куллиётининг ягона кўлёзма нусхаси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти кутубхонасида Р. 8931 рақамда сақланмоқда.

Убайдий ёзган ирфоний шеърлар аҳамиятини шундан билиб олиш мумкинки, йирик мутасаввиф Маҳдуми Аъзам лақаби билан шуҳрат қозонган ҳазрат Саййид Аҳмад ибн Жалолуддин Косоний ўзининг икки кичик рисоласини унинг бир ғазали ва бир рубойиси шарҳига ва бир каттароқ рисоласини унинг ўнга рубойиси ва бир ғазали шарҳига бағишлаган. Ушбу рисола таржимасини ушбу тўпламда «Рубойилар шарҳи» рисоласи сарлавҳаси остида ўқишингиз мумкин.

Убайдий девонида Хожа Аҳмад Яссавий мадҳ этилган ажойиб бир шеър бор. Уни эътиборингизга ҳавола қиламиз.

Барча машоих сарвари, Султон Хожаҳмад¹ Яссавий.
Сонсиз муридлар раҳбари,

Султон Хожаҳмад Яссавий.

Хизр Отонинг ҳамраҳи, огоҳларнинг оғаҳи,
Доим илоҳий волаҳий,

Султон Хожаҳмад Яссавий.

Аллоҳ зикри ҳамдами, барча валилар аъзами,
Сирри илоҳий маҳрами,

Султон Хожаҳмад Яссавий.

Ҳам ишқ аҳли содиқи, ушшоқ хайли Вомиқи,
Дедор ганжи шоиқи,

Султон Хожаҳмад Яссавий.

Ўғли шаҳид ўлғон замон, берди хабар бир нотавон,
Аблақ отин берди равон,

Султон Хожаҳмад Яссавий.

Лозола раъсуссобирийн, манзўру кулпиннозирийн,
Султону куллил-орифийн,

Султон Хожаҳмад Яссавий.

Бахту Саодат ахтари, жон маҳзанининг жавҳари,
Ҳикмат бихорин гавҳари,

Султон Хожаҳмад Яссавий.

Эй дўст кони марҳамат, ҳам баҳри илму маърифат,
Султони мулки офият,

Султон Хожаҳмад Яссавий.

Кўнглумда қолмасдур ғамим,

сиз каби бўлса маҳрамим,

Ғар бўлса ҳар дам ҳамдамим,

Султон Хожаҳмад Яссавий.

Бўлғон ҳаво йўлида сад, айлаб ҳаво ишини рад,
Айлар боримизга мадад,

Султон Хожаҳмад Яссавий.

Иззат самоси ховари, ҳам ишқ мулки довари,
Мискин Убайдий ёвари,

Султон Хожаҳмад Яссавий.

¹ «Хожа Аҳмад Яссавий» Вазн бузилмаслиги учун «Хожаҳмад Яссавий» шаклда ўқилиши керак.

Нақшбандийлик тариқати (Нақшбандия)

XIV асрнинг иккинчи ўнлигида Баҳоул-хаққи ваддин лақоби билан шуҳрат тошган бухоролик машҳур сўфий Муҳаммад ибн Муҳаммад Нақшбанд (1317-1389 й.) «Нақшбандия» тариқатига асос солиб, ўз таълимоти ёруғлигида тасаввуф таълимотини ҳаёт билан чамбарчас боғлашга ҳаракат қилди.

У худога эришиш, ҳақни таниб олиш учун жамиятда яшаш, халқ билан бўлиш ва халқ манфаатини ўз манфаатидан устун қўйишни уқдириб, ҳар доим солиқнинг кўнгли худо билан, қўли иш билан банд бўлишини тавсия қилди. У ўз отаси билан биргаликда кимхоб (атлас) тўқиш билан шуғулланиб, товар юзига маҳорат билан чиройли нақшлар чизарди.

Унинг манқабатларини ёзган (Муҳаммад Боқир ўз китобида берган маълумотларга кўра Баҳоуддин Нақшбанд ҳар йил бир миқдор мош ва арпа экиб, ундан ҳаёт кечирishi учун фойдаланарди. Шунингдек манқабат муаллифи, унинг шогирдларидан бири бўлмиш Хожа Алоуддин Аттордан бир ажойиб можарони ҳикоят қилади. Унга кўра Баҳоуддин Нақшбанд бир ажойиб ҳодиса натижасида олти йил турклар машҳур машойихидан бири бўлган Халил Ото хизматида бўлади. Халил Ото (Султон Халил) Мовароуннахр подшоҳлигига кўтарилиганидан кейин ҳам, олти йил унинг мулозаматида бўлади. Унинг ўзи айтишича «олти йил унинг мулозимини бўлиб хизмат қилдим, шоҳлар хизматида бўлиш одобини ўргандим, уни кўп одоб билан ҳурмат қилардим, бўшлик пайтида унинг хос маҳрамини мен эдим. У менга баъзан қаттиқ қўллик ва баъзан эса меҳрибонлик билан лутфу марҳамат кўрғазарди. (Абулмуҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али, Мақомати Ҳазрати Хожайи Нақшбанд, 7-8-бетлар).

Шундай қилиб у Халил Ото билан тасаввуфий муносабатлардан ташқари, энг муҳим дунёвий ишлар яъни давлатни идора қилиш ишларида иштирок этиб, ўз амалий ва ҳаётий фалсафаси учун энг яхши ўрнак бўлиб келди.

Нақшбандия тариқати «сафар дар ватан», «хилват дар анжуман», «дил ба ёр, даст ба кор», «хўш дар дам, назар бар қадам» каби ҳам ирфоний, ҳам амалий шиорларга асосланган.

Ушбу усулларни ёритиб изоҳлаш учун унинг шоғирдлари, халифалари ва мухлисларидан кўп кишилар турли асарлар ёзиб қолдирганлар. Улар жумласидан Хожа Убайдулло Аҳрор, Хожа Муҳаммад Порсо, Махдуми Аъзам ва Абдурахмон Жомийлар ёзган асарлар катта аҳамият касб этади.

Афғонистонлик машҳур муаррих М.Фубор «Афғонистон тарих ўзанида» номли китобида айтишича, бу тариқанинг энг кам пайраларидан Афғонистонда Абдурахмон Жомий ва Мир Алпшер Навоий ҳисобланади. Улар бири фақру тақво либосида, ахлоқ ва маданиятни тарқатиш йўлида хизмат қилган бўлса, иккинчиси эса Амирлик ва раислик (раҳбарлик) мақомида туриб, илмуфанни ривожлантириш йўлида фаолият олиб борарди. Муаллиф ёзишича ижтимоий шароит таъсири остида, унинг тариқати илгариги ваҳдатул-вужудий тариқат билан, XVII асрдаги «ваҳдату-ш-шухудий» тариқа ўртасида бўлса ҳам, унинг амалий томонлари жуда кўп эди. (М.Фубор, Афғонистон тарих ўзанида, 279-бет).

Лекин бизнинг фикримизча марҳум М.Фуборнинг Нақшбандия тариқатига берган баҳоси умумий суратда тўғри бўлса ҳам, унинг айрим намояндалари, айниқса, машҳур халифаларидан бири бўлган Хожа Убайдулло Аҳрор ёзган асарларида «ваҳдатул-вужуд» назарияси кўпича марказий ўринда туради, масалан унинг машҳур рисоласи «фиқароти Аҳрория»дан қуйидаги ибораларга диққат қилайлик: жазба завқ орқали топилган муҳаббатдир. Жазба таъсири натижасида завқ юзасидан ҳақни танишга муяссар бўлади ва бу таниб олишдан кўнгил бир ажойиб лаззат сезади. Хожа Аҳрор айтишича мақсуд (ҳақ) тажаллисининг нурлари ҳар доим порлаб туради. Кўнгил, руху-баданнинг тириклиги ўша нур билан бўлади. Агар ниҳоятсиз нурларнинг порлаши бир лаҳза мумкинот (коинот)дан узилса (тўхтаса) ўшанда ҳеч нарсадан асар қолмайди.

У шунингдек мазкур рисолада куйидагиларни ёзади: Тааллуқ риштаси, худо муҳаббатидан ташқари (барчадан) узилганидан кейин, инсоний ҳақиқат (тангридан) бошқани унутиш шарафига эришиб, тангридан ўзга ҳеч бир кўринувчи қолмайди, балки бир зотдан бошқа нарса кўзга кўринмайди. Шунда шоҳидлик ва машхудлик (кўрувчи ва кўринувчилик) сифатлари орадан кўтарилади “Аллоҳни Аллоҳдан бошқа (киши) танимайди” деган сўзнинг сирини ошкор бўлади. Аллоҳдан нари чегара йўқ “Албатта охириги чегара фақат раббингга (эгангга) боради” (Куръони Карим, 53-сура, 42-оят). Бу жойга келиб қаламнинг учи синди. (Убайдулло Аҳрор, Фиқароти Аҳрория, 14-варақ, кўлёзма.)

Нақшбандия таълимоти, ўз ҳаётийлиги, соддалиги ва амалийлиги учун аста-секин бутун Туркистон, қадимий Хуросон (ҳозирги Афғонистон)ни ва XVI-XVII асрлардан бошлаб Ҳиндистон соҳасини ўз таъсири остига олди. Унинг таъсирини айниқса адабиёт соҳасида XV асрдан бошлаб ҳозирги давргача яққол кўриш мумкин. Масалан, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий шеъриятида ва шунингдек ҳозирги Афғонистон айрим шоирларининг асарларида унинг таълимоти хилма-хил шаклларда ўз аксини топган.

Амир Алишер Навоий «Лисонуттайр»да шайх Фаридуддин Атторнинг ваҳдатул-вужуд фалсафаси ва тарки дунёчиликка асосланган «магтикуттайр»идаги фикрларни ижодий шаклда талқин этиб, қаландарчилик руҳи ва тарки дунёчилик йўналишларига танқидий ёндошади, авлиёлик даъвосини қилиб юрган илмсиз, жоҳил ва текинхўр кимсаларни аёвсиз фош этади.

Мужаддидийлик тариқати (Мужаддидия)

XVII асрда Афғонистонга мансуб бўлган бир киши «Мужаддиди алфи соний» (иккинчи минг йилликнинг янгиловчиси, тикловчиси) ва «имомни Раббоний» лақаблари билан шуҳрат қозонган шайх Аҳмад Форукий Нақшбандий Аҳрорий Сарҳиндий, нақшбандия тариқатининг бир шоҳаси (шоҳчаси) сифатида «Мужаддидия» тариқатини юзага келтирди.

Имоми Раббоний 1650 йил Ҳиндистоннинг «Сарҳинд» минтақасида туғилиб, 1703 йил ҳаётдан кўз юмди. У отаси шайх Абдулвоҳиддан турли илмлар ва ирфоний билимларни ўрганиб олиб, унинг рухсати билан «Чаштия» силсиласида унинг ўринбосари бўлди. «Чаштия» силсиласининг асосчиси Ҳиротнинг «Чашт» қишлоғидан бўлган Хожа Абу Аҳмад Абдол эди. Бу тариқат Ҳиндистонда кенг тарқалиб, муסיқа ва кўшиқ орқали ҳам зикр қилади.

Имом Раббоний 17 ёшида барча зоҳирий ва ботиний илмларни ўзлаштирди. Сўнгра Деҳлида яшовчи хожалар тариқатининг идомачиси Хожа Муҳаммад Боқий ҳузурига мушарраф бўлди. Шайх Муҳаммад Боқий олти йўлдан - олти восита ё силсила орқали Хожа Баҳоуддин Нақшбандга бориб тақаларди. Имом Раббоний икки ой ичида ундан кўп нарсаларни эгаллаб олиб, нақшбандия тариқатининг ҳомийси сифатида иш бошлади.

«Мактуботи имоми Раббоний» китобининг охирида берилган маълумотларга кўра, Хожа Муҳаммад Боқий ўз мухлисларидан бирига бундай деб ёзган экан: «Шайх Аҳмад исмли кўп билимли ва қавиол-амал бир шайх бу фақир билан ўлгиришганди, ундан кўп рўзгор ажойиботи содир бўлиши мумкин. У бир куёш сингари оламни ёритса керак». Шайх Аҳмад Сарҳиндий ўзи ёзган 535та мактублари мажмуаси билан нақшбандия тариқатининг шарҳловчиси ва ҳомийси бўлиб хизмат қилди ва мазкур тариқатнинг кенг кўламда Ҳиндистон, Покистон ва Афғонистонда тарқалиши учун замин яратиб берди. «Мактуботи имоми Раббоний» номи билан шуҳрат тошган ушбу мактублар унинг мухлисларидан бири бўлган Ёрмуҳаммад Бадахший Толқоний томонидан уч жилдлик китоб шаклида тўпланган. Мазкур китоб 1328 ҳижрий йил Тошкент «порсов» босмахонасида ва шунингдек Ҳиндистон матбааларида бир неча марта катта ададда нашр қилиниб, нақшбандия тариқатида ёзилган энг катта ҳажмли, катта бичимда 665 бетли китоб ҳисобланади.

Имоми Раббоний ўз замонининг машҳур давлат ва сиёсат арбоблари, ўз халифалари ва шунингдек буюк олимлар ва мутасаввифлар билан кенг алоқада бўлиб, уларга Ҳиндистондан туриб, Афғонистон, Туркистонга

ҳар доим мактуб ёзиб турган ва турли мавзулардаги мураккаб масалалар ва янги топилган фалсафий, тасаввуфий ва ақидавий муаммоларни ечиб беришга интилан. У мовароуннахрлик Хожа Муҳаммад Қосим Амканагийга юборган мактубида (268 мактуб), нақшбандия тариқатининг бешиги бўлган Мовароуннахрда топилган бидъатлар борасида ачиниб сўзлайди, у ерда ривожланиб бораётган жаҳр, рақсу самоъ, нафл намозларини жамоатда ўқиш ва чиллада ўтиришга қаршилик билдиради ва ушбу бидъатларни нақшбандия тариқатини бузишга қаратилган бузғунчилик деб қоралайди (Албатта нақшбандия тариқати нуқтан назаридан — Ж).

У тасаввуф таълимотида ваҳдатул-вужуд назариясига қарши туриб, уни суфастойиллар мазҳабига ўхшатади, ирфоний таълимотни ислом шариатига яқинлаштиришга уринади. Бу ҳақда ёзган унинг 13 мактубида қуйидагилар бор: Такрор этиб ўтганимиздек илгарилари тавҳид (ваҳдатул-вужуд) масаласида афъол ва сифотни (худонинг феълу-сифатларини) аслга берадилар. Ишнинг ҳақиқати маълум бўлганидан кейин, «ҳамма нарса ундандир» деган (шиор) палласи, «ҳамма нарса унинг ўзидир» деган сўз палласидан оғирроқ бўлиб турди ва камолот унда кўпроқ кўринди. ...бутун кашфиёт (мукошафалар) шариатта мутобиқ бўлиб, шариатдан қилча ҳам фарқ қилмайди. Шариат зоҳирига қарши баъзи сўфийларнинг сўзлари эса, нафс истаклари ёки ички суқр (мастлик)дан келиб чиқади. Шунча тафовут борки, олимлар илму-истидлол йўлидан ва бу улуғворлар (сўфийлар) кашфу-завқ йўлидан билиб оладилар.

Имоми Раббоний ёзган мактублар ичида 11 мактубдан кўпроғи нақшбандия тариқатининг мақтови, унинг хусусиятлари, камолоти, юксаклиги ва бу тариқатнинг машоихларига бағишлаб ёзилган. Баъзилари унинг «ваҳдату-шшуҳуд» назариясини ёритишга қаратилган.

Шундай қилиб шайх Аҳмад Сарҳиндий нақшбандия тариқатининг идомаси бўлган ҳолда, айрим масалаларда у билан фарқ қилган мужаддидия тариқатига асос солиб, унга доир ирфоний тафаккурни ваҳдатул-вужудга эмас, балки «ваҳдату-шшуҳуд» яъни «ҳамма нарса ундандир»

деган қоидага асослантирди. Ушбу назария кейинги тасаввуф тарихида ўзига хос ўрин тутган.

Имоми Раббоний 291 мактуб охирида бундай деб ёзади: Бу фақир бу вақт авлодлари ва толиблар тарбияси учун Хожайи Нақшбанд тариқатини ихтиёр қилганман. Шариат арконлари суст бўлган шундай бир пайтда, нақшбандия илму-маърифати, шариатнинг зоҳирий илмлари билан кўпроқ муносабатдадир.

Хулоса

Инсон илк бор табиат ва ҳаёт сирларини билиб олишга интилиши билан бирга, бошланғич ирфоний тахаййуллар ҳам топила бошланди. Илк ирфоний тасаввурлар мифология (устўралар) билан чамбарчас боғлиқ бўлиб келган.

Инсон тафаккури тараққиёт босқичларини босиб ўтгани туфайли, аста-секин бу тахаййул ва тасаввурлар ҳам фалсафий шакл ола бошлайди. Ҳинд, юнон фалсафасида хилма-хил ирфоний фикрлар, айниқса «ваҳдатул-вужуд» (пантеизм)га доир фалсафий таълимотлар юзага келиб, турли маданиятлар алмашуви натижасида, ислом тасаввуфига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Ислом тасаввуфи асосан Куръони Каримдан сарчина олган бўлса ҳам, Афлотун ва Неоплутинизм, шунингдек Ҳинд ирфоний йўналишларидан кенг кўламда фойдаланган. Шунингдек Исавият ирфоний таълимоти билан ҳам алоқада бўлган.

Ислом тасаввуфида турли фалсафий йўналишлар-тариқатлар топилди. Уларнинг энг муҳими Ибнул-Арабий асос солган «Ваҳдатул-вужуд» фалсафаси ҳисобланади. Бу фалсафий тафаккур зоҳиран шариат ва мутакаллимларга қарши ўлароқ йўналиш сифатида инсон руҳи билан улуҳият орасида бирлик ва муштаракликни талқин этади. Ҳар бир ақидали инсон комил пир раҳбарлигида моддий дунёдан ўз алоқасини узиб, руҳини покизалаш ва бир қатор ахлоқ ва одобни кўлаш йўлидан ўз аслига, яъни бошланғич нуқтасига етиши ва у билан бир бўлиши мумкин деб таъкидлайди.

Ваҳдатул-вужуд тарафдорлари, ҳақиқий илм фақатгина кашфу шуҳуд яъни қалбу руҳ ёруғлиги орқали ҳақиқий руҳга уланган суратда ҳосил бўлади, фалсафа ва мантиқ йўлидан ҳеч қачон ҳақиқатни билиб олиш мумкин эмас, дейди.

Шариат аҳли ваҳдатул-вужуд тарафдорларини динсизлик, хулулият (руҳнинг бир бадандан бошқа бир инсон баданига ўтиш ақидаси) билан айблаб улардан баъзилари, масалан мансур Халлож ва Сухравардийни ўлдирishга ҳукм чиқарганлар, ирфон ва тасаввуф аҳли уларни юзакилик ва билимсизликка маҳкум қилиб келганлар.

Хоразмлик машҳур сўфий Шайх Нажмуддин Кубро таълимоти тасаввуф илк назариётчилари билан Ибнул-Арабий ва унинг шогирдлари ва шунингдек сўфий таълимоти ақидалар ўртасида бир интиқол (кўчиш) даври бўлиб келди. Унинг асарлари Ибнул-Арабий асарлари билан бирга XIII аср фалсафий назарияларининг тамал тошини ташкил этиб келди.

Абдуқодир Жийлоний томонидан асос солиниб, ундан кейин унинг ўғиллари ва шогирдлари орқали тарқатилган қодирийлик тариқати ҳам ваҳдат фалсафаси доирасида ҳаракат қилиб келди. Лекин бунга қарамасдан қодирия тариқати кўпроқ шариат қоидаларига мустаҳкам боғланган бўлиб, шу сабабли кўп исломий ўлкаларда тарқалди ва ҳозиргача ҳам унинг тарафдорлари жуда кўп. Бобурийлар оиласи айниқса буюк Султон Аврангзеб Оламгирнинг ўғли Дорошуқуҳ Қодирий ушбу тариқатнинг таълимотини тарқатиш учун китоблар ёзган.

Сухравардия тариқатини йирик илоҳиётшунос олим, атоқли сўфий ва ориф Умар ибн Муҳаммад Сухравардий таъсис этди. Унинг таълимотида фалсафий қарашлар ва ирфоний ғоялар бир-бири билан йўғрилиб кетган.

Сухравардий имом Ғаззолий каби мантиқ ва фалсафага қарши туриб бу борада китоблар ёзди ва ҳақиқатни фақат кўнгил нури яъни ишроқ орқали билиб олиш мумкинлигини кенг кўламда тарғибот қилиб келди.

Умар Сухравардийнинг нашр этилмаган асарларидан айрим нусхалар Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кутубхонасида мавжуд. Унинг таълимотида инсон ва унинг тарбияси ҳақида билдирилган

фикрлар ниҳоят муҳим бўлиб, комил инсонни «руҳул-қудус» деб атаган.

Чаштия тариқати Ҳиндистонда энг кўп тарқалган ва катта нуфузга эга бўлган тасаввуфий мактаблардан ҳисобланиб, XII асрда Хожа Аҳмад Абдол томонидан асос қўйилган. Ушбу тариқат доирасида атоқли сўфийлар ва валилик даражасига етишган деб танилган орифлар масалан Фаридуддин ва унинг муриди Низомуддин авлиё камолга етганлар. Ушбу тариқатнинг дунёқараши ҳам Ибнул-Арабий асос солган ваҳдатул-вужуд фалсафасига асосланган.

Яссавия тариқати Хожа Аҳмад Яссавий томонидан таъсис этилиши Туркистонда йирик бир диний оқимнинг тасаввуф ғоялари билан йўғрилган ҳолда юзага келиши учун шароит яратиб бериб, туркий халқлар орасида ислом динини тарқатиш учун ниҳоят катта рол ўйнади. Унинг таълимотига кўра риёзат орқали руҳни покизалаш ва маънавий камолот даражасига кўтариш ўзига хос услуб ва одобга эга. Яссавия нақшбандия тариқати ривожига турли йўллардан чуқур таъсир ўтказгани манбаларда қайд этилган. Ушбу тариқатнинг идомачилари бўлмиш Ҳаким Ото, Занги Ото ва бошқа кўп муршидлар ва халифалар, инсонларни руҳий юксакликка тарғиб этиш йўлида катта хизматлар қилиб келганлар.

Аҳмад Яссавий асарлари айниқса «Девони Ҳикмат» туркий тил (ўзбек тили) ривожига ва у орқали тасаввуф таълимотини тарқатиш йўлида унутилмас хизматлар қилиб келди.

Баҳоуддин Нақшбанд асос солган нақшбандия тариқати XIV асрда тасаввуфни ҳаёт билан чамбарчас боғлашга ҳаракат қилди. У илгари сурган шиорлари билан худога эришиш ва ҳақни таниб олиш учун жамиятда яшаш, халқ билан бўлиш ва халқ манфаатини ўз манфаатидан устун қўйишни уқтириб солиқнинг кўнгли ҳар доим худо билан ва кўли иш билан банд бўлишини тавсия қилди.

Унинг таълимоти фалсафий томондан ваҳдатул-вужуд ва ваҳдатуш-шухуд ўртасида турган бўлса ҳам, унинг йирик намояндаларидан бири (Хожаи Аҳрор) «фиқароти Аҳрория»да ваҳдат назариясини кўпроқ талқин қилган.

Имоми Раббоний асос солган мужаддия тариқати XVII асрда нақшбандия тариқатининг бир ўсувчи шоҳаси сифатида Ҳиндистон ва Афғонистонда кенг тарқалди. Имоми Раббоний ваҳдатул-вужуд назарияси ва Хожайи Аҳрорга қарши туриб, ўз асарида «Ваҳдатуш-шухуд» мафкураси, яъни «ҳамма нарса ундан - худодандир» деган фикрни «Ҳамма нарса унинг ўзидир» деган қоида ўрнида қўйди. У ўз дастурлари орқали, тасаввуф таълимотини ислом шариати билан мослаштирди ва буни ўз бурчи деб ҳисоблади.

Шундай қилиб ислом тасаввуфи ўзининг ирфоний ва фалсафий йўналишлари билан барча ислом ўлкаларида, айниқса Ўрта Осиё мамлакатларида кенг кўламда тарқалиб, унинг таълимоти кўпинча муқаддас туйғулар сифатида халқларнинг руҳига сингиб кетди.

Тасаввуфнинг айрим таълимотларидаги тарки дунёчилик, жамиятдан узилиб гўшада яшаш, барча ҳаёт лаззатлари ва шунингдек илму-маърифатдан воз кечиш каби салбий томонларни истисно қиладиган бўлсак, унда жуда кўп ижобий таълимотлар мавжуд.

Тасаввуф динлар ва мазҳаблараро тафовутларни юзакли деб билиб, мазҳабий догматизмга қарши курашда барча инсонларни уларнинг диний эътиқодларидан қатъи назар, ҳурмат қилиб келди, ҳаммани ягона ҳақиқат изланувчилари деб таниди.

Тасаввуф таълимоти ватанпарварлик руҳи билан суғоришган бўлиб, бу йўлда унинг энг ажойиб мисоли Нажмуддин Кубро ўз ўлкаси Хоразмни мудофаа қилиш йўлида шаҳид бўлди. Шунингдек тасаввуф инсонлараро келишмовчилик ва тинчсизликка қарши туриб, одамлараро аҳиллик ва бирдам бўлиб яшашни тавсия қилади, уруш ва қўзғолонларни қоралайди, дунё миқёсида бир ажойиб универсализм яъни барча инсониятни севиш ғоясини талқин этади. Қарамлик ва инқироз босқичидан, бутунлай янги бир босқич - мустақиллик босқичига ўтган бир пайтда, Ўзбекистон миллий маънавий қадриятларини тиклаш, жумладан ирфоний ва тасаввуфий таълимотларни халққа етиштириш, уларнинг маънавий савиясини юксалтириш учун катта хизмат қилади, миллатнинг ўзлигини англаб олишга ёрдам беради. Ўзбе-

кистон мустақиллигини мустаҳкамлаш, тинчлик ва барқарорликни таъминлаш ва ватанпарварлик ғояларини кучайтиришда катта рол ўйнайди.

Тасаввуф таълимотида талқин этилган ҳуқуқий қарашлар, масалан, бошқаларнинг ҳуқуқини таниб ҳурмат қилиш, инсонларга тажовуз қилмаслик, уларнинг яшаш ҳуқуқини сақлаш, ҳатто ҳайвонларга ҳам озор ва азият бермаслик каби олий ғоялар, инсонларни тарбиялаш учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Кўлланилган адабиётлар:

1. Эҳсон Табарий, Баъзи бир тадқиқотлар..., Кобул, 1361 й.
2. Жавод Нўрбахш, Сўфийлар бихишгида, Лондон, 1362 й.
3. Мир Фулом Муҳаммад Губор. Афғонистон тарих ўзанида, Кобул, 1967 й.
4. Муҳаммад Муин, Форсий қомус (Фарҳанги форсий), Техрон, 1364 й.
5. Абдурахмон Жомий, Нафахотул-унс..., Техрон, 1336 й.
6. Алишер Навоий, Хамса, Тошкент, 1893 й.
7. Алишер Навоий, Хазоинул-маоний, Тошкент.
8. Алишер Навоий, Лисонут-тайр, Тошкент, 1991 й.
9. Али Акбар Деҳхудо. Луғатнома, 135 жузъ, Техрон, 1346 й.
10. Ислõм энциклопедияси, турк тилида, 9-жилд, Истанбул, 1950 й.
11. Ҳожи Халифа /Котиб Чалабий/ Кашфуззунун..., Истанбул, 1893-94 й.
12. Куръони карим, Мадина, 1412 ҳ. Қамарий йил.
13. Алмуъжамул-муфаҳрас... Абдулбоқий М.Ф., Истанбул, 1982 й.
14. Забихулло Сафо. Эронда адабиёт тарихи, 5 жилд, 3 китоб, Техрон, 1369 й.
15. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал Хатийб, Мишкотул-масобийҳ /Ҳадислар тўплами/, Дихлий, 1963 й.
16. Ислõм буюк доиратул-маорифи, 4-жилд, Техрон, 13 й.
17. Муҳйиддин Ибнул-Арабий. Алфутуҳотул-маккия, Миср, 1910 й.
18. Жалолуддин Румий, Маснавий маънавий, Техрон, 1315 й.
19. Хофиз Шерозий, Девон, Бомбай.
20. Имоми Раббоний, Мактубот, Тошкент, Порсов босмахонаси, 1328 й.
21. ал Мунижид фил-луғати вал-аълõм, Берут, 1984 й.
22. Нажмуддин Кубро, Рисолату одобиззокирийн /Абдулғафур Лорий томонидан «Рисолатуттуруқ» устидан

ёзилган шарҳ/, 503 номерли кўлёзма, Абу Райҳон Беруний номдаги шарқшунослик институти кўлёмалар фонди.

23. Нажмуддин Кубро, Рисолату Нажмуддин Кубро, Араб тилида, ўша кутубхонадаги, 295 номерли кўлёзма.

24. Убайдулло Аҳрор, Фиқароти Аҳрория, ўша кутубхона, кўлёзма Н...

25. Маҳдуми Аъзам, Рисолаи Бобурия, ўша кутубхона, кўлёзма 501 номер.

26. Абдуллоҳ Ансорий, Табакотуссуфия, Кобул, 1341 й.

27. Фаридуддин Аттор, Тазкиратул-авлиё, Техрон, 1346 й.

28. Шамсуддин Сомий, Қомусул-аълум, Истанбул, 1306 й.

29. Шамсуддин Сомий, Қомуси Туркий, Истанбул, 1317 й.

30. Муҳаммад Боқир, Маноқибни ҳазрати Хожаи Нақшбанд, Тошкент.

31. «Сўфий» мажалласи, Лондон, 12-сон, 1370 й.

32. Шаҳсавор ўғлу, Форобий Туркий насаб Муслмон файласуф, «Хонданийҳо» мажалласи, Техрон, 1333 й.

33. Саъдий Шерозий, Гулистон, Деҳли, Ҳиндистон.

34. Муҳаммад Иқбол, Паёми машриқ, Покистон.

35. Т.Туленова, З.Ғафуров. Фалсафа, ТошДУ, 1992 й.

36. Азиз Аҳмад. Ҳиндистонда исломий тафаккур тарихи. Форсча таржимаси, Техрон, 1367 й.

37. Доктор Қосим Ғанай, Ҳофазнинг ҳаёти ва асарлари атрофида текширувлар. 2-жилд, Техрон, 1340 й.

38. Доктор Саййид Жаъфар Сожжодий. “Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний”, Техрон, 1378 ҳ.й.

39. Доктор Саййид Жаъфар Сожжодий, “Фарҳанги улуми фалсафий ва каломий”, Техрон, 1375 ҳ.й.

40. Имом Муҳаммад Абузухра “Таърихул-мазоҳибил-исломия”, Қоҳира, Дорул-фикрил-арабий.

НАЖМУДДИН КУБРОНИНГ ҚАРАШЛАРИ ВА АСАРЛАРИ

(Нажмуддин Кубро ҳаёти ва ижодидап лавҳалар)

Хоразм диёри асрлар давомида Буюк Туркистоннинг маданият ўчоқларидан бири бўлиб келган. Бу тарихий диёр нафақат Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий каби буюк риёзиёт олими, Жорулло аз-Замахшарий каби йирик муфассир, Абу Райҳон Беруний каби улкан қомусий олим, кўплаб шоир ва адиблар, давлат ва сиёсат арбобларини етиштириб, жаҳон маданияти хазинасига унутилмас улуш қўшган, балки тасаввуф ва ирфон оламида ҳам мангу ва барҳаёт сиймолардан бири бўлган шайх Нажмуддин Кубродек буюк сўфий ва мутафаккир орифни камолга етказиб, у асос солган кубравия тариқатини фалсафий фикрлар билан йўғрилган янги тасаввуф мактаби сифатида ислом оламига тақдим этган.

Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивақий XII-XIII асрлар тасаввуф осмонида порлаб турган ёрқин юлдузлардан бири эди. У 540 ҳижрий (1145 м йили) Хоразмнинг Хива шаҳрида туғилиб вояга етди.

Абулжанноб куняси, Нажмуддин (диннинг юлдузи), Аттомматул-кубро (буюк Офат) ва Валитарош шайх (валилар етиштирувчи шайх) лақаблари билан шухрат қозонган бу мутафаккир, ориф ва сўфий, фақатгина тасаввуфга хос бўлган таълимотлар билан чекланиб қолмай, ўз замонасининг барча илм-фанларини ўзлаштириш йўлида машаққатли сафарлар қилиб, шаҳардан шаҳарга билим изидан юрди, «илм Хитойда бўлса ҳам, уни изланг» ва «бешиқдан лаҳадгача билим ўрганинг» деган ҳадислар мазмунига чин кўнгилдан ишонган бу илм шайдоси ҳаётининг охириги дақиқаларигача ушбу йўлдан озмади.

Нажмуддин Кубро ёшлигидан сафарга қизиқиб, кўп ўлкаларни кезиб ўтиб Мисрга боради, у ерда машҳур сўфий шайх Рўзбехон Ваззон ал-Мисрий билан танишиб, унга иродат кўлини беради ва унинг назари остида оғир риёзат босқичларини ўтади.

Ёш Аҳмад ибн Умар ўз ироласи, истеъдоди ва қатъияти билан шайхнинг диққатини ўзига тортиб, унинг ишонч ва ҳурматига сазовор бўлди ва кўп ўтмай унинг қизига уйланди, бир неча йил Мисрда яшаб, Рўзбехон қизидан иккита ўғил кўрди.

«Ҳақ»ни аниқ англаб олиш ва унга эришиш йўллари қидириб топиш дарди уни бир лаҳза ҳам тинч қўймасди. Бир куни имом Абу-Мансур Ҳафданинг Табриз шаҳрида «сунна»га доир бериладиган гўзал илмий дарслари борасида эшитиб, дарҳол Табризга қараб жўнайди ва «Сармайдон» маҳалласида бўлган «Зоҳида» хонақосида ушбу калом олимининг дарсларини тинглай бошлайди, калом илмини ундан чуқур ўрганиб олади.

Ёш олим калом илмига доир ўзининг биринчи асарини «Шарҳус-сунна вал-масолиҳ» (Сунна ва эзуликлар шарҳи) номи билан ўша ерда ёзади. Ислом энциклопедиясида берилган маълумотга кўра ушбу асар мубоҳаса шаклида, муқаддима моҳиятида ёзилган эди. Бу асарга доир бир мунозара жараёнида муаллиф бир янги сиймо - Бобо Фараж Табризий билан танишади. Шайхнинг суҳбатлари ёш олимга чуқур таъсир кўрсатиб, қарашларини ўзгартирди. Бу таъсир унинг амалий ҳаётида яққол сезилади. Изланувчан олим ундан кейин калом илми мавзуларида ўз текширишларини тўхтатиб қўйиб, бутунлай тасаввуф муроқабасига берилади, чунки Бобо Фараж ишроқ йўлидан ҳақиқатга эришмоқчи бўлган солиқ учун ҳеч қандай билим ўрганиш зарур эмаслигини таъкидларди. Негаки ҳақиқий билим илоҳий илҳом орқали ҳосил бўлади.

Нажмуддин бу йўлдан борди аммо кўп ўтмай бундай қилиб ўз мақсадларига эриша олмаслигини англаб олди, ундан сўнг Аммор Ёсирга қўшилиб унинг тавсиясига биноан комил сўфий даражасига эришмоқ учун Исмоил Қасрий мактабига кирди ва унинг кўлидан хирқа кийиб, ўзининг биригчи шайхи — Рўзбехон ал-Мисрий ёнига қайтиб борди.

Шайх Рўзбехон Нажмуддин тасаввуфнинг назарий асосларини бутунлай англаб олганини кўриб, уни она юрти Хоразмга бориб, тасаввуф таълимотини тарқатиш йўлида фаолият кўрсатишга даъват қилади. Нажмуддин

унинг буйруғига биноан, ўз оиласи билан она юрти - Хоразмга қайтиб келди. У ерда жойлашгандан кейин бир хонақо таъсис этиб, манбаларда «ат-Тариқатуз-заҳабия» яъни «олтин тариқат» номи билан ҳам зикр этилган кубравия тариқатига асос солди ва ушбу тариқатга оид ирфоний таълимотларни талқин эта бошлади.

Кўп ўтмай, янги тариқат асосчисининг теварагида сонсиз шогирд ва муридлар йиғилишиб бу йўлга қадам қўйдилар. Улардан XII-XIII асрларнинг бир қатор машҳур сўфийлари камолга етишиб, муршид ва вали сифатида танилдилар.

Шайх Нажмуддин Кубро олий истеъдод ва юксак заковат эгаси бўлгани сабабли, ҳар қандай саволга қониқарли жавоб қайтариб, ҳар қандай мураккаб муаммоларни ечишга муваффақ бўларди ва илмий масалалар борасида мубоҳаса, мунозарани севиб ҳар доим бошқалар устидан ғалаба қозонарди. Шу сабабдан уни «Аттомматул-кубро» (буюк офат) деб атаганлар. Шамсиддин Сомий ёзишича, бора-бора «аттомма» (Офат) сўзи сўзлашув жараёнида тарк этилиб, «Ал-Кубро» (буюк) сўзи унинг лақаби яъни Нажмуддин Кубронинг ажралмас қисми бўлиб келмоқда.

Шунингдек, унга Абул-Жанноб куняси берилган. А.А.Деххудо фикрича у нафс тилакларидан ижтиноб этиб, дунё лаззатларидан воз кечгани учун ушбу кун билан аталган.

Нажмуддин Кубро ватан севгиси билан яшаб келди. У ҳеч қачон киндик қони тўкилган ватани — Хоразмни унутмади, ўз халқи билан яшаш ва улар орасида маърифат нурини тарқатиш туйғулари унинг ўз ватанига қайтиб келишига сабаб бўлди.

Унинг ҳаёти охирларида Туркистонда қутилмаган ҳодисалар юз бера бошлади. Мўғуллар босқини барча халқлар ҳаётини хавф-хатар остида қолдирди. Нажмуддин Кубро Урганч мудофаасида қатнашиб, 618 ҳижрий йил (1221 мелодий йил) жумодил-аввал ойининг 10-куни шаҳид бўлди.

Чингизхон Нажмуддин Куброга киши юбориб, Хоразмдан унинг чиқиб кетишини сўрайди. Шайх эса, мен 76 йил ҳаётнинг аччиқ-чучукларини хоразмликлар билан

Ўтказганман, энди ноқулай аҳволда уларни ташлаб кетиш номардлик бўлади деб жавоб қайтаради. Шайх Нажмуддин Кубро душманга қарши курашиб жанг майдонида қахрамонлик билан шаҳид бўлади.

Луғатномада ёзилишича, ундан кейин тарихий китоблар ва тазкираларда ушбу ҳодиса кўп қўшимча матлаблар билан такрорланган. Воқеа юз берган замондан қанча узоқлашар эканмиз, шайхнинг ўлими тафсилотларига қўшилган қўшимча ва афсонасимон матлабларга кўпроқ дуч келамиз.

Ислом энциклопедиясида берилган маълумотга кўра, Санкт-Петербург шарқшунослик институтида шарқ туркчасида ёзилган «Шайх Нажмуддин Куброни шаҳид қилиб шаҳри Хоразмни хароб қилганининг баёни» номи билан аталган бир қўлёзма бор. Бу асар Хоразмнинг сўнгги кунлари ва бузилиши ҳақида ёзилган бир тарихий асардир. Шайх Нажмуддин Кубро бу асарда Мўғулларга қарши Хоразмнинг мудофаачиси сифатида гавдаланади.

Мазкур асарга кўра, буюк шайх ўз маънавий кучи соясида шаҳарга киришда Мўғулларга тўсқинлик қилиб туради, лекин қандайдир у ердан бошқа томонга ўтиш учун қарор бергунча шаҳар душманнинг қўлига тушади.

Нажмуддин Кубронинг қабри борасида манбаларда зиддиятлар мавжуд. Баъзилар, масалан, М.Муин унинг мозори мавжуд эмас деса, араб сайёҳи Ибн Батута ўз саёҳатномасида қуйидагидек маълумот беради: «Хоразмдан чиқаверишда бир зовия бор. У энг буюк авлиёлардан бири бўлмиш Нажмуддин ал-Кубро қабри узра бунёд этилган. Бу ерда зиёратчилар учун таом тайёрланади. Хоразмнинг обрўли кишиларидан бўлмиш мударрис Сайфиддин ибн Асаба зовияда шайхлик қилади».

Нажмуддин Кубронинг асарлари

Нажмуддин Кубро ёзган асарларнинг сони манбаларда турлича қайд этилган. Ҳожи Халифа ўз қимматли асари «Қашфуз-зунун»да улардан саккизтасини танитиб ўтади. Уларнинг кўпчилиги араб тилида ёзилган. З.Сафо булардан ташқари унинг учта асари борлигига ишора қилади. Шунингдек ўз китобининг 3-жилдида «Минҳо-

жуссоликин», «Истилоҳус-суфия» ва «одобус-сулук» номли асарларини ҳам эслатиб ўтади. Умуман Кубро асарлари манбаларга кўра қуйидагилардан иборат:

1. «Шарҳ-ус-суннати вал-масолиҳ» (суннат ва эзгуликлар шарҳи);
2. «Ал-усул-ал-ашара» (ўнга асосий қоида);
3. «Рисолатуи фис-сулук» (сулук ҳақида рисола);
4. «Рисолат-ут-туруқ» (худоба эришиш йўллари ҳақида рисола);
5. «Таволиъ-ут-танвийр» (ёритиш юлдузлари, ёғду манбалари);
6. «Фавотиҳул-жамол» (гўзаллик бошланишлари);
7. «Алҳойф-ул-ҳоим ан-лавматиллоим» (маломат қилувчининг маломатидан кўрққан ошиқ);
8. «Ҳидоят-ут-толибин» (изланувчиларга тўғри йўл кўрсатиш);
9. «Одоб-ул-муридин» (муридлар одоби ҳақида);
10. «Сакинат-ус-солиҳин» (солиҳ кишиларнинг виқор ва оромлиги);
11. «Вусулу илаллоҳ» (Аллоҳга эришиш);
12. «Минҳож-ус-соликин» (соликларнинг йўл-йўриқлари);
13. «Истилоҳ-ус-суфия» (тасаввуф истилоҳлари-атамалари);
14. Одоб-ус-сулук (сулук одоби ҳақида);
15. Тафсир (12 жилдлик).

Ислом энциклопедиясида «Айнул ҳаёт» номи билан танилган ва биринчи жилди Санкт-Петербургда сақланаётган буюк тафсир, унинг ушбу асари бўлса керак деб тахмин қилинган.

Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар кутубхонасида, Шайх Нажмуддин Кубро қаламига мансуб учта қўлёзма мавжуд. Биринчиси «Рисолаи одоби зокирийн» номи билан Р. 503 рақамда сақланаётган қўлёзмалар мажмуасининг ўрта қисмида жойлашган ва Абдурахмон Жомийнинг машҳур шогирди Абдулғафур Лорий томонидан форс тилига шарҳланган, араб тилида ёзилган рисоладир.

Иккинчи рисола, мазкур кутубхонада Р. 295 рақам остида ва унинг бошқа бир нусхаси Р. 1956 рақам остида сақланмоқда.

Мазкур рисола ҳажми кичик бўлиб, биринчи нусха б варақдан иборатдир. Иккинчи нусхада ҳам унинг номи «Рисолату Нажмуддин Кубро» деб берилган. Биз турли манбаларда ҳам унинг ҳақида бирон бир маълумот кўрмадик. Ушбу рисола Нажмуддин Кубронинг янги асари бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

Асар араб тилида ёзилган бўлиб, шайх Нажмуддин Куброга хос бўлган адабий-бадий услуб жиҳатидан юксак даражада туради. Рисолани шайх дунёқарашининг кўзгуси десак ҳам ҳато қилмаймиз. Шайх рисолани қандайдир бир кўшининг талабига жавобан ёзган. Муаллиф ўз рисоласини 14 мисрали арабча шеъри билан тугатади. Бу шеърнинг мақтави (охирги байти) қуйидагича: «Нафсий Иблійсун жаррабтуҳо — тааввазу мин шарри Иблійсий». Таржимаси: Менинг нафсим Иблис (Шайтон)дур, уни мен кўп синаганман. Менинг Иблисим шарридан (худога) паноҳ тиланглар.

Шайх Нажмуддин Кубро муҳаддис-ҳадислар илмининг олимидир. У мутакаллим, буюк ориф, сўфий ва иқтидорли шоир бўлгани учун, баъзан унинг асарларида ирфоний ғоялар мутакаллимларга хос бўлган фалсафий бўёқлар билан безатилиб, бадий услуб билан ифода этилади. У асарларида солиқнинг кўп олий сифатлар эгаси, жумладан, саҳоватли ва карамли, уйғоқ ва ақли бўлишини ўқдириб ўтади.

Унинг баъзи асарлари айрим кишилар томонидан шарҳланган. Котиб Чалабий маълумотига кўра, унинг «Ал-усулул-ашара» асари, Рум (Туркия)нинг баъзи шайхлари томонидан шарҳланиб, «Ароисул-вусул» деб аталган.

Айрим тадқиқотчилар чиқарган хулосаларга биноан, унинг асарлари, айниқса, «Ал-усулул-ашара», «Ибнул-Арабий» асарлари ва бошқа манбалар билан биргаликда XIII аср фалсафий қарашлари ва фалсафий назарияларининг ўрганиш манбаи ва тамал тошини ташкил этиб келди.

Кубравия тариқати

«Кубравия» тариқати Шайх Нажмуддин Кубронинг кўп йиллар давомида эгаллаб олган маълумотлари, турли фанлар соҳасида эришган муваффақиятлари, унинг кенг кўламда кўла киритган тажрибалари натижаси сифатида юзага келди.

«Аттариқатуз-заҳабия» (Олтин тариқат) номи билан ҳам шуҳрат қозонган кубравия тариқати, унинг асосчиси томонидан «Тариқуш-шаттор» яъни бебоклар, кўркувсиз ва парвосизлар йўли деб ҳам аталган.

«Кубравия» тариқатига доир турли маълумотларни унинг ирфоний ва фалсафий қарашларига хос бўлган рисоласида кўриш мумкин. Араб тилида ёзилган ва кўл-ёзмада «Рисолату Нажмуддин Кубро» деб аталган ушбу рисола ҳақида юқорида маълумот бериб ўтган эдик. Аммо «Кубравия» тариқатининг асосий усул ва қоидалари унинг «Рисолатут-туруқ» асарида ёритиб берилган. Айтганимиздек, бу рисола Абдулғафур Лорий томонидан форс тилига таржима қилиниб, «Рисолаи одоби зокирийн» деб номланган.

Нажмуддин Кубро мазкур рисолада ўз тариқатининг 10 та асосий қоидасини изоҳлаб бериб, бошқа йўлларга нисбатан унинг юксаклиги ва ҳақиқатга яқинлигини таъкидлайди. Рисола қуйидагидек бошланади: «Тангрига бориш йўллари, халойиқ нафаси сонига тенгдир. Биз шарҳламоқчи бўлган йўлимиз йўлларнинг энг яқини, энг аниғи ва энг тўғриси дир».

Ундан кейин муаллиф сонсиз йўлларни учта асосий йўлга бўлиб, уларнинг ҳар бирини ўзига хос бўлган хусусиятлари билан изоҳлаб ўтади: «Йўллар ҳар қанча кўп бўлмасин, уларнинг барчаси уч йўл билан чегараланади. Улардан биринчиси муомаёт эгалари (амал қилувчилар) йўли бўлиб, ахёр (турли фазилатлар эгалари бўлган энг яхши одамлар)нинг йўли ҳисобланади. Улар рўза тутиш, намоз ўқиш, Куръон тиловат қилиш, ҳажга бориш, жиҳод қилиш ва бошқа зоҳирий ишлар билан шуғулланидилар. Бу йўлдан бориб Аллоҳга етишганлар камдан камдирлар.

Йўлларнинг иккинчиси мужоҳадлар (саъй-ҳаракатлар) ва риёзатлар эгаларининг йўли бўлиб, бу йўлдан ахлоқни ўзгартириш, руҳга жило бериш, кўнглини софлаш, нафсни покизалаш ва ички дунёни ободлаш учун саъй-ҳаракат қилурлар. Бу аброр (бир сўзининг кўплиги, яхши, солиҳ ва тақволик кишилар маъносида) йўли бўлиб, бу йўл орқали (мақсадга) етишганлар нодир бўлса ҳам, илгариги гуруҳга нисбатан кўпроқдир.

Йўлларнинг учинчиси, Аллоҳга қараб юрувчилар ва у томонга учувчилар йўли бўлиб, ҳақиқатда жазбага берилган шатторлар (бебок, кўрқувсиз ва парвосиз кишилар) йўли бўлиб, ушбу йўлнинг бошида (ҳаққа) эришганлар сони бошқа йўлларнинг охирига бориб эришганлар сонидан кўпроқдир».

Ундан кейин шайх Нажмуддин Кубро учинчи йўл яъни «кубравия» тариқатининг мазмун ва моҳиятини куйидагича ёритиб беради: «Ушбу танланган йўл «Ўз ихтиёри билан ўлиш» (қоиласи)га асослангандир. Пайғамбар алайҳиссалом дебдурларким, «ўлмасдан бурун ўлингиз!», табиий ўлим, яъни руҳ бадандан айрилмай туриб, ўз ихтиёрингиз билан вужудни тарк этинг, туғилган кундан буён сизда сингиб кетган ҳаваслар ва унс-улфат олиб келган истаклардан воз кечиб, ҳақ ишташ мақсадини ўз мақсадингиз ўрнида кўйинг. Албатта, бу хил ўлиш ҳақиқий ҳаётга олиб боради».

Тадқиқотчилар берган маълумотларга кўра, Нажмуддин Кубронинг тасаввуфий мактаби, тасаввуфнинг илк назариётчилари (X-XI асрларда Нишопур мактаби) билан Ибн-ул-арабий ва унинг салафлари (ундан илгари ўтганлар) Садруддин ал-Қуньявий ва Фахруддин-ал-Ироқий билан сўнгги тасаввуф ақидалари орасида бир интиқол (кўчиб ўтиш) даврини ташкил этади. Эски назариётчилар каби Нажмуддин Кубро ҳам кўпинча тасаввуфнинг амалий томони ва билги йўлидаги босқичлари билан ва айни ҳолда метафизикага оид масалалар билан шуғулланган.

Шундай қилиб, Нажмуддин Кубро ўзи асос солган «кубравия» тариқати билан, Туркистон, Хуросон ва Эронда ўзига кўп ҳомий ва муридлар топиб, машҳур сўфий ва орифларни камол даражасига етказди.

Нажмуддин Кубронинг шогирдлари

Биз кубравия тариқатида Нажмуддин Кубро тарбияси остида юксак даражаларга кўтарилган унинг шогирдларидан куйидагиларни қисқача танитиб ўтамиз:

1. **Маждуддин Бағдодий:** тўлиқ исми ва куняси Абусаъид Шараф ибн Муаййад бўлиб, ҳижрий 544 йили Хоразмдаги «Бағдодак» деган жойда туғилиб, 607 ва баъзи бир ривоятларга кўра 617 ҳижрий йили ҳаётдан кўз юмган. У XII асрнинг машҳур сўфий, шоир ва муаллимларидан бўлиб, Нажмуддин Кубронинг атоқли муридларидан эди. Муҳаммад Авфий ўз машҳур китоби «Лубоб-ул-албоб» (ақлларнинг мағзи-хулосаси)да берган маълумотга кўра Бағдодий машҳур табиб сифатида шоҳлар саройида катта мавқега эга экан, лекин бирданига илоҳий муҳаббат унда топилиб, Нажмуддин Куброга эргашиб, 15 йил риёзат чекишдан кейин Хоразмнинг «шайхуш-шуюхи» (шайхлар бошлиғи) деб танилади. Ундан кўпдан-кўп асарлар, чуқур фалсафий мазмунга эга бўлган шеърлар қолган. «Сафар рисоласи», «Тухфатул-барара» («Яхшилар совғаси») асарларидан илова, бир қанча ёзув ва шеърлар унинг қаламига мансубдир.

2. **Саъдуддин Ҳамавий:** Муҳаммад ибн Муаййад, Нажмуддин Кубронинг мурид ва халифаларидан бўлиб, Дамашқ ва Хуросонда истиқомат қилган. Унинг асарларидан «Сажанжалул-арвоҳ» («Рухнинг кўзгусу») машҳур бўлиб, унда ва бошқа асарларида мураккаб ва рамзли сўзлар, мушкул калималар ва турли ноаниқ шакл ва рақамлар жой олган.

3. **Сайфуддин Бохарзвий:** Шайхул-олам лақаби билан шуҳрат қозонган Абул-Маолий Саъид ибн Музаффар XII-XIII асрларнинг танилган сўфий ва шоирлари қаторидан ўрин олади. У ўз шайхи Нажмуддин Кубронинг буйруғига биноан, Бухоро шаҳрига бориб, умрининг охиригача у ерда яшади ва кубравия тариқатини тарқатиш билан шуғулланди. У 629 ҳижрий йили оламдан кўз юмди. Доктор М.Муин берган маълумотга кўра, унинг асарларидан ишқ маъносида бир рисола ва бир миқдор шеърлар қолган.

4. **Нажмуддин Розий:** Шайх Нажмуддин Доя лақаби билан машхур бўлган шайх Абдулло ибн Муҳаммад XII-XIII асрлар атоқли сўфийси, Нажмуддин Кубронинг танилган муридларидан эди. У ўз устодининг ўлимидан кейин Хуросон, Ҳамадон ва Румга сафар қилиб, Салжуқ подшоҳи Султон Алюуддавла ҳомийлигида яшади ва «Мирсодул-ибод» («Бандаларнинг пойлаб турадиган жойи») номли асарини унга бағишлаб ёзди. Умрининг охиригача Жалолуддин Румий ва Садруддин Куньявий суҳбатдоши бўлиб ҳаёт кечирди. Шайх Розий 645 ҳижрий йили дунёдан ўтди.

5. **Разиюддин Али Лоло:** тўлиқ исми Али ибн Саъид ибн Абдулжалил Лоло бўлиб Ҳазна шаҳрида туғилган. У турли муршидлар хизматида бўлиб, «Нафаҳотул-унс»да айтилишича, 124 етук шайхдан хирқа кийган эди. Али Лоло Нажмуддин Кубронинг машхур муридларидан ҳисобланади. У 642 ҳижрий йили вафот этган.

6. **Бобо Камол Жаидий:** Кубронинг истеъдодли шогирдларидан бўлиб, Туркистондаги Жанд шаҳрида туғилган. Ушбу шаҳар Мўғуллар ҳужуми даврида харобага айланган.

7. **Айпуз-замои Жамолуддин Гийлий.**

Улар ўз ёзган асарлари ва ташкил этган тариқат ҳалқалари орқали кубравия тариқатига доир Нажмуддин Кубро таълимотини Туркистон, Хуросон, Эрон ва Рум (ҳозирги Туркия ҳудуди)да тарқатиб, илмий тасаввуф ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Шайх Нажмуддин Кубронинг қуйидаги ҳикматли сўзлари ҳеч қачон ўз қиммати йўқотмайди (улар «Рисолату Нажмуддин Кубро» номли арабча асари кўлөзма-сидан эркин таржима қилинди):

- Эй ақл ва тафаккур аҳли, билингизким, дунё бокира кампирдур. У маккор, ғаддор ва қочоқ бўлиб, ҳар лаҳза бир дўст танлайди ва ҳар он алчаларни ўлимга чорлайди. Унинг денгизи чуқур, унда сузган чўқади, уни севган йўлдан озади ва унинг дўсти ҳалокатга учрайди.

- Энг тез ўтадиган ва энг тез завол топадиган нарса умр ва дунёдур. Энг яқин нарса ўлим ва энг узоқ нарса умид-истак ва энг яхши нарса виқор (оғирлик)дур.

- Яхшиликларни қамраб олган сифатлар ичида энг эзгуси ахлоқ гўзаллиги, ёмонликларни қамраб олган сифатлар ичида энг ёмони ҳасаддур.

- Камтарлик энг яхши безак, бахиллик энг ёмон нарсадур.

- Мен ўлимни тиламчиликда, мангу ҳаётни тақво ва ўз ҳолини яширишда, муваффақиятни саъй-ҳаракатда ва хўрликни дангасаликда кўрдим.

ШАЙХ НАЖМУДДИН КУБРО “Кўнглим кўзи билан кўрганларим”

Нажмуддин Кубронинг ушбу рисоласи ҳақида

«Кубравия» тариқатининг асосчиси шайх Нажмуддин Кубро 1145 йил Хоразмнинг Хива шаҳрида туғилиб, 1221 йили ҳаётдан кўз юмган.

У турли илму фанни ўз даврининг машҳур олимларидан ўрганиб, мисрлик буюк сўфий шайх Рўзбехон-алваззон муридлари халқасига кирди, кўп ўтмай ўз олий истеъдоди ва юксак шахсияти билан шайхнинг ишончига сазовор бўлиб, унинг қизига уйланди.

Нажмуддин Кубро ҳақиқатни чуқур англаб, унга эришиш йўлларини қидириш учун тинимсиз сафарлар қилди. Шунингдек, турли юртларни кезиб, илм даргоҳларига бош урди, турли тариқатларни синовдан ўтказгандан кейин, ўзига хос йўлни танлаб олди.

Кубро ёшлигидан бошлаб илму фан шайдоси эди. У барча фанлар, жумладан калом илми билан шуғулланиб келди. Кўп ривожланган калом илми, худонинг борлиги, бирлиги, азалий-абადийлиги, унинг зоти, турли сифатлари ва илоҳий таълимотга доир бошқа кўп масалаларни Қуръон ва Суннага таянган ҳолда ақлий далиллар, мантиқ ва фалсафанинг усул ва қоидаларидан фойдаланиб ўрганади.

Ёш олим табризлик йирик калом олими имом Абунаسر Ҳафданинг дарс ҳалқасига ўтириб, ушбу илмни ҳар томонлама ўзлашгирди. Биринчи асарини «Шарху-сунна вал-масолиҳ» (сунна ва эзгуликлар шарҳи) номи билан калом илми мавзусида ёзди.

Шайх Нажмуддин ундан кейин табризлик Бобо Фараж таълимотидан фойдаланди. Сўнгра шайх Аммор Ёсир Бадлисий ҳалқасига ўтди ва унинг тавсиясига биноан шайх Исмоил Қасрий билан учрашиб, унинг кўлидан иккинчи хирқани (табаррук хирқасини) кийди.

Табризлик Бобо Фараж Нажмуддин Куброга ҳақиқатни қидирган солиқ учун ҳеч қандай илм керак эмас, балки севги, муҳаббат ва илоҳий иноят, ишроқ (қалбга тушадиган нур) орқали ҳақиқат ҳосил бўлади деб таъ-

кидлаган бўлса ҳам, у амалда бир лаҳза ҳам ўрганиш ва билим орттиришдан тинмади. Илмсиз ўз мақсадига эришиши мумкин эмаслигини англаб олди. Бу изланишлар ва ҳақиқатга чанқоқлик уни йирик сўфийлик даражасига кўтарди. Айни ҳолда у мухаддис, мутакаллим, ориф, шоир ва фалсафий қарашлар эгаси бўлиб вояга етди.

Қидириш ва ўрганиш тутагандан кейин шайх Нажмуддин Кубро кўп йиллик сафарлардан сўнг оиласи билан ўз она юрти Хоразмга кўчиб келиб, умрининг охиригача туғилиб ўсган ватанида яшади.

Хоразм халқи билан биргаликда, мўғуллар ҳужумига қарши урушга кирди. «Ватанни севмоқ иймондандур» деган ҳадиснинг ҳукмига амал қилиб, ватан мудофааси йўлида қаҳрамонларча шаҳид бўлди ва келажак авлодлар учун ватансварлик олий тимсоли бўлиб қолди.

Нажмуддин Кубро Хоразмга қайтиб келганидан сўнг, у қурдирган хонақо жуда кўп муридлар марказига айланиб, катта шуҳрат ва эътибор қозонганди. «Олтин тариқат» (ат-тариқатуз-заҳабия) деб аталмиш кубравия тариқатининг тамал тоши мана шу хонақода қўйилиб, унга хос бўлган таълимот, Кубронинг турли асарлари орқали ёритиб берилди.

VII—VIII ҳижрий асрларда тасаввуф таълимотида икки хил йўналиш мавжуд эди. Биринчиси важду ҳол тарафдорлари йўли, иккинчиси илмий тасаввуф тарафдорлари йўли.

Важд (завқ-шавқ) ва ҳол тарафдорлари турли фанлар билан ошно бўлишларига қарамасдан, шавқ, ҳаяжон, жазбага берилиб, оят, ҳадис ва тамсиллар асосида ҳиссиёт ва ҳаяжон орқали муридларни йўлга солиб тарбиялаш фойдали деб билардилар. Улар фалсафа ва мантиққа қарши туриб, файласуфлар жумласидан Абу Али ибн Сино танлаган йўлни танқид қилардилар. Мисол тариқасида Жалолиддин Румий истидлол аҳли (ақл, мантиқ тарафдорлари - файласуфлар)нинг оёқлари ёғочдан, ёғоч оёқ эса жуда кучсиз бўлади дейди.

Шайх Фаридуддин Аттор, Жалолуддин Румий, унинг ўғли Султон Валад, Салоҳиддин Заркўб Қунявий ушбу йўналишнинг илғор намояндаларидан эдилар.

Иккинчи йўналиш тарафдорлари тасаввуфни мантиқ ва фалсафа билан яқинлаштириб, ирфоний таълимотни илмий асосларда қуриш учун ҳаракат қилардилар. Илмий тасаввуфнинг буюк асосчиси Муҳйиддин Ибнул-Арабий (вафоти 1240 йил) бўлиб, унинг тафаккур шиваси бошқа сўфийлар шивасидан ўз илмийлиги билан фарқ қилади. «Аш-шайхул-Акбар» яъни энг буюк шайх деб аталган бу ориф ва сўфий 400 асар муаллифи бўлиб, улардан, «Фусусул-ҳикам» ва 4 жилдлик «Ал-футухотул-маккия» китоблари илмий тасаввуф соҳасида ёзилган асарларнинг чўққиси ҳисобланади.

Ибнул-Арабий ўз асрининг илғор олими бўлганлиги тугайли тасаввуф таълимотини фалсафий услуб билан ифодалади. У ҳикмат (фалсафа) ва ишроқни яқинлаштириб, ваҳдатул-вужуд (пантеизм)ни ақлий услуб ва илмий усуллар билан изоҳлашга уринди.

Шундай қилиб иккинчи йўналиш (илмий тасаввуф) намояндалари завқ, ҳаяжон, шеър амак билан кўшилган содда тасаввуф таълимотининг назарий томонлари, яъни ирфонни ривожлантириб унга илмий-фалсафий тус бердилар. Доктор З.Сафо ифодаси билан айтганда, ўшандан нари тасаввуф «Ҳол» (севги, ҳис, ҳаяжон ва завқ)дан бир миқдор «Қол» (сўз ва ёзув орқали ифодалаб бўладиган фан)га ўтиб, бошқа фанлар қаторида мадрасаларда ўқитила бошлади.

Кубронинг муҳим асарлари 15дан ошади.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти кутубхонасида шайх Нажмуддин Кубро қаламига мансуб учта кўлёзма мавжуд. Биринчиси «Рисолаи одобуз-зокирин» Р.503 рақами билан сақланаётган турли рисоалар мажмуасининг ўрта қисмида жойлашган ва Абдурахмон Жомийнинг машҳур шогирди Абдулғафур Лорий томонидан форс тилига таржима қилиниб шарҳланган рисоладир.

Ҳожи ҳалифа (Котиб Чалабий) ушбу рисолаи «Рисолату-ттурук» (худоба эришиш йўллари ҳақида рисола) номи билан танитиб ўтган. Аммо мазкур рисолаининг шарҳу таржимаси «Рисолаи одоб-уз-зокирин» деб номланган. Эҳтимол Абдулғафур Лорий ўз шарҳини шундай деб атагандир. Мазкур рисолада худоба эришиш учун

учта асосий йўл борлиги ва учинчиси энг муҳим, энг яқин ва самарали йўл эканлиги ҳақида сўз кетади.

Кубро учинчи йўлни, яъни ўзи танлаган йўлни «тариқ-уш-шаттор» (довюррак ва кўрқмаслар йўли) деб тавсифлайди ва унинг ўнга асосий қоидаларини кўрсатиб ўтади.

Иккинчи ва учинчи кўлөзмалар битта рисоланинг иккита нусхаси бўлиб, биринчиси Р. 295 рақами ва иккинчиси Р. 2956 рақами билан сақланмоқда. Биринчи нусха чиройли пухта настаълик шикаст хати билан, 1117 ҳижрий йил сафар ойининг 24 куни кўчирилган. Иккинчи нусха эса оддий настаълик ёзувида кўчирилган. Ҳар икки нусхада бобларнинг унвонлари қизил бўёқ билан ёзилган. Рисола учун муайян ном берилимаган. Биз уни муаллифнинг сўзларидан фойдаланиб «кўнглим кўзи билан кўрганларим» деб атадик.

Биринчи нусхада «бисмиллоҳир раҳмонир раҳим»дан кейин (ҳозиҳир-рисолату лиш-шайх Нажмуддин-ал-Кубро), (яъни бу шайх Нажмуддин Кубронинг рисоласи) ва иккинчи нусхада «бисмиллоҳ»дан олдин «ҳозиҳир-рисолату мин муаллафот-иш-шайх Нажмил-миллати ва-ддин-ал Кубро қаддаса сирраҳу» (ушбу рисола шайх Нажмул-миллати ва ддин Ал-Кубро қаддаса сирраҳу асарларидандур) деб ёзилган.

Шайх рисола ни қандайдир бир кишининг талабига жавобан ёзган. Унинг учдан бир қисмидан иборат бўлган бошланғич бўлимида муаллиф ҳамду наътдан кейин ҳаёт жараёнида орттирган тажрибаларига таяниб турли ҳодисалар ва қадриятларга нисбатан ўз фикр мулоҳазаларини билдиради, турли хислатларга эга бўлган одамларга баҳо беради. Рисоланинг ундан кейинги қисмлари қуйидаги сарлавҳалар билан берилади:

- Тасаввуф йўлига кирган фақирлар ҳақида.
- Буюк Аллоҳ ўз бандаларини севишининг аломатлари.
- Фақирнинг хилватда ўлтириши ва унинг одоби ҳақида.
- Нафс ва унинг издошларини билиш ҳақида. Унинг моҳиятини ҳеч ким ҳеч қачон била олмайди.
- Фақирга ўтиг бериш ва унга йўл кўрсатиш ҳақида.

- Фақирликни бошқа нарсалардан афзал кўриш ҳақида.

- Дунё ва унинг моҳияти ҳақида.

- Буюк Аллоҳнинг йўли ҳақида.

Муаллиф ўз рисоласини етти байтлик бир гўзал Арабча шеъри билан тугатади.

Рисола араб тилида равон услуб билан ёзилган бўлса ҳам, муаллиф унда баҳоғат василаси бўлмиш ийжоз (мужаз ёзиш, яъни кўп мақсадни энг қисқа ибора билан ифодалаш) усулидан ҳар томонлама фойдаланган. Мисол сифатида куйидаги жумлага диққат қилинг: «худо ҳулул, интиқол, итгисол ва инфисолдан покдур» (худо кириш, ўтиш, кўчиш, кўшилиш ва ажралишдан покдур).

Бу тўртта сўздан иборат бўлган ифодада, фалсафа ва калом илмига доир чуқур мазмунлар ётади. Масалан «Хулул» сўзи руҳнинг бошқа бир баданга ўтишидан иборат бўлиб, «Хулулия» фирқасининг ақидавий асосини ташкил этади.

Рисоланинг иккинчи хусусияти унинг мусажжаълиги яъни турли иборалар охириши вазн жиҳатидан уйғунлаштириб бир бирига қофиядош қилиб ёзилишидир. Сажъ такаллуфсиз бўлганда яъни сунъий бўлмаганда сўзга куч ва гўзаллик бағишлайди ва ибораларга ёқимли бўёқ ҳамда жаранг бағишлайди.

Айтиб ўтилган хослик ва баъзи бир бошқа хусусиятларга биноан шайх Нажмуддин Кубронинг мазкур рисоласи «саҳли мумтанеъ» яъни зоҳиран саҳл-осон, аммо унингдек ёзиш маҳол-имконсиз деб аталган асарлар жумласидан ҳисобланади. Мазкур сабабларга кўра рисоланинг таржимаси осон кечмади. Сажъ тартибини ўзбек тилида риоя қилиш билан таржима этиш мумкин бўлмаганлиги учун биз айрим жойларда жумлаларни синдириш ёки бир қисмини бир жумла билан ифодалашга мажбур бўлдик. Шунингдек айрим жойларда баъзи бир сўзлар маънисини қавс ичида ёритиб бердик. Баъзи бир ибораларни қавс ичида берилган сўзлар орқали изоҳлашга уриндик.

Ушбу таржима қилинган рисола ҳақида ҳеч бир манбадан ҳеч қандай маълумот кўлга кирита олмадик. Агар ушбу рисола шайх Нажмуддин Кубронинг янги топилган

асари бўлса, унинг қиммати яна ҳам ошади ва шайх асарларига яна битта асар қўшилади.

Мазкур рисола қисқалигидан қатъи назар, буюк шайхнинг ирфоний тафаккури, диний фалсафий қарашларини ёритиб берувчи қимматли асардир. Унда муаллиф ўз ирфоний назарларини баъзан фалсафий бўёқлар билан безатади, тасаввуф йўлига кирган солиқнинг саховат ва карамли, уйғоқ юрак ва соғлом ақл эгаси бўлишини уқтириб ўтади. Шунингдек ақлни эъзозлаб уни нафсга қарши қўяди. Унингча ақл ғалабаси - иймон ғалабаси, нафс ғалабаси - шайтон ғалабаси демакдур. У рисолада бундай дейди: - Билгилким Аллоҳ таоло нафсни бор нарсаларнинг энг ёмони қилиб яратди..., у шайтоннинг дўсти, барча ёмонликларнинг манбаидур..., шариат ва ақлга қарши туриб, ҳавою ҳавас билан келишади.

Муаллиф бошқа бир жойда нафсни тарбиялаш ҳақида ўз назарини қўйидагидек билдиради: «Солиқ уни тарбиялаб риёзат чекдиришдан ғофил бўлмаслиги зарур. Ақлни унинг кишани, шариатни унинг зиндонига айлантириб...» ёки «нафсни ҳақорат қилиб ақлни эъзозлаш» каби иборалар орқали ҳеч қачон тоат-ибодат ва сулук йўлига киришни ақл талабларига қарши қўймасликни таъкидлайди ва бу масалага доир ўз ишончини қўйидагидек ифодалайди: - мен билиб олдимки нафс орга (иснодликка), истак ва ҳавас норга (оловга) тортар ва ақл эзгуликка чорлар экан.

Рисолада шайх томонидан кўрсатилган йўлланмалар ва оғир риёзатларга доир ўғитлардан мақсад ҳаётдан воз кечиб, тарки дунёчиликка берилиш эмас, балки нафсни покизалаш туфайли уни ҳайвоний ва шаҳвоний истаклардан озод қилиб, руҳни юксак даражага кўтариш, инсонларда ҳар доим виждоини уйғоқ сақлаб, руҳий тубанликдан қутқазиб, уни ҳақиқий инсон мақомига етиштиришдир.

Биз буюк олим, мутафаккир ва йирик сўфий шайх Нажмуддин Кубронинг ушбу рисоласини балоғат ва фасоҳат нуқтаи назаридан унинг арабча матнига тенг келадиган даражада таржима қилдик деб иддао қилмоқчи эмасмиз. Биз фақат ихлос ва иродат ҳукмини бажардик

холос. Агар ушбу таржима, ҳурматли ўқувчилар диққат-эътиборига сазовор бўлса, мутаржим ўзини бахтли деб билади.

«Кўнглим кўзи билан кўрганларим»

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм.

Денгизлар ўлчовлари ва тоғлар офирликларини билувчи, офир булутларни юрдирувчи, ишларни тадбирга солувчи, ҳолларни ўзгартирувчи, ризқу рўзи ва ўлимлар вақтини белгиловчи, эзгулик, улуғлик ва буюклик эгаси, кириш, кўшилиш ва ажралишдан узоқ, олий сифатлар билан мақталган, озаїиш ва йўқолишдан пок, кофирлар ва адашганлар сўзларидан бутунлай юксак турган Аллоҳга сано ва сифатлар бўлсин. У шундай барҳаёт, буюк ва юксак зотким, ундан ўзга ҳеч бир тангри йўқдир. У шериксиз ва бемислдир. Барча жонлиларнинг қайтадан тирилиб йиғилиши, (шунингдек) қабр (ва унда бўладиган) сўроқларга ишонувчи бир банда сифатида гувоҳлик бераманки, Муҳаммад унинг бандаси, юборган элчиси ва пайғамбари сифатида ўз сўзларида содиқ, мақтовга сазовор ишлар ва рози қилувчи хислатлар эгаси эди. Энг яхши оила ва сафдошлар бўлган унинг оиласи ва сафдошларига тангридан дурудлар бўлсин.

Аммо баъд, — тангри сенга тавфиқ насиб этсин — Аллоҳ менга насиб этган фақирлик неъматининг баъзи томонларини, хос суратда менга ва умуман барча фақир бандаларига кўрсатган гўзал эҳсонларидан кўнглим кўзи билан кўрганларимни баён этишни мендан сўраган экансан. Мен эса шошилиш билан сенга жавоб қайтаришга уриниб, кўнглим дафтари ва хотирам саҳифасидан тангри хос суратда менга иноят қилган ва уларни олишга мени илҳомлантирган нарсаларни йиғиштириб олиб, Аллоҳдан тавфиқ тилаган ҳолда бундай дейман:

Дунёнинг бир қисмини кезиб, ишларни синовдан ўтказдим, турли амаллар билан шуғулланиб, маълум кишилар билан мулоқотда бўлдим. Буюк ишларни амалга ошириб, барча нарсаларнинг аччиқ-чучугини татиб кўрдим. Китобларни текшириб чиқиб, олимлар хизматида бўлдим. Дунё истаб умримни бекорга ўтказдим. Кўп

ажойиб нарсаларни кўздан кечириб билиб олдимки: энг тез ўтиб, энг тез завол топадиган нарса умр ва дунё экан. Ҳеч бир нарсани ўлим ва охиратдан яқинроқ, ҳеч нарсани умид-истакдан узоқроқ ва ҳеч нарсани таанний (оғирлик ва матонат)дан яхшироқ кўрмадим.

Икки дунёнинг энг яхшилигини қаноатда, энг ёмонлигини тамаъгирликда кўрдим. Одамлар орасида ўз вақтини «кошки», «керак», «мумкин» деб даргумонликда ўтказадиган кишини, энг қисқа умр эгаси деб билдим. Камтарлик энг яхши безак ва бахиллик энг ёмон нарса деб ишондим. Барча яхшиликларни қамраб олган сифатлар ичида энг яхшиси хулқ гўзаллиги ва барча ёмонликларни қамраб олган сифатлар ичида энг ёмони ҳасад экан.

Мен қизил ўлимни тиламчиликда, мангу ҳаётни ўз аҳволини яширишда, муваффақиятни саъй-ҳаракатда, хўрликни дангасаликда, бало-мусибатни сўзлашда, виқорни сукутда кўрдим. Ҳар бир ҳарис маҳрум, ҳар бир дунё қидирувчи маҳзун экан. Ҳар бир аёлмандни чўккан ва ҳар бир мол эгасини мискин деб топдим. Энг оз нарса содиқлик ва улуғворлик эгалари ва энг кўп нарса нифоқ қардошлари экан.

Мен тангри томонидан дунё қуллигидан қутқазилган кишидан бошқани эркин кўрмадим. Хўрлик ва ҳақоратни махлуқлар хизматида, иззат ва шарофатни яратувчи хизматида кўрдим. Подшоҳлар юракларидан шадидроқ ва қаттиқроқ нарса бўлмас ва фақирлар учун ямалган ҳирқадан яхшироқ безак топилмас экан.

Энг яхши ҳисоб-китоб, ўз нафси билан ҳисоб-китоб қилишдир. Ҳар оқил киши охиратга юз тутган ва ҳар жоҳил киши дунё билан қизиққан бўлади. Роғиб (нафс истакларига берилган киши) ҳар доим машғул ва зоҳид (нафс истакларидан воз кечган киши) ҳар доим фароғатда яшайди. Мурид (худо йўлига кирган киши) қидирувчи ва муддаъий (кашф-каромат ва улуғворликни даъво қилувчи) ёлғончи бўлади.

Мен ҳеч бир безакни тўғри сўздан чиройлироқ топмадим. Мен тангрининг барча яратган нарсаларида унинг ўзини кўрдим. Мен билиб олдимки нафс орға (иснодликка), истак ва ҳавас норға (оловға) тортар ва ақл

эзгуликка чорлар экан. Энг кучли инсон ўз нафсини тарбиялаб, истаklar йўларини тўсишга қодир экан. Буюк тангрига бўйсуниб, умр, ризку рўзига барака қўшар, унинг пайғамбари - унга ва оила аъзоларига худодан саломлар бўлсин - изидан бориш, дунё ва охи-ратда яхшиликка олиб борар ва неъмат эгасига шукур билдириш, унинг кўпайишига сабаб бўлар экан. Билим, энг яхши суҳбатдош, ҳирсу тамаъгирлик энг ёмон ўртоқ экан. Барча осийлар, гуноҳкорлар ва кабираларга (катта гуноҳларга) ботганлар ва исрофгарчиликка йўл қўйганларни кўздан кечириб, улар ичида ўзимдан ёмонроқни кўрмадим. Жаннатга киришни ҳалол овқатланиш ва имконсиз ишлардан воз кечишда, дўзахга тушишни нафс истаklarига беришда кўрдим. Менга аниқ бўлди-ки, халқ устидан Шайтон ҳокимлигининг боиси дунёни севишда экан. Ўлганларнинг ҳолидан, улар қолдирган уй-жой ва мол-мулкдан ибрат олмаган кишини одамларнинг энг жоҳили деб санадим. Энг бахтсиз инсон тангри белгилаб берган ҳудудни (чегараларни) бузиб ўтган киши экан. Тил барча мусибатларнинг манбаи, чидам ва ишонч шариат ва дин устунлари бўлиб, ибодатларнинг афзали фарзларни адо этиш, одатларнинг энг эгуси гуноҳлардан четда туриш, энг савобли иш кишиларга озор бермаслик, энг яхши бойлик - кучли ирода экан. Худонинг зикридан сўнг энг яхши зикр ўлимни эслаш, ўлимдан ҳам оғирроқ нарса кўлдан кетган нарсага афсус-надомат чекиш экан.

Мен нафсининг покизалиги фақат пайғамбарларга ва кўнгилнинг тириклиги авлиёларга хос эканлигига ишондим. Ҳар қанча қидирсам ҳам, тинчлик ва роҳатни дунёдан воз кечиш ва уни тарк этишдан бошқа нарсада кўрмадим. Буюк тангри билан унсу-улфатда бўлишни истаб, уни фақат одамлардан узилиб гўшада ўлтиришда топдим. Шайтонга қарши курашдим. Унга фақат ўз нафсимга қаршилиқ ва унга душманлик билдириш йўлидан эришдим. Худога нисбатан яхши хаёлда бўлишни умид сарчашмаси деб ишондим. Эшитдимки экмаган ўрмайди, раҳм қилмаганга раҳм қилинмайди, туну кун кемаси, унга минганларни жаннат ё дўзахга олиб боргусидур. Зинҳор-зинҳор кибрга йўл қўймангиз. Халифалар, под-

шоҳлар, кучу ҳашамат эгаларини, шавкат ва дабдабларга берилиб ўзларидан гофил қолганликларининг гувоҳи бўлдим. Бу йўлдан улар учун ҳеч бир фойда унмади. Одам алайҳиссалом яралгандан бери то (Исрофил) сур торткунга қадар барча инсонлар ниҳоят ожизликдан бир чумолининг синган оёғини ўз ҳолига қайтаролмас эканлар. Барча фазилатлар ва фасоҳат эгалари, мунажжимлар ва турли фанлар билимдонлари учун ҳаттоки пашшанинг бир қанотини яратиш ҳам имконсиз экан. Улар бу ишга қодир эмасликларини билдириб, ниҳоят ҳайрат ва дармондалик билан ўз камчилик ва ожизликларини эътироф этганлар.

Яратиш, буюриш, билим ва куч эгаси бўлмиш Аллоҳ барча айбу нуқсонлардан покдир. Энг гўзал яратувчи Аллоҳ, файз-барака эгаси ва улуғдир. Эгаликда унинг шериги йўқдир. У барҳаёт зот, ундан ўзга ҳеч бир тангри бўлиши мумкин эмас. У барча ашённинг ижод қилувчиси, еру кўкнинг безатувчиси. Аршу Курсининг яратувчиси, инсу жин (инсонлар ва ажиналар)га ризку рўзи берувчи зот бўлиб, текис ва ўрта жойда қарор топишдан (ўрин олишдан) покдир. У хоҳлаганидек ҳукм қилади, истаганини амалга оширади, чириган суякларни асбобанжомсиз тиклайди. У тирикларни ўлдирувчи, ўликларни гирилтирувчи, ажаллар, ризку рўзиларни белгиловчи, сезги ва ҳаракатларни билувчи, чумоли юриши ва энг заиф овозни эшитувчи зотдир. Ер юзи ва кўкларда ҳеч бир нарса унинг измидан четда қолмайди. У барча сирлар ва яширин нарсаларни билиб туради.

Унинг ўзига, барча фаришталарига ўлгандан кейин қайта тирилиш, шафоат, жаннат, дўзах, қабр (унда бўладиган) сўроқлар, ҳавз (Кавсар ҳавзи), тарози, сирот, кофирлар учун оловнинг абадийлигига, мўминлар учун жаннатнинг мангулигига иймон келтириб ишонч билдирамизки, (қиёмат куни) тангри одиллик билан бандалар орасида ҳукм юритиб, қатъий суратда адл қилгандан сўнг, ер юзида зулм қилинганлар ҳақ-ҳуқуқини олиб беради. Шунингдек, дардли азоблар дўзахдалигига, тангри ўз дўстлари учун жаннатда берган барча ваъдалар ҳақлигига, ўшанда юзларнинг энг мукаррами бўлмиш унинг карамли юзига боқиш муяссар бўлишига ишонамиз.

Ишонч билдирамизки, Аллоҳ томонидан юборилган китоб (Қуръон)даги барча ваъда ва ваъидлар бахтлилар ва бахтсизларга бериладиган мукофотлар ва жазолар, амру наҳй (буюриш ва қайтариш) хабарлар, қиссалар, масаллар ва ҳикматлар, ҳалол ва ҳаром (ҳақида берилган ҳукмлар), муҳкам ва муташобих (маъниси биз учун аниқ ва ноаниқ бўлган оятлар) ва шунингдек, биз учун изоҳлаб ва шарҳлаб берилган нарсаларнинг ҳаммаси ҳақдир. Шу каби биламизки, Аллоҳнинг Расули - унга ва унинг оиласига саломлар бўлсин - ҳақдир. Исо, унинг бандаси ва пайғамбари эди. Аллоҳ уни ҳазрати Одам каби тупроқдан яратиб сўнгра «бўл» - деди ва у бўлди. Исонинг онаси садоқатли-покиза аёл эди. Ҳар иккаласи овқат ейишарди (яъни инсон эдилар, худо эмасдилар).

...Биз ишонамизки, пайғамбардан кейин энг яхши одам Абубакр, сўнгра Умар, сўнгра Усмон ва сўнгра Алидир - Аллоҳ улардан рози бўлсин! - Аллоҳ томонидан гуноҳлари ювилиб, бутунлай покланган пайғамбарнинг пок оиласини севамиз. Иқрор этамизки, Аллоҳ таоло барча ҳодисалардан йироқ бўлиб, халойиққа ҳеч қандай муҳтожлиги йўқдир. У барча махлуқларни ўз иродаси ва ҳикмати билан яратди. Йўқдан бор қилишда ва изҳор этишда ҳеч қандай муҳтожлик сезмайди. У барча ишларни бирон-бир сабаб орқали эмас, балки илоҳий ҳикмат ва ўз бирлиги қудратини изҳор этиш асосида ўз талбири ва иродаси асосида юритади. Булар барчаси унинг бирлигидан далилдир.

У барча камчиликлардан пок, ўз-ўзига таянган зотдир. Кўкдан тортиб Ернинг қатламларигача жойлашган барча ашё мавжудот унга таянган. Барча халойиқ мажбурий суратда унинг ҳоқимияти остида бўлиб, амрини бажаришга мажбурдирлар. Моҳиятининг тубига етиб бориб, у юритган ҳукмлар ва белгиланган тақдирлар сирасрорини билиб олишга қодир эмаслар. Улар ўзлари учун зарар ва фойда келтириш, ҳаёт бериш ва қайтадан тирилтириш имкониятига эга эмаслар.

Буюк тангри бизнинг хотирамизда йиғиладиган, кўксимиз ва ўйларимизда кечадиган тасаввурлар, кўнглимиздаги хаёллардан пок бўлиб, ўзи истаган барча ишларга қудратлидир. Унинг учун мислдош, бошланғич,

завол, хулул (бирон-бир бандага ўтиш) иртиҳол (бир жойдан бошқа жойга кўчиш), макон (ўрин) ва маол (оқибат, келажак) йўқдир. Аллоҳ буюк эҳсон, азамат ва юксаклик эгасидир. У зулм аҳли бўлмиш кофирлар ва адашганлар сўзларидан юксак туради. Кишининг жаннатга бориши ва оловга кириши унинг одиллиги билан бўлади. Бирон ишни ҳукм қилса, унга фақатгина «бўл!» дейди, ўшанда ўша иш бўлиб қолади. Унинг ҳукми ва буйруғини қайтарувчи бўлмас. У билувчи ва қудрат эгаси бўлиб, ҳеч бир нарса унга ўхшаш эмас. У эшитувчи ва кўриб турувчидир. Ул зот нақадар яхши хожа ва нақадар яхши ёрдам берувчи зотдир. Биз ушбу (эътиқод) билан яшаймиз, у билан ўламиз. Агар буюк тангри истаса, шу билан (ушбу ақида билан) қайтадан тириламиз. Мен мазкур қатъий сўз ва аниқ эҳсонни рад қилган мункирларга қарши туриб, ўзим учун қуйидаги шеърни ёздим:

- Эй тўғри йўлдан озиб уйқуда қолган мункир, сен ўз эганга исён кўтардинг.

- Эй нафс истакларига қул бўлиб кўзлари кўр бўлган киши, сенга афсуслар бўлсинки, унга (тангрига) нисбатан инкор йўлини тутдинг.

- Бизнинг барча бурҳон ва ҳужжатларимиз, ёрқин ва аниқ ва барча далилларимиз ҳозир ва шоҳиддир.

- У яратганларнинг ҳаммаси шундан далолат берадики, ул зот бир ва ягонадур.

Тасаввуф йўлига кирган фақирлар ҳақида

Буюк тангри сенга тавфиқ берсин, мендан садоқатли ва фақир солиқнинг безаклари нима? деб сўрагансан.

Эй, биродарим, ўзинг учун тақвони тўшак, касодни сармоя қилиб ол. Охират-сафаринг; нафаслар - тўхтаб ўтар жойларинг; қабр - манзилинг; сабр - яқининг, ишонч - суҳбатдошинг; ожизлик - чора-тадбиринг; сокинлик - ҳаракатинг; хилват - уйинг; очлик - овқатинг; кўзёши - ичимлигинг; фақирлик - кийиминг, умр ҳисобкиюби - уйқунг; тиззанг - ёстиғинг; масжид - турар жойинг; ҳикмат - дарсинг; ибрат олиш - қарашинг; ҳаё - кузатувчинг; тавфиқ - ўртоғинг; олий ахлоқ - сифатинг; қаноат - ўқитувчинг; парҳезгорлик - намозинг; жим

юриш - рўза тутишинг; дўзах ўйлови - қайғу-ғаминг; жаннат(ёди) - хурсандчилигинг; иложсизлик - соғлигинг; тамаъгирлик - маразинг; қабрлар - эслатувчинг; кунлар - ўтиг берувчинг; маҳзунлик - куйинг; ўлимни эслаш - самоъинг; дунё ва унинг аҳлидан кўз юмиш - рақсинг; таҳорат - куролинг; тақво - уловинг; шайтон - душманнинг; нафс - ғаниминг; дунё - зиндонинг; истак ва ҳавас - қаровулинг бўлсин.

Тунларинг кўзёши билан, кунинг кечирим тилаш ва огоҳлик билан ўтсин. Вақт - ҳосилинг, дин - кўрғонинг, шариат - шиоринг, Аллоҳ китоби сўзлаб берувчинг, худога эзгу гумон қилиш - сармойинг, Аллоҳ пайғамбарига - Оллоҳдан унга, унинг оиласи ва саҳобаларига саломлар бўлсин! - дуо ўқиш (саловат айтиш) касбинг бўлсин. Барча мусулмонлар ҳақида дуо қилиш одатинг, эзгу ишлар қилиш ниятинг, бажарилган ишлар (тоат ва ибодатлар)нинг қабул бўлмаслиги ва оқибатнинг ёмон бўлиши эҳтимоли - кўрқинчинг, Аллоҳга эришиш энг олий мақсадинг ва ушбу (айтиб ўтилган) фақирлар сифатларига эга бўлиш энг кичик истагинг бўлсин. Булардан ўзгаси, истаклар ва ғурурдан бошқа нарса эмас.

Агар буларни бажаришга улгурсанг, ҳар доим эркин яшаб, хотиржамлик билан дунёдан ўттайсан. Агар буюк тангри истаса, худо ҳамди билан хавфсиз қабрдан туриб бахтиёрлик билан жаннатга қадам кўйгайсан.

Буюк Аллоҳ ўз бандасини севишининг аломати ҳақида

Бандага нисбатан Аллоҳнинг муҳаббати, шунингдек, банда ўз буюк хожасига эришиб, унинг муқаддас ва юксак сифатларини билиб олишининг аломатлари куйидагилардан иборат: Тангрига юз тутиб унинг ҳузурига борадиган киши шуни билмоғи керакки, қайтарувчи ва берувчи, фойда ва зарарга етиштирувчи, йўлга солувчи ва йўлдан оздирувчи, фақат ўшал Зотнинг ўзидир. Боқийлик фақатгина унинг ўзига хос бўлиб, бошқалар фонийдирлар. Унинг (кишининг) юраги билан тили бир-бирига тенг зикр қилиб, томирлари Аллоҳ муҳаббати ва зикри

билан тўлиб тошган бўлади. Ўзи учун бирон-бир қадр-қиммат қойил бўлмай, дунё ва унинг истакчиларига нафрат кўзи билан қарайди. Ўлимни ва Аллоҳ билан учрашувни севади, хилватда яшаб одамлардан узоқда туради. Мақташ ва ёмонлаш, яхшилик ва ёмонлик, бериш ва бермаслик, шунингдек, олтин ва тупроқ унинг назарида тенг бўлиб, ўзидан содир бўлган тақсирлар (қусурлар) учун туну кун йиғлайди.

(Худо йўлига кирган солиқ) дунёда ўз қолиши (гавдаси) билан яшаб, қалби охират билан бўлади. Иймон-этиқоди худога бутун бўлиб, тилида ҳақ зикри ё ўлим ёди, қиёмат (куни) кўрқуви, жаннат ё дўзах сифатларидан бошқа бирор нарса юрмайди. Унга энг яқин нарса ўлим ва энг узоқ нарса орзу-истак бўлади. Ҳалойиқдан маъюс (умидсиз) бўлгани учун беҳудага ўтказган ўз умрига йиғлайди.

Бу (айтиб ўтилган нарсаларнинг ҳаммаси) буюк Аллоҳ ўз фазлу-эҳсони билан ўзининг ожизу-заиф бандасига илтифот кўрғазганидан ва банда барча олий ва юксак сифатлар эгаси бўлган ўз хожаси эшигининг бўсағасига етиб борганидан далолат беради.

Фақирнинг хилватда ўлтириши ва унинг одоблари шарҳи

Мақсад шудирким, ушбу йўлга қадам қўйган мурид банда, дунё ва охират (фикри)дан фориғ бўлиб, буюк Аллоҳнинг ризосини истаб қалбу-қолини ислоҳ қилиш ниятида тавба орқали (гуноҳлар касофатидан) поклансин, ҳалол билиш ё рад қилиш юзасидан одамларга ситам қилганидан тавба қилсин, дунё ва унинг аҳлидан узоқлашиб охиратга юз тутсин, унинг асбоблари (тоат ва ибодат) билан шуғуллансин. Зоҳир ва ботинни барча ирода ва истаклардан бўшатиб, овозсиз, ҳаракатсиз, кўрқиб сиғиниб, йиғлаб, ожизлик ва ҳаё изҳор этсин. Шариатта қаттиқ ёпишиб, худонинг чегараларини бузмасдан, барча ҳукмларини билиб туриб, унинг расулининг - худодан унга ва унинг оиласига саломлар бўлсин! - сун-

натларига пайравлик қилган чоғда, бутун қалби ва барча вужуди билан улуғ ҳақ ҳузурига юз тутсин.

Фақир киши хилватда ўтиргандан кейин ўзини ўлик ва хилват (жой)ни қабр деб гумон қилади. Ўлик учун ҳеч қандай ихтиёр ва ирода қолмайди. Кўнгли тангридан бошқа бирор нарсага тортилмаслиги учун, хилватта киришдан бурун ўзининг барча ишларини бажариб, керакли нарсаларини таъмин қилади. Ҳалойиқдан узоқ, жомеъ (масжид)га яқин ё жумъа (намози)га бориш зарур бўлмайдиган жойда бир ўринни танлайди. Ўрин тор бўлиб, унга қуёш нури ва кун ёруғлиги тушмайдиган бўлиши керак.

(Хилватда ўтирган кишининг) ёнида таом, маълумот оладиган (ўқийдиган) нарса бўлмайди. Ҳар доим - туну кун, яширин суратда сустлик кўрсатмай, баҳона қилмасдан зикр билан машғул бўлади. (Зикр чоғида) қалби тилидан, тили қалбидан олади (кўнгли билан қалби бир бўлади).

Бу ишни бажаришга унга нисбатан эзгу ниятли бўлган, озиқ-овқати ва миждани тушунадиган, касаллик сабабларини англаб олиб, дорилар таъсиридан воқиф бўлган ҳозиқ табиб сингари унинг яхши-ёмон томонларини, ақлу-фикрини, чидами ва шошилиши, куч ва иродаси ва нафсининг тамойилларини билладиган бир ўтит берувчи шайх ё меҳрибон бир оға-ини ё салоҳиятли ўртоқ ва ё садоқатли дўст унга ёрдам бериши керак.

(Солик) Тангрига сиғиниб кўп марта унга истихора (яхши ишни талаб қилиш)дан кейин, унинг ҳузурига ўз юзини тупроққа суртиб, қалбу руҳини унинг ҳазратига топширади. Иродасиз бўлмаган пайтлардан бошқа ҳолда, овоз билан зикр қилмайди, ўз ихтиёри билан ухламайди, бирор нарсага суянмайди, бирор нарсани баҳона қилмайди, фарзу-суннат (намозларидан) бошқа намоз (яъни нафл намози) ўқимайди. Улар эса ўқилладиган (суннат намозлари) тонг намозининг икки ракъати ва таҳоратни тозалашдан кейин (ўқилладиган) икки ракъат намоздир.

Унинг хотирида кароматлар ва мавҳибатлар (худо томонидан ато қилинадиган имтиёзлар) кечмаслиги керак. У, ўзининг хилватда ўтириши учун ҳеч қандай аҳамият қойил бўлмайди, худони эслашга давом бериш би-

лан, унда ҳеч қандай иддао ва худбинлик қолмайди. Ўз нафсидан ёмон кечинмаларни ва кўнглидан фосид ва тубан истакларни чиқариб таълайди. Ўз кучи, чидами, тоқати, заифлиги ва соғломлигига қараб овқат ёйишини ожайтиради. Ҳар доим ёқимли ҳидлик нарсалардан фойдаланиб туради. Ёғлиқ емайди. Худони эслаш билан одобни сақлаб туради. Ҳар доим ўзини азаматли бир жаббор султон ҳузурида турган катта жинойткордек сезади. Шариат ва Суннага қарши ҳеч иш қилмайди. Нарсаларни кўрсатишга илтифот билдирмайди. Ўз нафсини, (васвасалардан) зикр билан ҳимоя қилади. Буюк Аллоҳдан уялган (ҳаё қилган) ҳолда, ўз гуноҳлари учун кечирим сўраганидек, ўз тоат-ибодати учун ҳам кечирим сўрайди. Кофирлар учун қандай кўрқадиган бўлса, ўзи учун ҳам шундай кўрқади.

Хилватда ўлтириш чоғида, (солик)нинг ишончи комил, ақидаси бутун бўлиб, Аллоҳга унинг фаришталари, китоблари, пайғамбарларига иймон келтирган, қайтадан тирилиш, жаннат ва оловга, худо берган барча ваъда ва ваъидларга (таҳдидларга) ишонган, худо пайғамбарининг - худодан унга ва унинг оиласига саломлар бўлсин! - саҳобаларини севиб, пайғамбардан кейин, барча халқларга нисбатан уларнинг афзалликларини эътироф қилган бўлиши керак. Айтиб ўтилганларнинг акси бўлган ҳолда, хилватда фосид-мунофиқ сифатида ўлтириб, ундан бидъатчи ва зиндиқ сифатида чиққан бўлади.

(Хилватда ўтирган солик) Тангри иродасини ўз иродасидан устун кўяди. Ўзига раво кўрган нарсани барчага раво кўради. Хилватдан чиққандан кейин ожизлик кўрсатиб (ўз сирларини) яширишга уринади, ўз юраги ва тилини сақлайди. Хилватда бўлсин ё бўлмасин, ҳар доим таҳорат билан юради. Унда дунёга ва дунё эгаларига, ҳеч қандай меҳру-муҳаббат қолмайди. Буюк Тангридан, ёмонликларга буюрувчи ўз нафсининг шарридан омонлик ва паноҳ излайди, тоату-ибодат қилиш ва (ишлар) оқибати эзгулик билан тугаши учун тавфиқ (ёрдам) сўрайди. Негаки, барча ишлар ўз хотимаси билан баҳоланади. Тавфиқ худодандир.

**Нафсни таниб олиш ва унинг
издошлари ҳақида
Унинг моҳиятини ҳеч ким ҳеч қачон
билаолмайди**

Билгилким, Аллоҳ таоло нафсни бор нарсаларнинг энг ёмони қилиб яратди. У эса ҳамиша сен билан бўлиб, сенинг уловингдир. Сен унга муҳтожсан. У уйингдаги матолар устида туриб, уларга кўз тикиб турган ўғрига ўхшайди. У шайтоннинг дўсти, барча ёмонликларнинг турар жойидир. Унинг кўп ёмон сифатлари бор: ёмонликни яхши кўриб, яхшиликни ёмон кўради, шариат ва ақлга қарши туриб, истаклар ва ҳаваслар билан келишади. Сен уни тоат-ибодатга чақирасан, лекин у осийликка қараб юради. У тўқликда йирткичларга, очликда мурғак гўдакка, ғазабланганда подшолар ва золимларга, шаҳватда ҳайвонларга, кўрққанда мушукка, хавфсизлик сезганда қоплон ва арслонга ўхшайди. Унинг ёмон одатларидан бири шундан иборатки, фақирлик (йўқсуллик) ва камчилик (ризқу-рўзи озлиги)дан кўрқади, лекин буюк Аллоҳ ва унинг оғир азобидан кўрқмайди. У шайтоннинг ўйинчоғидир. Дунё ва унинг безаклари, ҳавас ва шайтон, ҳамда уларга боғлиқ бўлган нарсалардан унинг кўп ёрдамчилари бўлиб, ҳар бир ёрдамчисининг дунёвий ҳаётни безатувчи нарсалардан лашкарлари, отлиқлари ва хизматчилари бор. Мисол суратда кўп емоқ, кўп ухламоқ, кўп кулмоқ, ошиқлик қиссаларини тингламоқ, дунёни севмоқ, бойликни танламоқ, такаббурлик, ҳасад, гийбат, ёмонлик билан шуғулланмоқ, ичимликлар ичиб гуноҳга кўл уриш, турли ўйинларга берилиб, фойдасиз ишларга уриниш, мол-мулк йиғиб истаклар ва орзулар ипини чўзиш, ёмонликка буюриб, яхшиликдан воз кечдириш, истак-ҳавас ва сурур (хурсандчилик), иморат ва тижорат (уй-жой қуриш ва савдо)га кўнгил боғлаб ёмонни яхшилаш; бошқалар сир-асрорларини фош этиш, чегарадан (ахлоқ ва одоб чегарасидан) чиқиш, ботилдан ёрдам сўраб ҳақни инкор этиш, дунёпарастларга ҳурмат билдириб, охират аҳлини ҳақорат қилиш, шулар жумласидандир.

Буларнинг ҳаммаси, ёмонликка булорувчи нафс (нафси аммора)нинг сифатларидан ҳисобланади. Одам авлодининг барча томирлари бирликда унинг ёрдамчилари учун малайлар вазифасини бажариб туради.

Фақат худо тавфиқи билан ўз айбларини кўришга қодир бўлган ва унинг ёрдами билан ўз нафсининг макру-ҳийлаларини билиб олиб уни енгишга муваффақ бўлган киши, тақво ва парҳезгорлик юганини унинг оғзига солиб, хўрлик ва ожизлик кишанлари ва шариат буйруқлари билан уни қайд этиб, мужоҳада (жиҳод) қиличи билан уни ўлдиришга муваффақ бўлади. Ундан кейин очлик, чанқоқлик, уйқусизликни унинг устидан кучайтириб, Тангрига итоатдан бошқа ишларда унга қарши туради.

(Солик ҳатто) тоат-ибодат қилишда ҳам ундан (ўз нафсидан) кўрқиб туриб унинг барча қилмишларини қоралаб, дунёдан кўз юмгунча ҳатто бир лаҳза ҳам уни тарбиялаб, риёзат чектиришдан гофил бўлмаслиги зарур. Ақлни унинг кишани, шариатни унинг зиндони, тоат-ибодатни унинг қоровуллари, ўлим ёдини унинг овқат ва ичимлигига айлантириб, унга нисбатан ҳаддан ортиқ эҳтиётни риоя қилгандан кейин, ўшал бечора банда, нафсининг яратувчисига ёлбориб, унинг макру-ҳийласи, ёмон одатларидан ва (мабодо) ақл устидан унинг ғалаба қозонишидан паноҳ тилаб, буюк Тангридан унинг шарридан омон қолдиришни сўрайди.

Ақл билан нафс иккита қадимий душман кишига ўхшайди. Улардан ҳар бири ўз кўлида яланғоч қилич тутиб, иккинчисини ўлдиришга шайланиб туради. Бир лаҳза ҳам бир-биридан кўз узмайди. Қай бирини ғафлат босса, ўша заҳоти мағлубиятга учрайди. Ўз нафсига золим бўлган киши унинг шарридан қутулиб, ҳийла ва макрларидан четда қолади. Буюк Аллоҳ шундай марҳамат қилган: «Ва минҳум золимун линафсиҳи» (улардан баъзилари ўз нафсларига зулм қилувчидур) (Куръони Карим, 35-сура, 32-оят).

Нафсга жабр қилиш, уни фосид истаклари, фоний лаззатлар, ботил умидлар, асоссиз орзулар, дунё ғурури, нафс тилаклари, шухрат ва эътибор, молу давлатга кўнгли боғлашдан қайтариш, истайдими истамайдими, уни

Шариат ва Суннага бўйсундириш, худонинг тоату-ибодати йўлига солиш, ўлимни эслатиб, у дунёни севишга рағбатлантириш ва шунингдек унинг макр, ҳийла ва худбинлигидан кўрқиш демакдур. Ўнаким, унинг алдамчилик ва бузғунчилиги, гуноҳдан кўра, тоат-ибодатда кўпроқ бўлади. Чунки тоат қилиш жараёнида гуноҳ қилишдан кўра кўпроқ лаззат сезади. Масалан, тоат-ибодатни безаб кўрсатиш, ўз ишига катта баҳо бериш, риё ва мунофиқлик, халқ томонидан кўрсатилган ихлосни ёқтириш, кўлни ўттириш, табарруклик ва зиёратмандлик, катта шуҳрат қозониш, одамлар олқишини исташ, подшолар томонидан кўрсатилган рағбатлар ва одамлар келиб-кегишидан хурсандлигини билдириш, самоъ мажлисларида ҳозир бўлиб харқи одат (фавқулодда ҳодисалар) кўрсатишга уришиш, сунъий суратда (хўжа кўрсин учун) рўза тутиб оз овқатланишини кўрсатиш, ёлғондан йиғлаш, лаблар билан тамшаниб, кўз билан ишора қилиш, қалби ҳузурсиз Аллоҳга ёлбориш, ямалган либослар кийиш, тушлар кўриб ўтмиш ва келажак ҳақида ҳукм юрғизиш, ожиз кишиларни кўриш билан тоат-ибодатда муболаға қилиш, аммо хилватда (ёлғиз қолганда) дангасалик қилиш, мажлисларида жавонлар иштирокига розилик билдириш, аёлларга боқиш - шайтон шарридан худога паноҳ тилаймиз! - шулар жумласидандир.

Ҳақиқатда ҳам, булар (айтиб ўтилган хислатлар), ароқ ичиш, гуноҳ қилишдан ёмонроқдир. Тангри бизни нафсимиз шарридан ва ўз (бажарган) ишларимизни кўрсатишдан (риёдан) асрасин. Пайғамбар - Саллоллоху алайҳи ва олиҳи ва саллам - (худодан унга ва оиласига саломлар бўлсин!) буюрганлар: агар Тангри бирор банда учун эзгулик ирода қилса, уни ўзининг камчиликларини кўришга қодир қилади. Ўлоҳим, биз учун ўз камчиликларимиз ва ёмон қилмишларимизни кўриб олишга кучуғайрат бергайсан, кўз-юмиб очгунча ва ундан озроқ муддат ичида ҳам, бизни нафсимизга, нафсимиз истакларига, ёмон қилмишларимизга бўйсундирмагайсан! Бизга ўз ганимларимиз устидан ғалаба қозонишга ёрдам бергайсан, бизни иймон ва ишонч билан дунёдан ўтган кишилар қаторида қабул қилгайсан, бизни одамлар орасида

шарманда қилмагайсан! Ҳақиқатан ҳам сен, ўз берган ваъдаларингдан қайтмагувчисан.

Фақирга ўғит бериш ва унга йўл кўрсатиш ҳақида

Охират йўлига кириб, дунё балолари денгизларидан соғлом ўтишни истаган фақир, кўйидагиларнинг барчасини жиддий суратда эгаллаб олиб, ўз нафси билан бирга уларни бажариши керак. Негаки улар бандалик асоси, хизмат ва тоат маркази ҳисобланади:

Ҳалол (луқма) емоқ, маҳол (имконимиз иш)ни тарк этмоқ, эътиқод бутунлиги, саъй-ҳаракатда содиқлик, ўлимга тайёр бўлиш, қўлдан чиққанини жабийра қилиш, қабрга кирмай туриб ўз қилмишларини кўздан кечириниш, ипсон ва инсон бўлмаганларга (ғайри инсонларга) тил тегизмаслик, бошқалар айбидан кўз юмиб ўз айбларини кузатиш, оға-иниларга ўғит беришдан олдин ўзига насиҳат қилиш, буюк Аллоҳ муҳаббати учун ҳам ичдан, ҳам юздан дунёга нафрат билдириш, ундаги нарсаларни ундагиларга (дунёга берилган кишиларга) қолдириш, ўз ҳолини яшириб сўзни (беҳуда сўзлашни) тарк этиш, барча нарсалар ичида беҳуда нарсалардан воз кечиш, барча мусулмонлар учун дуо қилиш (эзгуликлар тилаш), юз берган мусибатларни яшириб ўз камчиликларини изҳор этиш, ҳар куни қайтадан барча (бадан) аъзоларини нафс ихтиёрида кўйиб, уни (нафсни) ўз раъиятини (ҳукми остида бўлган аъзоларни) сақлашга мажбур қилиб, дўзаҳ азобидан кўрқитиш, халойиққа меҳру-шафқат кўзи билан қараб, дунё аҳлига инкор ва ҳасад билан эмас, балки ибрат кўзи билан боқиш, (бошқаларга) панд бериб фазихат (расволик)дан чекиниш, иқтидорли бўлган пайтларда, худо томонидан ҳаром қилинганлардан бошқа (ўзга ишлар бўйича) дўст-душман тўғрисида ўз ғазабини ютиб жаҳлини тўхтатиш, бажарган амалига ўзи баҳо бермасдан, унинг учун амал қилинадиганга уни топшириш, охирги нафасларини тортадиган кишидек (ибодат бўйича) ўз қашшоқлигига надомат билдириш, ахлоқни покизалаб, юриш-тиришни ўзгартириб одамлар билан муро-

саю мадора қилиш, лаззатлар ва истақлар таркининг аламига чидаб, тириклар ва ўликлар ҳақида ёмон сўзлашдан тилни сақлаш, сафар ва ҳазар (истиқомат)да, совуқлик ва иссиқлик, очлик ва яланғочлик чоғларида, нафс ва шайтоний ҳавасларга қарши туриш, инсон маънавиятининг хулосаси бўлмиш тил тўғрилиги ва содиқлигини сақлаш, ёлгон айтишдан четланиб, тилни рост гапириш ва тўғриликка ўргатиш, қиёмат куни даҳшатларини такроран (эслаш билан) тўғри йўлни босиб ўтишда изчиллик кўрсатиш, эзгу сўзлар изҳор этишда барча куч ва диққатни ишга солиш, бўлмаганда эса жим ўтириш, буюк тангри насиб қилган ризқу-рўзига қаноат қилиб, унинг буйруқларини бажариш, кам овқатланишга ўрганиш, тилни худо зикрига машғул қилиш, ҳар соату, ҳар куни умрни сарҳисоб этиш, ном чиқаришдан воз кечиб, сабабсиз ҳар ишга аралашидан тийилиш, шуҳратпарастликдан сақланиш, одамлардан четланиш, халойиққа аралашмаслик, тадбирни тарк этиб, тақдирга тан бериш, юриш-туришда истихора намозини адо этиш, уйда бўлиш, жим ўтириш, ўлимни эслаш, вақтни бекорга ўтказмаслик, ниҳоят зарур бўлмаган ҳолда (бировдан бирор нарсани) талаб қилмаслик, нафс истақларини тарк этиб, шариат ҳукмларига бўйсунуш, барча халойиқнинг дўзадан чиқиши, аммо ўзининг унда қолишини гумон қилиш, дунё ва дунё аҳлининг ҳикоятларига, подшоларининг таржимаи ҳолига, озодлари ва қулларининг одатларига қизиқмаслик, намоз вақтларини бошланishiдан олдин (охиригача) риоя қилиш, кийим ва бадан поклигини ҳар доим сақлаш, машоихлар сўзини ҳурмат билан, билимсизлар сўзини ибрат билан тинглаш, нафсни ҳақорат қилиб, ақлни эъзозлаш, аҳлуллоҳ (худонинг дўстлари) бўлган гуруҳдан ташқари мутасаввифлар (сўфийлик даввосини қилувчилар) билан алоқани узиш, пайғамбар унга ва оиласига тангридан саломлар бўлсин! - ҳадисларига (сўзларига) берилиб, бой-давлат эгалари сўзларини эшитмаслик, фақирлар суҳбатига интилиш, рағбат ва хурсандчилик билан тоат-ибодат қилиш, кўп айблар билан бирга нафс истаги асосида содир бўлган гуноҳлар учун йиғлаш, ибодат матои рад бўлиши кўркувидан ўз тоат-ибодати учун кечирим тилаш, умид билан амал

қилиш, ажалдан кўрқиш, сенга тухфа берувчилардан яшириниб, одобсизлик қилганлар тўғрисида сукут қилиш, дунёни бир томонга кўйиб, охираатта таважжух қилиш, хулқ гўзаллигига эътибор бериб, тоатни унутиб (қилинган тоат-ибодатга баҳо бермаслик), сўкиш ва шикоятдан узоқ туриш, хожа ҳузурида ёлбориш, беҳуда сўзлардан воз кечиб халқдан четланиш, тунлар намози, тонглар йиғиси, дунё рўзаси, охираат ифтори.

Ўз нафсингдан воз кеч, чунки у касофатлар ва гуноҳлар маконидир. Ўзгалар оёғи остида тупроқ бўл! Эй, қусурларга йўл кўювчи, амал қани? Эй, истакчи, қачонгача истайсан? Сафар вақти етиб келди, йўлнинг тўша (йўл овқати) ва асбоблари қани?

Ушбу фойдали сўзлар сен учун, тилни (кўп сўздан) сақлаб, кўзни юмиб-қисқартириб ёзилди.

Фақирликни бошқа нарсалардан афзал кўриш боби

Яратувчи, қайтадан тирилтирувчи ва ундан ўзга тангри бўлмаган Аллоҳ номига онг ичиб айтаманки, агар борди-ю муқаддас ва буюк эгам томонидан бирон-бир оят (нишона-аломат) орқали менга билдирилиб «Сен маҳшар кунигача яшаб ҳеч қандай низо-эътирозсиз, барча дунё мулкини эгаллаб олиб, сўнгра бой кишилар билан жаннатга кириш ва ё шу соати ўлиб, оловга тушиб, аммо маҳшар кунини худонинг иззат ва азамати туфайли қайтадан фақирлар билан бир қаторда тирилишдан бирини танлаб олгин!» дейилса, ўшанда мен дунё неъматлари ва жаннатга киришга ҳеч қандай рағбат кўрғазмасдан шу лаҳза фақирлар билан оловга тушишни танлаб олардим.

Фақирлик ва дўзах, исноддан яхшироқдир, чунки мен яшаш лаззати, вақтнинг ёқимлилиги, кайфиятнинг яхшилиги, кўнгилнинг фориғлиги, баданнинг роҳати, нафсинг соғломлиги, тунлари кечирувчи Аллоҳ билан бўлган муножотлардаги ҳаловатни, шунингдек қолган-қутган нон парчаларини еганда ўз нафсимда иззатни ва ямалган ҳирқаларни кийганда тангри ҳузурида камтар-

ликни ва ҳар доим ҳаёт сафолигини, мен фақат фақирликда топганман.

Фақир биродарлар, ўлим сизнинг ўлимингиз, тириклик сизнинг тириклигингиз, дунё сизнинг дунёингиз, охират сизнинг охиратингиз, яшаш сизнинг яшашингиздир. Модомики, тириксиз фақирликни кучиб олиб (ҳатто) ётганда ҳам тизангиз билан унга тегишиб туринг. Агар фақат Аллоҳнинг ўзигагина сиғинадиган бўлсангиз, унга шукр қилинг, сизларга берилган ушбу буюк неъмат ва йирик мавҳибат (эҳсон, яъни фақрилик)ка чидаб сабр қилинг. (Жаноза намозидаги) тўртта такбийрни («Аллоху акбар»ни) ундан бошқага айтинг (худодан бошқаларнинг жанозаси намозини ўқинг, яъни йўқ деб ҳисобланг). Унинг баидаси ва пайғамбари Муҳаммад Мустафо-худодан унга ва оиласига саломлар бўлсин! - шариатида бўлинг, чунки кун ёруғлиги ва тун қоронғулиги орасида турли-туман ажойиб ишлар, ёмонликлар ва мусибатлар юз бергусидир. Қанча фосиқлар тавба қилиб, қанча обидлар рад жавобига учрагусидир. Қанча яқин кишилар узоқлашиб, қанча бахтлилар бахтсизланиб, қанча ғойиблар (қалби худо ҳузурда бўлмаганлар) ҳозир (ҳузурда) бўлгусидирлар.

Шундай экан, тангридан кўрқиб, унга бўйсунинглар. Эй, онг аҳли, ибрат кўзи билан боқинг, эй, фикр эгалари, ҳеч қачон ғурурга йўл қўймангиз, билиб олингизким, сизда бор нарсалар сизники эмас. Шундай экан, истакларга чек қўйиб ўз ажалларингизни кутиб туринг, эрта учун (қиёмат кунини учун) бажарган ишларингизни назардан кечиринг, негаки кутиб турувчилар учун эрта кўп яқиндур.

Дунё ва унинг моҳияти ҳақида

Дунё - ўйлаш ўрни, ибрат манзили, ишрат саройи, кўприк биносидир. У мўминларнинг экинзори, қидирувчиларнинг бозори, интилувчиларнинг савдо дўкони, изланувчиларнинг улови, сулук йўлига кирганларнинг кўприги, алданганларнинг маъшуқаси, содиқларнинг ўтар жойи, орифларнинг ахлатхонаси ва шайтонларнинг ўлкасидир. Ҳар лаҳза ўзи учун бир дўст танлайди. Ҳар соат

бировни ўлдиради. Уммонининг қирғоғи ва унда чўкканларнинг сони йўқ. Уни севганлар йўлдан озганлар, унга ишонганлар ўлим бўсағасига бош қўйганлардир. Ундан воз кечган фароғатда яшайди, унга интилган фақат у билан шуғулланади. Унинг билан савдо қилган алданади, унга кўнгил берган йўлдан озади. Унинг изланувчиси мажнун ва истакчиси маҳзундир. Унинг хурсандчилиги қайғу-ғам, тўй-тўзғуни мотам, захардоираси сам (захар) ва қирғоғи ям (дарё)дир. Унинг соғлиғи касаллик, суҳбати ранжу-бало ва одати жавру-жафодир. Барча мусибатлар ва пасткашликлар учун яралган бўлиб, барча халойиқнинг душмани ўрнида туради. Унинг кўрсатган шароби сароб, қурган биноси харобдир.

Буюк Аллоҳнинг йўли ҳақида

Билгилки Аллоҳнинг йўли куёшдан порлоқроқ, ойдан ёруғроқ ва кундан очикроқ турур. Унинг ёрқин аломатлари ва аниқ нишонлари бор. Уни тарк этган адашади, уни танлаган тўғри йўлдан боради. Аммо у (ушбу йўл) жуда кўп тўсқинликлар, хавфу ҳатарлар, юксак тоғлар ва ғалаёнли денгизларга тўла. Ҳар бир тош остида бир аждар яширинган, ҳар қамишзорда бир арслон ётган. Узоқдан туриб боққан кишига у шундай кўринади. Аммо яқиндан, чанқоқ киши сув деб тасаввур қилган хурмазорнинг саробига ўхшайди. Фақат худодан кўрқиб садоқат билан дунёни тарк этган, тавба қилиб тангрига мойил бўлган, илоҳий файзга эришган юраклар, (ўз қилмишлари орқали) розиликка сазовор бўлган вужудларгина бу йўлни босиб ўтиш имкониятига эгадир.

Эй, худо йўлида юрувчи солик! Билиб олгилки барча истаклардан кўнгилни совутган, дунёдан юз ўтирган, ўлимни ёқтириб дунё ва ўз нафсига душман бўлган, охира ва унинг аҳлини севиб ўзида бор бойликни бошқаларга бағишлаб, ўзида бўлмаган нарсаларга кўз тикмаган, эркин юрак ва ўлик нафс, бутун ақл ва заиф истак эгаси бўлиб, оз овқатланиб, кўпроқ зикрга берилган Раббоний олим ё садоқатли руҳоний муриддан бошқа кишига хилватда ўтириш тўғри келмайди.

Ундан кейин (солик) барча султонлар эгасига юз келтириб «Ло илоҳа иллаллоҳ» (Аллоҳдан бошқа ҳеч тангри йўқдир) сўзларини такрорлаб туради. Барчадан безорлик билдириб, ўзининг барча даъволаридан воз кечиб, худога тавба қилади. Сўнгра қуйидагиларни тил билан такрорлаб, қалби билан тасдиқлаб туради: «Ло илоҳа иллаллоҳ. Ваҳдаҳу ло шарика лаҳу ва ло маъбўда сивоҳу, Ло илоҳа иллоҳу, Алҳай, Албоқий ва Мосивоҳу Маййитун» (Оллоҳдан бошқа тангри йўқдир, у шериксиз ягонадур, ундан ўзга маъбуд йўқдур. Ўшал тирик ва мангу зотдан бошқа ҳеч қандай илоҳ мавжуд эмас. Ундан ўзгаларнинг (барчаси) ўликдурлар).

Мен ўз ҳолимни изоҳлаш мақсадида ўзим ҳақимда қуйидаги байтларни ёздим:

- Эй оғайнилар, мен барчангизга ўғит бериб айтмоқчиманки, ҳақиқатни яширувчи мен кийган кийимларга эътибор берманг.

- Мени зоҳид (тақволи) деб сўз юритманг, сўзларимга кулоқ солманг, гуноҳларимдан кўз юмманг.

- Чўнтагим ва косам гуноҳларим билан тентдур. Чўнтагим ва косамга яқинлашманг.

- Мени роҳиб (насроний руҳонийси) деб эшитмагансизларми? (бу тўғри сўз) мен кийган хирқа остида ақлим менинг яширин кашимим - попугимдир.

- Мен эккан жаҳолат дарахтининг гуллари, гуноҳлардан бошқа нарса эмас. Менинг экканим ва ундирган гулларимни қабул қилманглар.

- Менинг юрагим ҳам муаллимим, ҳам маъбадим (ибодатхонам)дур. Аллоҳ кечиради деб кўп гуноҳ қилман.

- Менинг нафсим иблис (шайтон)дур, уни кўп си-наганман. Менинг иблисим шарридан паноҳ тиланглар.

Илоҳий, ушбу муқаддас сўзларни ёзишда менга тавфиқ берганингдек, ундаги покиза ўғитларга амал қилиш учун менга ва барча мўмин-мусулмонларга тавфиқ иноят қилгайсан. Омин.

Луғатлар ва атамалар

ТАНГРИНИНГ ЧЕГАРАЛАРИ (ҲУДУДИ)ГА РИОЯ ҚИЛИШ - ўзини унга тошшиб, белгиланган йўлдан чиқмасдан унинг ҳукмлари ва қонунларига амал қилиш.

СУР - катта ҳайвон шохи ёки металдан ясалган пуфлаб чалинадиган кучли овозли асбоб.

ИСРОФИЙЛ - тўртта муқарраб (худого энг яқин) фаришталардан бири бўлиб, қиёмат кун бошланганда Сурга пуфлаш вазифасини бажаради.

ИСРОФИЙЛ СУРИ - Исрофийл томонидан қиёмат куни бошланишида чалинадиган кучли овозли асбоб. Унга пуфлаш билан, барча ўликлар қайтадан тирилла бошлайди.

ИНСУ ЖИН - одамлар ва парилар, инсонлар ва ажиналар.

АМРУ-НАҲЙ - бировни бир ишга буюриш ва ёки ундан қайтариш.

ИСТИХОРА - эзгуликни талаб қилиш, бирор ишни бошлашдан илгари, махсус одобга риоя қилиб дуо ўқиб ухламоқ, истихора намозини ўқимоқ.

АҲЛУЛЛОҲ - худонинг дўстлари, авлиёлар.

БУҒЗ - душманлик, гина, адоват.

БИДЪАТ - ислом пайғамбари замонидан кейин ян-гидан топилган одатлар, ишлар. Ислом шариасти нуқтаи назаридан бидъатлар икки хил (ҳасана ва саййиа - яхши ва ёмон бидъатлар)га бўлинади.

БИДЪАТЧИ - динга қарши ёмон одатлар билан шуғулланувчи.

БУРҲОН - кучли далил, мантиқий қиёс.

АҲЛИ ҲОЛ - важду ҳол, шавқ, ҳаяжон ва жазбага берилган кишилар, сўфийлар.

ДУНЁ АҲЛИ - дунё ишлари билан шуғулланиб, охиратни унутганлар.

АЖДАР, АЖДАҲО ВА АЖДАРҲО - катта илон, эчкиэмарга ўхшаган тўрт қанотли, оғзидан олов сочувчи афсонавий ҳайвон.

ЖАББОР - қувват, қудрат, азамат ва жабарут эгаси, энг кучли ва қудратли зот.

ТАВФИҚ - илоҳий ёрдам ва ҳидоят (худо тавфиқ бермаса, киши ёмон йўлдан яхши йўлга ўта олмайди).

РОҲИБ - дунёни тарк этиб калисо(черков)да ўтирган киши яъни христиан обид.

ҲУЛУЛ - бошқа бир нарсани ичига кириш, ўтиш. Ҳулулия фирқасининг ақидасига биноан руҳнинг бир бадандан бошқа бир баданга ўтиши.

ҲАСАД - бировга насиб этилган неъмат ва фазилатларни кўраолмасдан уларни заволини орзу қилмоқ.

ШАФОАТ - бировни кечириш учун бировга восита бўлиш, қиёмат куни Ҳазрат Муҳаммад (алайҳис-саллом) барча мусулмон умматини кечириш учун, худога воситачилик қилиши.

ТАРОЗИ (МЕЗОН) - маҳшар куни инсонларнинг яхши-ёмонлигини ўлчаш воситаси бўлган маънавий тарози.

ШАРИАТ - тўғри йўл, ислом динининг барча ҳуқуқий, қонуний томонлари билан ахлоқий нормаларининг мажмуаси. Ислом шариати айниқса унинг асосий қисми бўлмиш ҳуқуқий тизими, тўртта асосий манба (Қуръон, сунна, ижмо ва қиёс)га таянади. Шариат бошқа диний қонунларга ҳам нисбат берилади. Масалан: Мусо шариати, аммо «шаръ» сўзи Шамсуддин Сомий фикрича фақат ислом шариатига ҳосдир.

КАВСАР - жаннатдаги зилол сувли ҳовуз, Ҳавзи кавсар.

ХАРҚ - йиртмоқ.

ХАРҚИ ОДАТ - одатга хилоф иш. Авлиёлар каромати.

ХИРҚА - дарвишлар киядиган либос. Турли парчалардан тикилган кийим, қуроқли либос.

БОТИЛ - ҳақиқатга қарши, нотўғри.

РАКЪАТ - намоз ўқишда бир қиём (ўлтириш), бир рукуъ (хам бўлиш) ва бир саждадан иборат бўлган ҳаракат.

РАЪИЯТ - чўпон орқали боқиладиган бир сурук ҳайвон - бир ҳукмдорнинг ҳукмига бўйсуниб, ўша ҳукмдорнинг идораси остида яшайдиган халқ-фуқаролар.

ЗИНДИЙҚ - тангри ва охиратга ишонмаган мункир, динсиз киши.

ЗАВОЛ - фано ва йўқ бўлмоқ.

ҲАЗАР - шаҳарда туриш ҳолати, сафарга қарши.

СОЛИК - бир йўлга кирган киши, тасаввуфда: сўфийлик тариқасига кириб ҳидоят йўлидан борган киши, мурид.

СУННАТ-СУННА - ислом пайғамбарининг сўзлари, феъллари ва улар томонидан тасдиқланиб инкор этилмаган ишлар.

СИРОТ - йўл, тўғри йўл, ҳидоят йўли. Дўзах устида қурилган тор ва ундан ўтиш қийин бўлган кўприк. Ундан ўтиш жаннатга олиб боради.

ЖАННАТ - боғ-бўстон, Куръон орқали у дунёда мусулмонларга ваъда берилган хилма-хил неъматлардан тўла бўлган боғу бўстон, бихишт.

ОЛОВ - дўзах, жаҳаннам.

АРШ - соябон, кўкда ҳақ таоло қудрати ва азаматининг тажаллийгоҳи бўлмиш буюк тахтдан рамзий ифода. Эски ҳайъат илмига биноан барча осмонларни ўраб олиб, самовий сайёра ва юлдузлардан бўш тасаввур этилган тўққизинчи ва энг буюк осмон, фалақул-афлок, фалаки аъзам ва фалаки атлас ҳам деб аталган.

КУРСИЙ - ўлтириладиган юксак жой, тахт. Арш ёнидаги осмоннинг бир табақаси.

МУНОФИҚ - икки юзлик киши, ёшурунда ўз ақидасини сақлаб юзаки мусулмон бўлган киши.

МАВҲИБАТ - атийя ва эҳсон.

ИЛОҲИЙ МАВҲИБАТ - Аллоҳ томонидан ато қилинган фазилат, имтиёз.

КАРОМАТ - авлиёлардан содир бўлган ғайри табиий, фавқулодда ҳол.

ФУЗУЛИЙ - ҳақсиз, ўз вазифасидан ташқари унга боғлиқ бўлмаган ишларга аралашадиган киши.

ВАСВАСА - шубҳа, кўнгил роҳатсизлиги, хотирда кечадиган асоссиз ўйлар, фикрлар.

ҲУЗУР - тасаввуфда икки хил ҳузур бўлади: нафас (дам) ҳузур ва кўнгил ҳузур. Биринчисида соллик ҳар нафас олганида ҳақ ёди билан бўлиб, уни эслашдан гафлатда қолмайди. Иккинчиси, яъни кўнгил ҳузур нафас ҳузурини такрорлаб давом эттириши натижасида ҳосил бўлади.

ГАЙБАТ - Аллоҳ ёди билан бўлиб ўз нафсини унутиш, нафс лаззатларидан гоиб бўлиш.

МУТАСАВВИФ - ўзини сўфий билдирувчи, сўфийлик иддаосини қилувчи, тасаввуф таълимотини билувчи.

МУҲКАМ - маъни ва тушунчаси аниқ бўлган, Қуръон оятлари.

МУТАШОБИҲ - муҳкамга қарши, маънисини одамларга аниқ бўлмаган, Қуръон оятлари.

НАФС - руҳ, ҳаёт, инсонда табиий эҳтиёжлар (емоқ, ичмоқ ва шаҳват)га бўлган табиий майл. Қадимий фалсафа таълимотига биноан нафс ўзига таянган мустақил ва барҳаёт шай бўлиб, ўз фаолияти учун жисм ва баданга муҳтождир. Мазкур таълимотга кўра нафс кўп хилларга бўлинади. Улар жумласидан Қуръонда зикр этилган уч наъви қуйидагилардан иборат:

- нафси аммора (буюрувчи) - энг тубан нафс. Ҳар доим ҳавас ва истакларга берилган бўлиб, ҳамиша инсонни ёмонликларга чорлайди;

- нафси лаввома (маломат қилувчи) - юракка тушган гайб нури орқали оқибати ёмонлигини англаб олиб, бажарилган ишлар учун нафси амморани маломат қилиб турувчи ва камолот томонга интилувчи нафс;

- нафси мутмаинна - олий фазилатлар касб этиш билан барча разилликлардан ўзини сақлаган, нафсоний истакларга қарши туриб, камолга етгандан кейин ором топган нафс. Ушбу нафс ҳақида Қуръони Каримда бундай дейилган: «Эй хотиржам сокин нафс, сен рози бўлган, (сендан) рози бўлинган ҳолда эганга (Аллоҳга) қайт» (8-9-сура, 27-28-оят).

ФАҚР (ФАҚИРЛИК) - йўқсиллик, дарвишлик, бойлик эгаси бўлганда ҳам уни ўзининг мулки деб ҳисобламаслик. Баъзиларнинг фикрича, тасаввуфда фақрнинг энг охирги мартабаси томчи дарёга тушгандек, Аллоҳга фано бўлишдир.

ФАҚИР - Аллоҳдан бошқа ҳеч кимга муҳтожлик сезмасдан, ўз тилакларини фақат ундан талаб қиладиган киши.

НАФЛ - вожиб бўлмаган савобли ибодат, намоз.

ИСМАТ - қайтариш, ман қилиш. Ахлоқ илмида, гуноҳ ва хато ишларга қодир бўлган чоғда, ўзини улардан сақлаб қолиш малакаси.

ФАРИШТА - худо зикри ва унинг буйруқларини бажариш билан шуғулланиб турган, кўз билан кўрилмайдиган латиф, руҳоний ва осмоний мавжудотнинг ҳар бири. Араб тилида фаришта - малак ва кўплиги малоик, малоика деб аталади.

ВАЪИД - ёмон нарса учун сўз бериш, таҳлид қилиш.

ВАЪДА - бирор ишни бажариш учун бировга сўз бериш, аҳд, қавлу - қарор.

АСҲОБ (САҲОБАЛАР) - Ҳазрати Муҳаммад (Алайҳис-салом)нинг суҳбатдошлари, у билан биргаликда яшаб ўтган зотлар.

ҲАМД - бировни мақташ, сано ва сифат қилиш, худога сано ва сифат айтиш.

НАЪТ - яхши сифатларга нисбат бериш, мақташ. Кўпроқ пайғамбарга хос сано ва сифатлар, унга бағишланган шеър қасидалар.

ХАЛИФА - вакил, ўринбосар. Ислом пайғамбарининг ўринбосарлари, мусулмонларнинг давлат раҳбари. Тасаввуфда буюк муршиднинг ўринбосари, муридларнинг каттаси.

ХОНАҚОҲ - бир шайхнинг раҳбарлигида бўлган дарвишларнинг яшаш, зикр ва ибодат қилиш жойи.

ХАБАР - ҳадис, ислом пайғамбарининг сўзлари.

МАСАЛ - бир умумий қондани ифода этмоқ учун, намуна сифатида айтиладиган сўз, одоб-ахлоқ ва ўғитларга доир кичик ҳикоятлар.

ФОСИҚ - шариятда тақиқланган ишлар билан шуғулланиб, фиску фасодга ботган киши.

ФАЗИЛАТ - юксаклик, илму маърифатнинг кўплиги, эзгу сифатлар, кўплиги фазоил.

ФАСОҲАТ - сўзнинг равонлиги, тил тугилмасдан гапириш, равон сўзлаш иқтидори.

ҚАЙТАДАН ТИРИЛТИРИШ - Ислом динининг асосий ақидавий ғояларидан бири «баъси баъдалмавт» яъни ўлгандан кейин қайтадан тирилтиришга ишонишдир. Қиёмат куни худо барча ўлганларни ҳисоб-китоб қилиш учун қайтадан тирилтиради.

ТАРЁҚ - таскин берувчи ва этни ўлдирувчи моддалардан ясашиб турли дардлар ва оғуларга қарши ишлатиладиган дори. Тарёқнинг таркибида кўкнор ва унинг оиласига мансуб бўлган гиёҳлар шираси ишлатиларди.

ЗИКР - фақат ҳақ ёди билан бўлиб ундан бошқаларни унутиш.

ҲОЛ - инсон қалбида гоҳи гоҳибдан юз бериб турадиган давомсиз кайфият.

МАҚОМ - банданинг худо ҳузурида тўхтаб туриши.

СУЛУК - нафсни тозалаш йўлидан ҳаққа эришиш учун муршид раҳбарлигида муайян шартларга риоя қилиш билан хилватда ўлтириш ва риёзат чекиш.

РИЁЗАТ - оғир синовлардан ўтиб, кўнгилни нафс истакларидан поклаб, уни ҳақиқатни англаб олиш учун муносиб қилмоқ. Риёзат чекиш учун ҳайвоний шаҳватни кучайтирувчи овқатларни емаслик, ўзини қийинчиликка ўргатиб, жун кийимлар кийиш, ҳар доим ҳақ ёди билан бўлиш, оддий одамлардан кўпроқ рўза тутиш ва шу кибларни бажариш.

ШАЙХ - соликлар, муридларни тарбияловчи, хонақо аҳлининг бошлиғи. У пир, қутб ва мурод ҳам деб аталади. Йирик тасаввуф пешволари шайх деб аталардилар. Унинг тутган мақоми юксак бўлиб, оғир шароитларни бошдан кечириб, синовлардан ўтгандан кейин тариқат машоихлари томонидан рухсат олиб, салоҳиятли муршиддан хирқа кийгандан кейин, ушбу мартабага эришиши мумкин эди. Шайхнинг барча шарият, тариқат ва ҳақиқат билимларидан хабардор бўлиб кенг кўламда тажриба эгаси бўлиши шарт эди.

САМОЪ - сўфийларга хос бўлган рақссимон ҳаракатлар. Самоъ мажлисиде сўфийлар ашулаҳонларга кўшилиб аста-секин оёқ қоқиб айланишга бошлайдилар. Уларнинг фикрича самоъ эшитувчида иштиёқ топилишга сабаб бўлиб, уни руҳоний дунёга йўллайди. Сўфий қалбини топишган ғалу-ғашдан тозалайди.

ЗУҲД ва **ТАҚВО** - Аллоҳдан кўрқиб ман этилган ишлардан ўзини сақлаш.

ТАВБА - содир бўлган хатолар, гуноҳлардан пушаймон бўлиб, тангрига юз тутмоқ.

САБР - бошга тушган оғир аҳволдан нолимай, чидам кўрсатиш.

МУРОҚАБА - тангри бирлиги дунёсига берилиб, қалб кўзи билан илоҳий оламга боқмоқ.

РИЗО - Аллоҳ иродасига қаршилик кўрсатмасдан, қазо ва қадарга (тақдирга) тан бермоқ.

НАСХ ёзуви - ибни Муқла томонидан уйғунлаштирилиб, гўзаллаштирилган Араб ёзувининг бир тури. Ҳозирча Куръони Карим, китоблар ва матбуот шу хатда нашр қилинади.

НАСТАЪЛИҚ ёзуви - ушбу ёзув насх хатининг ҳарфларини кичик ва калта қилиб ёзишдан келиб чиқди. Мазкур ёзув теурийлар, айниқса Навоий ва Ҳусайн Бойқаро даврида уларнинг ташвиқоти ва ҳимояси натижасида гўзаллик олий даражаларига кўтарилди. Унинг машҳур устодларидан Мир Алий Ҳиравий эди.

Адабиётлар

Сўз боши ва изоҳларни ёзишда, шунингдек рисола таржимасида куйидаги манбалардан фойдаланилган:

«Ислон энциклопедияси», турк тилида, Истанбул, 1950 й.

Шамсуддин Сомий. «Қомусул-аълон», Истанбул, 1306 ҳижрий йил:

Шамсуддин Сомий. «Қомуси туркий», Истанбул, 1317 ҳижрий йил.

Ҳожи халифа (Котиб Чалабий), «кашфузунун», араб тилида, Истанбул, 1893-94 й.

Нажмуддин Кубро, «Рисолатуттуруқ» Абдулғафур Лорийи томонидан «Рисолаи одобуз-зокирийн» номи билан форс тилига таржима қилинган ва шарҳланган асар. Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти кўлёмалар кутубхонаси. № Р. 503.

Муҳаммад Муш, «Фарҳанги форсий», Техрон, 1963 й.

Забехулло Сафо, «Эронда адабиёт тарихи», 3-жилд, 1-қисм, Техрон, 1369 ҳ.й.

«Алмунжид филлуғати ва-улум», Бейрут 1986 й.

«Фарҳанги жалиди арабий-форсий», («мунжидуттулоб» форсча таржимаси), Техрон 1360 ҳ.й.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1-2 жилд, Тошкент, 1981 й.

Деххудо А.А. «Луғатнома», 112-жузъ, Техрон, 1965 й.

Муҳаммад Авфий, «Лубобул-албоб», 1-жилд, Ледан.

Абдурахмон Жомий, «Нафаҳотул-унс», Техрон, 1336 ҳ.й.

Ибнул-Арабий, «Алфутуҳотул-маккия», Миср, 1990 й.

Жавод - Нўрбахш, «Сўфийлар бихишти», Лондон, 1362 й.

Доктор Фуод Кўпрулузода «Турк адабиётида илк мутасаввифлар», Анқара, 1991 й.

Доктор Қосим Ғани. «Баҳс дар осор ва афкор ва аҳволи Ҳофиз», 2-жилд, биринчи қисм, Техрон, 1340 ҳ.й.

ХОЖАИ АҲРОР – НАҚШБАНДИЯ ТАРИҚАТИНИНГ ЙИРИК ВАКИЛИ

Мустақиллик эълон қилинганидан кейин, Ўзбекистон Республикаси ўзининг бутун моддий ва маънавий бойликларининг ҳақиқий эгаси сифатида иш бошлаб, атайлаб унутдирилган барча қадриятларни тиклаш йўлида дадил қадам ташлаб, фахрланишга сазовор ишлар қилиб келмоқда. Ўн йилдирки Ўзбекистон Республикаси буюк Навоий, Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбеклар қаторида Имом Бухорий, Имом Термизий, Бурҳонуддин Марғиноний, Баҳоуддин Нақшбанд, Бобо Раҳим Машраб, Садрушшариалар, Соҳибқирон Темур ва бошқа ўнлаб маънавият, руҳоният ва сиёсат осмонининг порлоқ юлдузлари бўлмиш буюк шахсиятлари билан жаҳонга юз тутмоқда ва жаҳон аҳли ушбу зотлар орқали Ўзбекистонни қайтадан танимоқда.

Тадқиқотчилар ўтган даврларда буюк шахсиятларнинг ярим қиёфасини кўрсатиш билан четланиб, уларнинг маънавият ва руҳоният дунёсига қўшган улкан улушларини тилга олишга ҳам қодир эмас эдилар. Мисол тариқасида Абу Наср Форобий ҳақида кўп асарлар ёзилган, лекин уларни ўқиган киши ушбу буюк файласуфнинг ҳақиқий дунёқарашининг тубига ета олмайди, негаким мазкур асарларда метафизика (Табиат орти) ҳақидаги унинг фалсафий қарашлари, шунингдек инсон руҳи билан бўлган муносабати, ёритиб берилмаган, ёки нотўғри талқин этилган.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳақида бир қатор салбий назарлар ва камситишлардан бошқа ҳеч қандай бир ижобий фикр кўрилмайди, ҳеч бўлмаганда унинг туркий тил (ўзбек тили) ва адабиёти ривожини йўлида қилган хизмати ва қолдирган асарларига ҳам ишора қилинмайди.

Шунингдек улуғ сўфий Баҳоуддин Нақшбанд, ориф шоир Бобо Раҳим Машраб, улкан шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг дин, тариқат ва маънавиятга доир таълимотлари четлаб қўйилган эди.

Йирик сўфий, атоқли руҳоний, XV асрда нақшбандия тариқатининг буюк намояндаси Хожа Убайдулло

Аҳрорга муносабат бундан ҳам ёмонроқ бўлган. Унинг руҳоний қиёфаси, турли нораво бўхтонлар ниқоби остида кўрсатишган.

Энди Ўзбекистонда мустақиллик қуёши порлай бошлагандан кейин, ўлка тарихида муаммо бўлиб ўрин олган айрим масалаларни ечиш учун муносиб шарт шароит юзага келиб, миллий-маънавий шахсиятларнинг ҳақиқий саймоларини кўрсатиб бериш мумкин бўлган.

Хожа Аҳрор Туркистон ва Хуросонда тутган сиёсий ва ижтимоий юксак мақомидан ташқари, ўзидан қолдирган ирфоний фикрлар ва қимматбаҳо асарлари билан ҳам диққат ва эътибор марказида туради.

Хожа Аҳрор (эркин кишиларнинг сардори) ва Носируддин (Диннинг ёрдамчиси) лақаблари билан шухрат қозонган Хожа Убайдулло нақшбандия тариқатининг буюк муршидларидан ҳисобланади. У мавлоно Саъдуддин Қошғарий вафотидан кейин, иршод мақомида ўлтириб, нақшбандия тариқатини ривожлантирди ва унинг таълимотини юксак даражаларга кўтарди.

«Рашаҳату айнил-ҳаёт» (Ҳаёт булоғининг томчилари) китобининг муаллифи Фахруддин Али ибн Хусайн Воиз Кошифий берган маълумотларга кўра Хожа Аҳрор ёшликда йўқсиллик билан ҳаёт кечирган. 12 ёшлигида уни тоғаси Хожа Иброҳим унинг ўз ватани бўлмиш Тошкентдан илм ўрганиш учун Самарқандга олиб боради. Ушбу шаҳарда у турли фанлардан таълим олиш ила машғул бўлади.

XV асрда Хуросон маркази Ҳирот шаҳри темурийлар давлатининг пойтахти бўлиб, Шарқ Ренессанси (уйғониш даври)нинг марказига айланган эди. Уша Замоннинг турли фан ва санъат вакиллари, тасаввуф тариқатларининг йирик намояндаларини ушбу шаҳарда учратиш мумкин эди.

Хожа Аҳрор 24 ёшлигида Ҳиротга бориб, у ерда истиқомат қилувчи турли тасаввуфий тариқатлар вакиллари билан учрашиб турарди. Улардан бири машҳур ориф ва шоир табризлик Саййид Қосим Анвор (вафоти 1433 й.) эди. Хожани Аҳрорнинг ўзи бу борада қуйидагидек маълумот беради:

Ҳиротда бўлган чоғларимда Ҳазрати Саййид Қосим Табризий ҳузурларига бориб турардик. Ул зот ошининг ярми ейилган ўз косаларини менга узатиб бундай буюрардилар: «Эй шайхзодаи Туркистоний, ҳамчунонки ин нохушон қибоби мо шуда-анд, зўд бошад ки дунёи ту қибоби ту шавад». Саййид бу сўзларни айтган чоғларда, дунёдан менинг ҳеч насибам йўқ эди.

Маълумки Саййид, мазкур сўзлар билан Хожанинг тез орада катта мулк ва бойлик эгаси бўлишини башорат қилган эди. Хожа Аҳрор беш йилдан кўпроқ муддат истиқомат қилгандан кейин, Ҳирот шаҳридан ўз ватанига қайтиб келиб, экинчилик билан шуғулланади. Кўп ўтмай унинг мулку давлати кўпайиб Туркистонда энг буюк мулк эгаларидан бирига айланади. Мазкур манбада берилган маълумотларга кўра Хожанинг сарриштадорларидан бири берган маълумотга биноан унинг мазраалари (экинзорлари) 1300 тадан ошган экан. Абдурахмон Жомийнинг бу ҳақда қуйидагидек ифодаси бор:

Хазораш мазраа дар зери кишг аст,
Ки зоди рафтани роҳи биҳишг аст.

Таржимаси: Унинг мингта мазрааси экилиб туради, уларнинг ҳосили жаннатга бориш йўлининг тўшасидир.

Шунингдек Алишер Навоий Ҳайратул-Аброрда ушбу мавзуга қуйидагидек ишора қилади:

Мулки жаҳон мазрааи деҳқони ул,
Балки жаҳон мулки ниғаҳбони ул.

Темурийлар сулоласи, умуман Хожа Аҳрорга ҳурмат кўзи билан қараб келганлар. Айниқса, Мирзо Абусаид Қўрагоний ва унинг авлодлари томонидан унга кўрсатилган ҳурмат, бошқа бирон шайхга муяссар бўлган эмас. Ривоятларга кўра Хожа унинг шоҳлик мақомига кўтарилишини башорат қилган экан. Хожа Аҳрор шоҳ илтимосига биноан Марв шаҳрига сафар қилган чоғда, шоҳ кўп масофалар юриб уни кутиб олган экан. Жомий «Силсилатуз заҳаб» номли асарида ушбу ҳодисага қуйидагидек баҳо беради:

Тофт аз илтимоси шоҳи жаҳон,
Аз Самарқанд сўйи Марв инон.
Шоҳ бо кибриё-у жоҳу жалол
Рафт фарсангҳо ба истиқбол.
Қарнҳо даври осмон гардад
То чу у ахтарий аён гардад.

Таржимаси: Шоҳ илтимосига биноан, (Хожа Аҳрор) Самарқанддан Марвга қараб сафар қилди. Шоҳ ўз азамат-ҳашамати билан кўп чақиримларни босиб ўтиб, уни кутиб олди. Кўп асрлар осмон айланишидан кейин, унга ўхшаган яна бирон юлдуз порлаши мумкин.

Хожа Аҳрорнинг муносабати Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий билан жуда дўстона бўлган. Жомий Тухтафул-аҳрор китобини унинг номига бағишлаб ёзади ва нақшбандия тариқатига ихлос, иродат изҳор этиш билан, уни жаҳонда «фақр» эркинлигини англаб олган киши деб мақтайди:

Зад ба жаҳон сиккаи шоҳаншаҳий,
Кавкабаи фақри Убайдуллаҳий.
Онки зи хуррияти фақр огаҳ аст,
Хожаи Аҳрор Убайдуллаҳ аст.

Алишер Навоий Ҳайратул-аҳрорда уни Муршиди офоқ (оламнинг муршиди) деб, қуйидагидек мақтайди:

Улки бу офоқ ичида тоқ эрур,
Тоқ не ким муршиди офоқ эрур.
Юз қуйибон қуллиғига шоҳлар,
Базмида беҳуд бўлиб огоҳлар.
Хидматидин ҳар киши огоҳ ўлуб
Гарчи гадо, маъни ила шоҳ ўлуб.

.....
Токи жаҳон қасрининг имкони бор,
Устидан онинг фалак айвони бор,
Қўймосун айвони жаҳонни тиҳий
Дабдабаи кўси Убайдуллаҳий.
Ҳимматидин бизни ҳам этсун худой,
Фақр йўлида гани, иймонға бой.

Заҳририддин Муҳаммад Бобур ниҳоят ихлос ва иродат билан унинг «Волидия» рисоласини ўзбек тилига манзум таржима қилди. Бобур асарнинг бошланғич қисмида унинг ҳақида қўйидагидек ёзади:

Ҳазрати хожа Убайдуллаҳдин,
Эшит ул сирри худо оғаҳдин.
Хожалар хожаси ул Хожа Убайд,
Ходиму-чокари Шиблий-ю Жунайд.¹
Ҳолату мартабаси зоҳирдур,
Васфу таърифида тил қосирдур.

Ҳазрати Хожай Аҳрор ўзидан қолдирган сермазмун асарлар, жумладан КАЛИМОТИ ҚУДСИЯ, МАЛФУЗОТ, ФИҚАРОТИ АҲРОРИЯда нақшбандия тариқатига доир таълимотни кенг қўламда ёритиб беради. Хожа Аҳрор нақшбандия тариқатининг бошқа намояндаларидан ажралиб туради. У ВАҲДАТУЛ-ВУЖУД ва ВАҲДАТУШ-ШУҲУД ўртасида турган нақшбандия таълимотини, кўпроқ Ваҳдатул-вужуд (пантеизм) томонига йўналтирди. У РИСОЛАИ ВОЛИДИЯ ва ФИҚАРОТИ АҲРОРИЯ номли асарларида бу борада ўз фикру мулоҳазаларини қўйидагидек талқин этади:

Иймоннинг ҳақиқати эҳсондир, яъни инсон, унга ишониб муътақид бўлган нарса унинг учун зоҳирий ҳислар билан (сезги ва ҳис орқали) сезиладиган нарсалардек

¹ Жунайд ибн Муҳаммад (Абулқосим Аззажжож алқаворий) машҳур ориф, сўфий, зоҳид ва дин олмони эди. Фикҳ илмини Сўфён Саврий, тасаввуф таълимотини ўз тоғаси Сарий Сақатийдан ўрганди. У тасаввуф йўлининг атоқли пешволаридан бири эди. Жунайд биринчи бўлиб Бағдодда тавҳид илми борасида сўз юритган. 910 йили Бағдодда ҳаётдан кўз юмди. Баъзи бир ривоятларга кўра у 30 марта оёғ яланг хажга борган экан.

Шиблий Далф ибн Жаҳдар Абубакр (861-946 й.) буюк сўфийлардан ҳисобланади. У Дамованд ҳокими эди. 40 ёшида дунёдан воз кечиб, тасаввуф тариқатининг буюк шайхлари қаторидан ўрин олди. Унинг асли Хуросон дёридан бўлиб, Мовароуннаҳрнинг Шибла қишлоғига мансубдир. Сомуррода туғилиб Бағдодда вафот этган. У отасидан қолган кўп мулку жойлардан ташқари, 60 минг Дийнорни худо йўлига бағишлади. Шиблий, Жунайд Бағдодийнинг суҳбатдоши эди. Араб тилида шеър ёзарди. Ундан кўп қисқа сўзлар, мужаз жумлалар ва орифона иборалар ривоят қилинган.

ишонарли бўлсин. «Ал-эҳсонун ан таъбудаллоҳа кааннака тароҳу» (Худони кўрадигандек бўлиб, унга сифиниш, эҳсон демакдир). Бутунлай ушбу маконга эришиб, Худодан бошқа нарсалар, муҳаббат пардаси, ҳақиқат нури орқали ўртадан кўтарилиб, инсон ҳақиқий яратувчидан бошқа нарсаларни унитиш шарафига нойил бўлгандан кейин, Ҳақ (субҳонаҳу ва таоло)дан бошқа ҳеч нарса қолмай, унинг (банданинг) назарида, фақат бир зот қолади. Шу орада шоҳидлик ва машҳудлик (Шоҳид кўрувчи яъни банда, Машҳуд - кўринувчи яъни тангри) сифатлари ўртадан кўтарилиб «Лояърифуллоҳа иллаллоҳ» (Оллоҳни, Оллоҳдан бошқа киши танийолмайди) маънисини аён бўлади... Қалам инжо расийду сар бишкаст (Бу ерга етиб, қаламнинг учи синди).

Кўришиб турибдики шоҳидлик ва машҳудлик сифатлари орадан кўтарилигандан кейин, ҳар иккаласи сифатсиз бўлиб, ораларида фосила қолмайди, яъни бир бўлади. Бу эса «Ваҳдат» масаласининг энг ёрқин ифодасидир. Лекин Хожа Аҳрор давр шароити доирасидан чиқа олмай, масалани аниқроқ қилиб ёрита олмайди ва бу ерга келиб қаламнинг учи синди яъни кўпроқ ёзиш мумкин эмас деб, сўзини тутатади.

Шунингдек Рисолаи Волидияда (Бобур таржимасида) куйидагиларни ўқиймиз:

Билки бу ерда турур бир мушкил,

Айни мазкур бўлур зокир тил.

Зокирият била мазкурият,

Бил мубаддал ўлур ушбу фурсат.

Зокирият билан мазкурият (зокирлик ва мазкурлик), шоҳидлик билан машҳудликнинг бирлашуви, Ваҳдатулвужуд ақидасининг ёрқин ифодаси ҳисобланади.

Нақшбандия тариқатининг идомачиси бўлмиш муҷаддидия тариқатининг асосчиси ИМОМИ РАББОНИЙ ва МУЖАДДИДИ АЛФИ СОНИЙ (иккинчи минг йилликда шарият усулларининг тикловчиси) лақаблари билан шуҳрат қозонган шайх Аҳмад Сарҳиндий, мавлоно Абдулхайга ёзган 291 мактубида бундай дейди: Нақшбандия жазба мақомига етушкандан кейин, Хожай Нақшбанд ва Хожай Аҳрор тариқалари, бир биридан аж-

ралади. Илму маорифлар ҳам бир-биридан ажралган бўладилар (мактуботи Имоми Раббоний, 249-бет, Тошкент, 1328 ҳ.й.).

Имоми Раббоний ўзининг 13 мактубида «ҲАМА ЎСТ» (ҳамма унинг ўзидир) деган ваҳдатул-вужуд шиори ўрнида, «ҲАМА АЗУСТ» (ҳамма ундандур) деган ВАҲДАТУШ-ШУҲУД шиорини илгари суриб, унинг ислом шариати усуллари билан мутобиқ эканлигини исботлаб беради. Шундай қилиб у Хожа Аҳрор Ваҳдат масаласини кўп илгари сурганига ишора қилиб, ўз фикрига биноан, унинг сабабларини айтиб ўтади.

Хожа Аҳрор Ҳирот шаҳрида беш йилдан кўпроқ муддат ҳаёт кечирган эди, унинг таълимоти Афғонистонда яшаб ижод этган шоирлар асарларида ўзидан чуқур таъсир қолдирган. Биз Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва Бобур Мирзо шеърларини келтирдик. Афғонистонда мутаққадим шоирлардан ташқари, ҳозирги замон шоир-адиб ва олимлари ҳам унга нисбатан чуқур ҳурмат ва эътиқод билдирадилар. Мисол тарзида биз афғонистонлик ўзбеклар буюк олим ва зулписонайн шоири ал-ҳож устод қорий Муҳаммад Азим Азимий Жўзжоний девонидан бир-икки шеърни намуна қилиб келтирамиз:

Устод Азимий 52 байтлик қасидасини «Нақшбандияи Мужаддия олий силсиласига» деб атаган. Шоир ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломдан бошлаб, 31 та Ислам раҳбарлари ва машҳур шайхларнинг исмларини тилга олиб, ўз қасидасини 12 байтини Нақшбандия тариқатининг машҳур намояндаси - Убайдуллоҳ Сўфижон халифага бағишлайди, уни Хожа Аҳрорнинг отдоши (ҳамноми) деб чуқур ҳурмат билдиради ва Хожа Аҳрорни дин шоҳи, саҳоват булуту, хайр ва эҳсон кони, бахшиш ва ато уммони деб мақтайди:

Ёраб ба жўди Хожай Аҳрор шоҳи дин,
Абри атоу, кони карам, кулзуми навол.

.....

Омад самийи Хожай Аҳрор чун баном,
Ҳам кам малон зи Хожай Аҳрор дар камол.
Машҳур дар замона, Маҳдум Сўфижон,
Маҳруз бод меҳри вужуди вай аз завол.

Шунингдек устод Азимий нақшбандия тариқатига бағишланган 26 байтлик бошқа бир қасидасида, ушбу тариқат пешволари жумласидан Хожа Аҳрорни мақтаб, хур ва озод инсонларнинг сарвари бўлгани учун унинг лақаби Хожай Аҳрор бўлди дейди:

Ёраб ба онки сарвари озодагон бувад,
Зон, ном гашт Хожай Аҳрор, мар варо.

Шундай қилиб Хожа Носируддин Убайдуллоҳ Аҳрорнинг ўзидан қолдирган катта маънавий мероси билан на фақат Ўзбекистон ва Ўрта Осиёда, балки Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ва бошқа ислом мамлакатларида, барча тасаввуф ва маънавият мухлислари қалбидан ўрин олиб, файз ва барака манбаи бўлиб келган. Унинг номи чуқур эҳтиром ва эъзозга эга бўлган ҳолда Ўзбекистон ва Афғонистон халқлари орасида, олтин маънавий кўприк бўлиб хизмат қилаверади.

МАҲДУМИ АЪЗАМ – САЙЙИД АҲМАД ИБН ЖАЛОЛУДДИН КОСОНИЙ ДАҲБЕДИЙНИНГ «РУБОИЙЛАР ШАРҲИ» РИСОЛАСИ

Бухоролик буюк сўфий шайх, Хожа Бахоул-ҳаққи-ва-ддин Муҳаммад Ибн Муҳаммад Нақшбанд асос солган нақшбандия тариқати асрлар давомида ҳаётга мос келган ўз таълимоти орқали кенг кўламда тарқалиб, ислом оламида тенги йўқ даражада муваффақиятларга эришди.

Ҳазрати Нақшбанд ўз таълимотининг ёғдулари билан тасаввуфни ижтимоий ҳаёт ва шариат усуллари билан уйғунлаштириб, «лораҳбонията фи-л-ислом» (Ислом динида таркидунёчилик йўқдур) мазмунидаги ҳадис ҳукмига биноан, унга янги руҳ бағишлади.

У мерос қилиб қолдирган сермазмун қоидаларнинг ҳар бири ўзига хос фалсафага эга бўлиб, руҳоният билан дунёвий ҳаётни бир-бирига чамбарчас боғлаб келди. Айниқса мазкур тариқатнинг «Дилинг ёр (Аллоҳ) билан бўлиб, кўлинг иш билан банд бўлсин» деган мужаз шиори, ушбу тариқатнинг асосий мазмунини ўзида акс эттиради.

Ҳазрати Баҳоуддиндан кейин унинг халифалари, жумладан, Саъдуд-дин Кошғарий, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ва бошқалар бу тариқатнинг ривожини учун ўзларининг салмоқли улушларини кўшиб келдилар. Мазкур зотлардан кейин тасаввуф таълимотини олий мақомга етказиб, уларни шарҳлаганлардан бири бўлмиш Маҳдуми Аъзам лақаби билан шуҳрат қозонган, ҳазрати Саййид Аҳмад Ибн Жалолуддин Хожагий Косоний, ушбу тариқатнинг қуллиёти ва жузъийётини ёритиш соҳасида катта фаолият олиб борди. У ирфоний-тасаввуфий мураккаб масалалар, айниқса, «ваҳдат-ул-вужуд»га доир муаммоларни баъзан содда халқ тилида ва баъзан илмий ифодалар орқали изоҳлаб берди. У турли мавзуларда, турли ҳажмларда 30дан ортиқ рисоалар ёзиб, хожалар тариқатини жаҳон аҳлига танитиш ва тарғиб қилиш ва ҳақиқий инсон мақомини ёритиб беришдек шарафли вазифани адо этди.

Махдуми Аъзамнинг ёзиш услуби содда, чиройли ва такаллуфсиз бўлиб, ўз асарларини баъзан оддий муридлар савиясини назарда тутган ҳолда ёзган. Унинг асарлари кўпинча Жалолуддин Румий, Боязид Бистомий каби қатор машҳур ориф шоирларнинг асарларидан кўчирилган шеърлар билан безатилган.

Махдуми Аъзам «Убайдий» тахаллуси билан машҳур бўлган, Убайдулло Баҳодурхон, Жонибекхон Султон, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби кўпгина шоирлар, султонлар, вазирлар, давлат арбоблари билан яқиндан, самимий ва дўстона муносабатда бўлган, руҳоний ва ижтимоий фаол инсон эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Хожа Аҳрорнинг «Валидия» рисоласини ўзбек тилига назмий таржима этиб, унинг бир нусхасини ўзининг бир неча рубоийлари билан биргаликда ул зоти бобаракотга юборади. Махдуми Аъзам Мирзо Бобурнинг ихлос ва ақидатини сезиб, у юборган рисоладан илҳомланиб, «Рисолаи Бобурия» деган асарини ёзади ва камоли эҳтиром ила уни Бобурга тақдим этади.

Махдуми Аъзам рисолалари тўпламидаги «Убайдий» шеърларига бағишлаб ёзилган учта рисола, алоҳида диққатга сазовордир. Улардан бири «Рисолаи чаҳор калима» деб аталмиш жуда бир қисқа асардир. Ушбу асарда хожалар тариқатининг тўрт рукни Убайдийнинг қуйидаги ўзбекча рубоийсига асосланиб изоҳланади:

Ҳар лаҳза ватан ичра сафар қилғумдур
Юрмоқда қадам узра назар қилғумдур
Хилват тутубон ҳам анжуман ичра мудом
Хилватга қарийбда гузар қилғумдур.

Муаллиф унинг номини камоли эҳтиром билан тилга олиб, жумладан шундай дейди: «Чунонки, ҳазрати хони олийшон, мақбўли ҳазрати раҳмон муҳиб ва маҳбўби кулуби дарвийшон Убайдуллохон мефармойанд...».

Муаллиф ушбу мужаз рисоладаги мазкур тўртта асосий рукнларнинг изоҳлаш жараёнида «Вусул ило-лиқо-иллоҳи ва бақобиҳи» (Худо дийдорига эришиш ва у билан боқий бўлиш) мақомларини шарҳлаб, ҳар рукннинг

аввали, ўртаси ва охирини аниқлаб ўтади. Шунингдек «Шухуди ваҳдат дар касрат» (кўпликда бирликни кўриш) мақомини изоҳлаб беради.

Махдуми Аъзам ўзининг бошқа бир рисоласида Убайдийнинг орифона бир Ғазалини нақшбандия тариқати қоидаларини ёритиш мақсадида шарҳлайди. Мазкур рисола «Шарҳи як Ғазали Убайдуллохон» деб аталади.

Учинчи рисола «Рубойлар шарҳи рисоласи» номи билан ёзилган бўлиб муаллиф унда Убайдийнинг 12 та сўфиёна мазмунга эга бўлган форсча рубойларини шарҳлаб ўтади. Мазкур рисоланинг охирида Убайдийнинг орифона форсча бир ғазалини келтириб, унинг ҳар бир байтини алоҳида суратда изоҳлайди. Рубойларни шарҳлаш жараёнида турли сўфиёна атамалар, сулук аҳлига хос бўлган иборалар, жумладан, тажаллий, хузур, ғайбат, тааллуқ, ғафлат, жазба, ҳақиқат, зот ва сифот тажаллийси, ҳақиқий маҳбуб, висол, инсу-жин шайтонлари, пиру мурид сингари кўп мавзулар борасида сўз боради ва ҳақиқат қидирувчилари учун бу бораларда етарли маълумотлар берилади. Муаллиф рисола Убайдийнинг уч байтдан иборат ўзбек тилида битилган манзумаси билан тугатади.

«Убайдий» нафақат ҳукмдор султон, балки буюк мутасаввиф шоир бўлган. Унинг турли жанрларда ўзбек, форс, араб тилларида ёзилган шеърлари 700 бетдан иборат «Куллиёти Убайдий» номли тўшамда жамланган бўлиб, ундаги аксарият шеърлар ирфоний ва тасаввуфий ғоялар билан суғорилган. Ушбу асар ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос ўрин эгаллайди.

Убайдийнинг ихлоси ва ақидати нафақат нақшбандия тариқатига, балки Яссавия тариқати ва унинг асосчисига ҳам чуқур ва самимий бўлган. Масалан унинг Девонида Хожа Аҳмад Яссавийнинг мадҳ қилувчи қуйидаги шеър бор (матлаъ ва мақтаъи)¹:

Барча машойих сарвари,

Султон Хожаҳмад Яссавий

Сонсиз муридлар раҳбари,

Султон Хожаҳмад Яссавий

¹ Боши ва охири.

Иззат самоси ховари, ҳам ишқ мулки давари,
Мискин Убайдий ёвари,

Султон Хожаҳмад Яссавий¹.

Ҳазрати Махдуми Аъзам Убайдийга хос бир кўз билан боқиб, унинг шеърларига катта баҳо берган. Уни яссавиядан кейин нақшбандия тариқатининг содиқ пайравларидан бири ва тарғиботчиси деб билган.

Махдуми Аъзамнинг эътиборингизга ҳавола этилаётган «Рубоийлар шарҳи» номли рисоласини таржима қилиш жараёнида биз жумлалар ва ибораларнинг аслини сақлаб қолишга, имкони борича уларни ўзгартирмасликка уриниб, кўпинча муаллиф ишлатган арабча ёки форсча сўзлардан фойдаландик. Рисолада Убайдий рубоийларининг форс тилидаги асл матни, оят ва ҳадисларнинг арабча матни, шунингдек форс тилида битилган бошқа кўпгина шеърлар келтирилган. Биз имкони борича уларни ўзининг аруз вазнида баъзан эса бармоқ вазнида шеърӣ таржима қилдик. Убайдий рубоийларини, рубоий вазни бўлмиш аруз вазнида таржима қилиб, мумкин қадар уларнинг асл мазмуни ва ифода услубини сақлаб қолишга интилдик. Баъзи бир шарҳ талаб сўзларга рисола охирида изоҳ бердик. Биз ушбу таржимани «Миллий тикланиш» газетасида нашр қилиб уни шартли равишда «Садоқатли толиб» деб атаган эдик.

Хуласси калом, рисоланинг ўзига хос услубини сақлаб қолиш ниятида уни эркин сувратда таржима қилишдан воз кечдик. Шу боис таржимада айрим камчиликлар бўлиши табиийдир.

РУБОИЙЛАР ШАРҲИ

Бисмиллаҳир раҳмонир раҳӣӣ (1)

Ўзининг (гўзал) исмлари ва сифатлари тажаллиёти нури билан толиблар ва ошиқларнинг ўнгини ёритувчи, ўз жамоли ва буюклигини кўрсатиш учун орифлар ва муҳаққиқ (2)ларнинг кўзларига сурма тортувчи зотга

¹ «Хожа Аҳмад Яссавий» вазнига риоя қилиш учун «Хожаҳмад Яссавий» деб ўқилди.

ҳамду санолар бўлсин! Унинг расули-ҳазрати Муҳаммадга дуруд ва саломлар бўлсинким, ул жаноб маърифат ва ҳақиқат турларини ўзининг холис авлодлари ва саҳобаларига изҳор этди.

Аmmo баъд, пайғамбар алайҳиссалом дейдилар: «Ҳар бир бола ўз фитрати (3) билан туғилади. Сўнгра ота-онаси уни яхудий ё насроний (4) ва ё мажусий (5) қилади».

Эй садоқатли толиб, билгилки, одам авлодининг ҳар бир боласи ўзининг асл покизалигига эгадур, яъни покдур ва ҳеч қандай поксизлик унда йўқдур. «Сибғатоллоҳи ва ман аҳсану миналлоҳи сибғатан» (6), яъни худонинг бўёғи (7) ва буёқ юзасидан ким худодан кўра яхшироқдир?».

Барча рангларнинг асли ўша бўёқсизликдан келиб чиқади. Эй кўнгил, буёқ юзасидан ким Худодан кўра яхшироқдур?

Одам боласи дунёга келгандан кейин, қуйидаги «дунё ифлосликдур ва уни истагувчилар итлардур» мазмунидаги ҳадис ҳукмига биноан у, дунёнинг ҳар қандай мурдорликларига кўнгил бериб, илоҳий руҳдан иборат бўлган унинг пок борлиғи булғанди, унинг ҳақиқати, мазкур булғанишнинг кўплигидан бутунлай кўздан беркинди. Булар, у (инсон) билан ҳақиқий маҳбуб (8) васли ўртасида ҳижоб (9)га айланди:

Тааллуқ пардадур, ҳамда беҳосил,
Тааллуқни ўзган кишидур восил.

Қароқчи ва хасис нафснинг хосиятлари ифлослик ва нопоклик бўлгани учун, у (инсон) ҳам, нафснинг барча сифатларини ўзига олди. Шунда нафс унинг раҳнамоси бўлиб, Шайтон билан тамомила муносабатда бўлди. Унинг Шайтон билан муносабати кўпайганидан гўёки Шайтон унинг айнан ўзига ва унинг ўзи эса айнан Шайтоннинг ўзига айланди. Чунки Шайтоннинг қилмиши ҳар доим ҳасад, душманлик, саркашлик (10) ва итоатсизлик бўлиб, у ҳатто тангри ҳузурида ҳам итоатсизлик ва саркашлик қила бошлаган эди. У ҳам (яъни инсон) Шайтонни кўллаб-қувватлади. «Саркашлик қилма, кўлида хора тоши мумдек юмшоқ бўладиган дилбар, сенинг ғайратингда шам сингари ёнмасин».

Шу йўсинда у булғаниб, нафс кўлига тушиб, бу ворта (11)да қолди. У ўз нафси устидан ҳукмини ўтказа олмай, тамомила унга тобеъ бўлиб қолди. Шу боис ишқ аҳли мазҳабида уни булғанган, нопок ва ифлос дейурлар. Чунки у мазкур булғаниш ва нопоклик йўлидан бориб, билиб олиш ва тушуниш хусусиятига эга илоҳий руҳдан иборат бўлган ўз ҳақиқатининг юзини ёпди. Унда ғафлат ва зулматдан бошқа ҳеч нарса қолмай, ўликлар қаторида турди.

Ғофил бўлмаким, ғофиллик зулмат сарчашмасидур,
Дўстнинг ёди билан бўлсанг, у руҳингни ёритур.

Одам ҳаётининг мазмуни Ҳақ субҳонаҳу ва таоло билан онгли равишда ҳузурда бўлишдир. Агар ушбу сифат унда қолмаса, ундай ҳолда унинг тирик юрганидан кўра ўлгани афзалдур.

Ҳақиқий севгини шиор этмасанг,
Ўлганинг яхшироқ, борлигинг ордур.

Умрим шундай ўтар бўлса мен кўнгилисизнинг,
Афзал эрур борлигимдан кўра йўқлигим.

Чунончи ҳазрати хони олийшон Убайдуллохоннинг - худо уни ҳар доим соғу-саломат асрасин! - қуйидаги рубоийлари ушбу маънидан далолат берур:

Ўз нафсига ҳар кимсаки қодир эрмас,
Севги эли мазҳабида тоҳир (12) эрмас,
Ўлган дегил ул тирикниким тангридин,
Бир лаҳза бўлиб ғофилу, ҳозир эрмас.

Бундай кишини ишқ аҳли мазҳабида «кофир» дерлар. Чунончи дебдурларким, «агар ҳозир бўлсанг мўминсан, агар ғофил бўлсанг кофирсан».

Бировким ғофил ундан бир замондур,
Ўшал дам кофиру кифри ниҳондур.
Бировким тебратур ғафлат бешигин,
Юзига ёпгай ул, ислом эшигин.

Пасткаш ва йўлтўсар нафсининг сифати ғафлат ва итоатсизлик бўлганлиги учун бундай нафс эгасидан

куфр, зиндиқлик (13), саркашлик ва итоатсизликдан бошқа нарса содир бўлмайди. Магарким ҳақ субҳонаху ва таоло шафқат ва меҳрабонлик юзасидан уни ўз дўстларидан биронтасининг суҳбатига мушарраф қилса, ўшанда унинг шарафли суҳбати ва хотирининг илтифоти туфайли ўзига келиб, ҳузур топиб «гуноҳдан тавба қилувчи киши, гуноҳ қилмагандек бўлади» деган ҳадис ҳукмига биноан, тавба қилганича кечирим сўраб, ўз нафсини маломат қилиш билан шуғулланади.

Қайтар ичган ҳам егани, тавба қил,
Доғлаш эски яра дармони бил.

У ўз нафсига хитоб этиб, уни олдинги итоатсизликлари ва кофирларча бажарган ишлари учун маломат қилади. Чунки бу мақом, надомат ва пушаймонлик мақоми бўлиб, надомат ва пушаймонлик фақатгина худо тавфиқ бериб, иззат ато қилгандан кейин муяссар бўлади. «Ат-тавфийку шайъун азиймун, ло йуъто илло би-абдин азийз», яъни «Тавфийқ шундай бир буюк нарсаким, у азиз бандадан бошқага берилмайди». Чунончи ушбу мақомда олий мартабали хон ўз нафсига хитоб қилиб, одамзод қилмишидан шикоят қилади:

Нафсо! юрдинг мутеъи фармон бўлмай,
Ўз қилмишидан ҳеч пушаймон бўлмай,
Ҳукмига кўра жумлаи мазҳабларнинг,
кофир бўлдинг, ҳеч мусулмон бўлмай.

Солик (14) ўз нафсига ҳоким бўлганидан кейин, ушбу таъна ва маломатлар билан уни йўлга сола бошлайди. Бир неча муддат комилу мукаммил пир ёрдамида ва суҳбаатида бўлади:

Барча ишдан яхши пирнинг суҳбати,
У билан ўлтириш амал сиҳҳати.
Сир эрур ёшурун, боқсанг аслига,
Етаклайди сени Жонон васлига.

Ёки унинг ўзи зикру фикр қилиш, рўза тутиш, кечалари ухламасдан комилу мукаммил муршид иродати ва рухсати билан, «хайру-л-аъмоли адвамуҳо» - «ишларнинг энг яхшиси, унинг давомшироғидур» деган ҳадис ҳукмига

кўра узоқ муддат амал қилиш туфайли, ўз нафсини покизалайди, тоинки «Ҳақнинг бир жазбаси, сақалайн (инсу жин) амалига тенгдур» деган маънога мувофиқ, унинг қалби жазба султонининг тушуб ўтиши учун муносиб бўлади.

Бир жазба келди Ҳақдан, қилди кўнгилни фораат,
Лайлидин ўлса тортиш, Мажнун на қилсун энди.

Солик нафси, худо тавфийқи туфайли, йўл юрган ва йўлни биладиган пир ёрдами билан, ҳар қандай ички ва ташқи касофатлардан покиза бўлиб, жазба султонининг келиб кўнишига мушарраф бўлса, унда солик шукр қилиши керак, чунки солик шарият зоҳири ва тариқат одобиға риоя қилиш билан улуғ саодатларга эришади.

Бу ўринда шукр қилиш соликнинг олий мартабали тоифанинг энг юксак даража ва мақомларига кўтарилиши учун сабаб бўлади. Аллоҳ таоло буюрадики «Лайн шакартум ла-азийданпакум» яъни «агар шукр қилсангиз, сизларга (неъматларимни) кўпайтираман» (15).

Ҳар кишидан сента етушса неъмат,
Унинг қадрини билгину шукр қил.
Ҳар бир шукр қилмайдиган бандани,
Худога шукрнинг торикки (16) деб бил.

Шунингдек, ушбу ўринда олий мартабали Убайдуллохондан кўйидаги рубоийи ворид (17) бўлубдур:

Юз шукрки, мен аҳли шарият бўлдум,
Бу зумра (18)да арбоби тариқат бўлдум,
Ҳар изласам асрори тариқатни нетонг,
Жўяндаи асрори ҳақиқат (19) бўлдум.

Бу мақом, солик учун ҳақиқат билимларининг дарди ва уларни талаб қилиш мақомидур. Шунингдек «Ман талаба ва жадда, важада» яъни «ҳар ким бир нарсани истаб саъй ҳаракат қилса, унга албатта эришади» деган ҳадис ҳукмига биноан, солик учун Ҳақ асрори ва билимларини истагандан кейин, уларни ўз қалбида топиш мақомидур.

Кечаю кундуз қидирдим васлини,
«Ман талаб» ҳукми билан топдим уни.

Икки кўл бирлан талаб қил доимо,
Эзгуликка бу «талаб» дур раҳнамо.

Шу онда унинг бирдаи бир йўли мазкур талаб ҳисобланади.

Солик ўз қалбида илоҳий асрор ва маорифга эришгандан кейин, завқ, қувонч ва шодлик унга ҳамроҳ бўлади.

Дўстдин мамнун бўл ўзни шод бил,
Пўст ичида гунчадек сифмай очил.

Бу мақом - ишқ, дард ва куймоқ мақоми бўлиб, у тўпроқ сифат, қарорсиз ва оромсиз бўлиш ўрнидур. Ҳақиқий маҳбуб ишқида асир бўлиб, барча инсонлик сифатларини талон-тарожга бериб, ёқиб юбориш мақомидур.

Кимлар юрадур севги йўлидин дединг, эй дўст,
Мотамда эзилган неча бир хокбасарлар!

.....
Севгидур оташ бу ерда, ақл дўд (20),
Севги келмоғила қочгай ақл зўд (21).

Маҳбуб севгисининг алангаси ошиқ қалбида туташганидан кейин, унинг қалбидаги ҳақиқий маҳбуб васли йўлида тўсқинлик қилиб турган барча ҳижобларни ёндириб ташлаш ва бу ҳижоблар куйдирилгандан кейин, муҳиб (22) маҳбубнинг ўзи бўлиши мақомидур.

Кўзадан дарёга тушса сув агар,
Маҳв ўлуб дарё бўлур, сўз мухтасар.

Ўшанда унинг забони ҳоли (23) ушбу таронани куйлайди:

Севги келибон кўшилди қоним бирлон,
Мендан чиқариб «Мен»ни, ўтирди Жонон.
Дўст олди вужудимни бутунлай, қолди
Мендан фақат от, бошқа бариси ул жон.

Ҳақиқатда ҳам бу «ман арафа нафсаҳу, фақад арафа раббаҳу» яъни «ҳар ким ўзини таниса, худосини ҳам танийди» деган мақом ана шундан иборатдур.

Солик ўзини танигандан кейин Ҳақ таолони ва унинг дўстларини таниб олиши лозим бўлади. (Чунки) Тангри субҳонаху ва таоло ва унинг дўстлари бир ҳақиқатдандурлар. Уларнинг барчалари ўз ҳақиқатларига эришиб олгандурлар. Шу аснода улардан содир бўлаган нарсалар, дарҳақиқат, ўшал ҳақиқатдан содир бўлғусидур ва уларда ҳеч қандай бошқа бир нарса бўлмагай.

Улар ҳолининг тили ушбу замонда қуйидаги байтни куйлагай:

Севги нимадур дема, ўзимман,
Жонман бутуну, ўринда йўқ тан.

Бошқа матлаб булдурким, Ҳақ субҳонаху ва таолонинг дўстлари ушбу фақру муродсизликлар билан (ҳақиқий) салтанатнинг қандай бир ҳузур ва даражасида турар эканлар. Дарҳақиқат, ҳазрати пайғамбар алайҳиссалом бутун коинотга фақирлик билан фахрланиб «Алфақру фаҳрий ва биҳи афтахиру» яъни «фақирлик менинг фаҳрим, мен у билан фахрланаман» (24) деган эдилар. Олий мартабали Хон (25) ҳам қуйидаги рубоийлари билан, ушбу мақомдан хабар берадилар:

Онларки, асири ишқи Жонондурлар,
Йўл тўпоғи бирла тенгу яксондурлар.
Дарвиш сифат кўринсалар зоҳирда,
Маъни юзидин ябғу-у хоқондурлар.

Тариқат солики дарвишлар кийими ва суратида ҳақиқий салтанатга эришиб, зоҳирий подшолик ва унинг заҳмату қийинчиликларидан қутилиб, бу тоифага хос бўлган завқлар, ҳолатлар, юксак мақомларга мушарраф бўлгандан кейин, унинг кўнгли комил пир суҳбати ва уларга мансуб бўлган одобни машқлар қилиш орқали нафс мақомидан юксалиб, соликнинг хитобга ўрин бўлган қалбига айланади. У ҳар доим ўз қалбини хушёрликда сақлаб, ҳар қандай дунёвий ва бошқа қайғу ғам сарчашмаси бўлган зоҳирий шоҳликка такрор қайтмаслиги учун, унга танбеҳ бериб туради.

Чунончи, олий мартаба соҳиби бўлмиш Убайдуллохоннинг ушбу рубоийлари ўзга салтанатга мушарраф

бўлгандан кейин, зоҳирий шоҳликдан воз кечиш бор
сида танбеҳ ва муболағадур:

Султонлик уйида эй кўнгил ўлтурма
Ўзингга ғаму-ғусса биносини қурма.
Бойликни-ю, муътабарлигу, шаҳликни,
Дарвишлигу фақрдан афзал кўрма.

Шунда солик билиб оладиким ички душман, яъни
хасис нафс қароқчи Шайтон ва шунга ўхшаш инсоний
шайтонлардан иборат бўлган зоҳирий суҳбатдошлар бар-
ча ифлосликларга, нопокликларга, шунингдек ҳақиқий
маҳбубдан узоқда қолишга сабаб бўлган эканлар.

Уларнинг суҳбати натижасида солик ўз қалбининг
мақоми ва мартабаси бўлмиш олий мақомдан, нафс мар-
табаси ва мақоми бўлган тубанлик даражасига тушга-
нини аниқ англайди. Муршид суҳбати, унинг шарофатли
мулозамати ва хизмати туфайли гарчи солик ушбу ту-
банликдан нажот топган бўлса ҳам, лекин у ўз нафсидан
ва инсу-жин шайтонлари тузоғига илиниб қолишдан
кўрқиши керак, улар, яъни инсу-жин шайтонлари мак-
ру-хийлалар билан уни, яъни соликни йўлдан (пир суҳ-
батидан) адаштириб, бошини еб (26), яна бир мартаба
уни нафс мартабаси бўлган ўшал тубанлик мартабасига
тушурмасинлар. Бундан бизни Худонинг ўзи асрасин!

Кимки кўлдан берди ўз йўлдошини,
Бекас айлаб, дев ейдур бошини.
Бир замон қолмоқ узоқда жамъдин,
Шубҳасиздур макри шайтони лаъин.

Ушбу мақомда олий мартабали хон ўз кўнгилларига
хитоб қилибдурлар:

Кўрқиш йўқдур дилимда деғу-даддан,
Ё ошса бориб ямонлиғим ҳам ҳаддан.
Ҳеч кўрқишим ушбу нарсалардан йўқдур,
Кўрқар юрагим фақат жалийси бад (27)дан.

Эй садоқатли толиб, мана кўрдингки, одам авлодла-
рининг барчаси аслида ҳар қандай булғанишликлардан
поку покиза бўлган эканлар, бу дунёдаги нопокликларга
ва булғанчликларга мазкур хунук, ёзув ниятли суҳбат-

дошларнинг суҳбати орқали йўлиққан эканлар ва бу суҳбатдошларнинг энг ёмони, ёмон инсонлардур. Уларнинг шарр (28)и дан кўпроқ ҳазар қилиб, комил пир этагини маҳкам тутиш керак. Чунки нафс ва шайтон суҳбати шарридан, пир суҳбати ва унинг шарафли илтифоти баракоти туфайли қутилиш мумкин, чунончи айтибдурлар «Шайтон Умарнинг соясидан ҳам қочади» ёки «Ҳақ зикридан раҳбар пирнинг сояси афзалдур».

Аммо Шайтон қиёфасидаги одамлар шарридан қутилиш жуда оғирдир. Чунки ҳар доим ҳамжинслик юзасидан улар билан ўлтириб туриш лозим бўлади. Ўлтириб туриш ҳар қанча лозим бўлса, нафс ўшанча уларга қараб мойил бўлади. Уларнинг нафсонияти голиб бўлгани учун, нафсни ҳам ўз томонига тортиб олади. Пайғамбар алайҳиссалом айтганларидек «куллу жинсин йамилу ило жинсиҳи» яъни (барча жинслар ўз ҳамжинсларига тортадилар).

Қилур ҳар жинс ўз жинсила парвоз,
Кабутар бирла кафтар, боз ила боз. (29)

Чунончи, ҳақ субҳонаҳу ва таоло одамни шунга қобил (30) қилиб яратганки, ҳар бир инсон ким бирла ўлтурса, андин ранг олур. Бас, солиқ зарурат юзасидан, шундай ёвуз ниятли суҳбатдошларга дуч келиб қолганда ҳам, улар қаторига кириб қолмаслик учун иложи борича бундай ҳамжинс суҳбатдошлар шарридан қочиши кўпроқ лозим бўлади.

Борма Исо сингари, аблаҳ томон,
Тўкги аблаҳ бирла суҳбат, қанча қон.

Эй солиқ! Бу булганчилиғу, бу кўргуликлар, ул жанобдан йироқда қолишу сен бирла ҳақиқий маҳбуб васли орасидаги тўсқинликлар ёвуз ниятликларнинг суҳбати натижасида ҳосил бўлганлигини билиб олганингдан кейин, мабодо ҳақиқий маҳбуб висолига эришишни истар бўлсанг, йўл кўрган ва йўлни билиб олган комилу мукамил Муршидга мурожаат қилиб, унинг этагини тутишдан ўзга йўл йўқдур. Пирнинг шарафли суҳбатига эришиб муборак бўсағасини ўпиш, узоқ муддат бу тоифанинг тариқаларидан бирига амал қилиб, «хайрул-

аъмоли адвамуҳо» яъни «амалларнинг энг яхшиси уларнинг давомлироғидур» деган ҳадис ҳукмига биноан, қирқ-элик йил хизмат қилиш лозим бўлади.

Элик йил қон йиғламаса кўнгил кўзи,
«Қол»дан «Ҳол»га ўтиш йўли бўлмас рўзи (31).

Солиқнинг кўнгил кўзгусидан ушбу булғанчилик ва тааллуқчилик кетмагунча, унга ҳақиқий маҳбуб васли муяссар бўла олмайди:

Тааллуқ ҳижобдур, ҳамда беҳосил,
Тааллуқни узган кишидур восил.

Эй солиқ! Сен қачон айтиб ўтилган йўллардан бири орқали кўнглинг кўзгусини ҳар қандай зангу ғуборлардан покиза қилсанг, ўша замон ҳақиқий маҳбуб жамол ва жалол сифатида кўнгилнинг кўзгусида тажаллий (32) қилгусидур:

Раб (33) нинг зоти тажаллий қилар бўлса,
Қасам бердим сенга гофил қолмагил.

Ҳақиқий маҳбуб тажаллийси завқини тотганиндан кейин, кўнглинда оромсизлик, беқарорлик ва ошуфталик пайдо бўлиб, ҳеч бир ерда ором топа билмайсан:

Хўшдурлар ёр излабон, ёр топганлар,
Кўп қарорсиз бўлиб, қарор топганлар.

Ушбу ўринда сендан, ошиқ бўлиб ишқ мақомига эришганинга далолат қилувчи сўзлар ва ҳикоятлар содир булғусидур, чунки бу севги ва муҳаббат мақомидур.

Севгидур оташ бу ерда ақл дўд,
Севги келган онда, қочгай ақл зўд.

Ушбу мақомда ҳар бир ҳақиқий ошиқ илиқ ва жозибатор сўзлар айтиб ўтган:

Севги бўлмасайдию, қайғулари,
Бу чиройли сўзларни ким айтарди.
Шамол тебратмасайди зулфини, ким
Маъшуқ юзин ошиққа кўрсатарди.

Севги куши энди қанот қоқиб учади ва ҳар нафас олганда ўзини ул жанобга етуштиради:

Ҳар бир нафасинг, билгил бир гавҳардур,
Ҳар бир зарранг Ҳақ йўлига раҳбардур,

Беш юз пари бор севгинингу, ҳар бир пар
Ер қаъригача, Ариш мақомидан учар.

Бу ўринда ошиқларнинг иши ҳар лаҳза ва ҳар он кўтаринки ҳолда бўлади. Чунончи олий мартабали хоннинг куйидаги рубоийлари бундан далолат беради:

То севги тарику расми бўлди пайдо,
Ошуфта бу кўнглим ичра солди ғавғо.
Зулфига боқиб чидолмаган ҳар бир дил,
Девона бу кўнглум каби, бўлди расво.

Чунки, йўл солиқининг қалби, Ҳақдан ўзгалар севгисидан қутилиб фақат Ҳақ субҳонаху ва таолонинг ишқу-муҳаббатига берилиб қолади. Шунинг учун у бир лаҳза ором ва қарор топа олмайди, чунки кўнгил мугаллик (34)дур ва тааллуқсиз бўлиши мумкин эмас.

Сақлайолмас кўлда эркин киши, мол,
Ошиқ дил, сабрни ва сувни ғарбол (35).

Ошиқ биргина маҳбуб зотининг васлига эришганда, ором ва қарор топиши мумкин. Аммо Ҳақ субҳонаху ва таолонинг шариф зоти, бир кафт тупроқ унга восил бўлишдан муназзаҳ (36) дур. «Мо литтуроби ва раббил-арбоби» яъни тўпроқ қайдаю, эгаларнинг эгаси қайда!? Ниҳоят шулким, Ҳақ субҳонаху ва таоло иноят ва шафқат кўплиги юзасидан, ҳар лаҳза ва ҳар замон ошиқлар ботин (37)ига тажаллий қилиб туриб, улар таскин топсин деб, ҳар нафас ва ҳар замон уларнинг ҳаяжон ва девоналигини оширади. Ушбу куйиш ва девоналик орқали улар ҳар лаҳза ўзларини ул жанобга яқин ва ошно этадилар. Чунончи айтибдурлар:

Жунун(38) йўлидур, ўзга йўлдин айру,
Бу йўлдан воз кечиш девоналикдур.

Тажаллий ҳар қанча кўп бўлмасин, унга қараб ваъда берилган учрашув кунигача, ул жанобга ошиқнинг гирифторлиги ҳам кўпайиб боради. Чунончи, ҳазрати хони олийшон буюрурлар:

Ишқ ичра гирифторинг эрурман, эй ёр!
Юз дард ила афгоринг эрурман, эй ёр!
Гоҳи ўтибон, узоқдан ўзни кўрсат,
Мен толиби дийдоринг эрурман, эй ёр!

Ҳақиқий маҳбубнинг васли ва уни ҳақиқий борлигида кўриш дунёда муяссар бўлмагани, ул жаноб томонидан юз берган тажаллийлар билан ошиқлар қувониб, кўнгиллари таскин топади.

Сочинг бир толаси менга ҳавасдур,
Адабсиз бўлмайин, бир тори басдур.

Ошиқлар севги ва интизорлик шиддатидан йиғламоқ, инграмоқ, куймоқ ва куйинмоқдан ўзга илож топа олмаслар:

Севги кўнгил зорисидан билинур,
Дардлар қачон дил дардига тенг келур.

Чунки ошиқни маҳбуб висолига йиғи ва зоридан ўзга нарса етиштира олмайди.

Бу йиғи-зори ажаб сормоядур,
Кулли давлатдур, бу кучли доядур,
Дояю-она баҳона ахтарур,
То қачон ётган бола йиғлаб турур.

Куйган ошиқлар иштиёқ шиддатидан ҳар лаҳза қон йиғлашиб, шавқ ғалабасидан уларнинг кўксидан ҳар лаҳза алангали оҳ чиқиб турар. Ҳар нарса ғайр бўлиб, унда ғайрлик(39) бўлса, ушбу алангада ёниб кул бўлур.

Барчани оҳинг ўтида куйдуруб,
Шукрлар қилгил, кули узра туруб.

Ушбу мақомда олий мартабали хон буюрурлар:

Қон томса агар дийдаи намнокимдан,
Оҳ урсам агар ушбу дили чокидан,

Ул қоним ила бўянг мазорим аламин (40),
Ул оҳ ила кўкка совуринг хокимдан.

Ошиқлар ҳақиқий маҳбубнинг беҳад тажаллиётидан чексиз завқу лаззат сезиб, дунёвий гулу сунбулу лолаю райҳонлар, уларнинг кўнглига ҳеч қандай лаззат бағишламайди. Чунончи, олий мартабали хон бундай буюрурлар:

Гар бўлмаса оразинг, менга гул на керак,
Лола ҳақида қилиш тааммул (41) на керак?
Киприklar учидан оққан ушбу қоннинг,
Ҳар қатраси гулдур, менга сунбул на керак?

Ошиқлар ҳақиқий маҳбуб зотига нисбатан ўзларида туғилган шўру шавқ лаззатидан ҳар доим бирон байту ғазал орқали иштиёқ изҳор этиб, ўзларига таскин берурлар. Чунончи, олий мартабали хон буюрурлар:

Муштоқи жамоли олам оройингман,
Туррангни (42) кўриб волаи шайдойингман.
Излаш сойида эсиб сабодек доим,
Мен толиби ул қомати раънойингман.

Ошиқлар маҳбуб васли билан яшайдилар. Ҳақиқий ошиқларга дунёда ҳақиқий маҳбубнинг висоли муяссар бўлмагани учун униг севгисидан топилган қайғу ва ғамни, дунёда ўзларига тириклик сабаби ҳисоблайдилар ва ушбу ғаму андуҳ билан яшайдилар. Чунончи, ҳазрати Хони олийшон буюрурлар:

Борлиқ негизи менга ғами жонондур,
Бу кўнглим анинг қайғусисиз вайрондур,
Жон бермак ишидан нега кўрқар кишилар,
Жон бермак агар бўлса шу хил, осондур.

Ошиқлар дунёда имкони борича ҳақиқий маҳбуб васлига етиб мазкур тоифанинг барча мақомоту даражаларига эришгандан кейин, ўтмишда жаҳолат ва нодонлик юзасидан, ҳақиқий маҳбубдан ўзгалар меҳри билан боғланиб қолиб умрларини беҳудага ўтказганликларидан пушаймон бўладилар. Улар ўз қўллари ва бошқа аъзолари билан ҳақиқий маҳбуб бандаларига азияту озор

берганликларидан шармандалик сезиб, уяладилар ва ундан узр сурайдилар. Чунончи, олий мартабали Хон куйидаги рубоийда ўшал мақомга ишорат қилурлар:

Юрдим берилиб жаҳлга, нодонликдан,
Кўнглимга дедим ёниб, пушаймонликдан:
Ҳар кимга тилу қўл била бердинг озор,
Мен кўп уялурман бу мусулмонликдан.

Эй садоқатли толиб! Билгилки, ҳазрати хони олийшон шундай буюрурлар:

Сўзлаганда ул оғиз, ғунча каби хандон бўлур,
Гар табассум айласа, олам юзи бўстон бўлур.
Зарраларга тушса гар, хусниг куёшин ёғдуси,
Нур сочиб зарра куёшдек - меҳрдек тобон бўлур.
Зулфидан айру, кўнгил ҳоли харобиши кўриб,
Мен учун ушбу жаҳон, бир кулбаи аҳзон бўлур.
Қасру айвонига оламнинг кўнгил ҳеч бермаким,
Барчаси охир бориб, тупроқ ила яксон бўлур.
Эй «Убайдий» аҳли Ҳақнинг суҳбатидан тортма бош,
Кимки, хизмат қилса бу йўлда, худосевгон бўлур.

Эй садоқатли толиб! Билгилки, сўзлаш ва кулишдан мақсад ул зотнинг гўзал исмлари-ю, сифатлари, солиқ қалбида тажаллий қилишидур. Чунки, ул зот сўзда ифодаланиш ва инсоний кулишдан муназзаҳ ва пок эрур. Аммо ул зотнинг гўзал исмлари ва сифатлари тажаллийсини ғунчага нисбат бериш шу жиҳатдандурким, ғунчага хос очилмаганлик худонинг исмлари ва сифатлари тажаллийсидан сўнгра, солиқ қалбида ҳам ҳосил бўлади. Аввало ул зот ўзининг сифот (43)и-ю исмлари орқали солиқ қалбига тажаллий қилиб, зотининг тажаллийси йўлида тўсиқ бўлиб турган пардаларни бутунлай кўтариб ташламаса, солиқнинг ботини Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг зоти шарифи унда тажаллий қилиш учун муносиб бўлмайди:

Гар табассум айласа, олам юзи бўстон бўлур.

Эй садоқатли толиб! Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг табассум қилишидан мақсад, солиқ кўнглига ўзининг ша-

риф зоти билан тажалтий қилишидур. Чунки ул зот оғиз ва табассум қилишдан муназзаҳ эрур.

Солик, зот тажаллийсига мушарраф бўлгандан кейин, униг қалбида очилиш ва ёзилиш юз беради. Зот тажаллийси билан баҳор чоғларида боғу-бўстонларда гуллар очилиб, барча олам гулга тўлади. Табассумни гулга нисбат беришдан мақсад, баҳор фаслида гуллардаги очилиш ва ёзилишдур.

Зарраларга тушса гар, хуснинг қуёшин ёғдуси,

Нур сочиб зарра қуёшдек — меҳрдек тобон бўлур.

Эй дарвиш! Билгилким, жамол ёғдуси зарраларга тушишидан мақсад, ул зотнинг жамолий сифати билан зарраларга тажаллий қилишидур. Зарраларнинг ҳар бири Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг жамолий сифатига мушарраф бўлгандан сўнг, қуёш каби нур сочиш сифатига эга бўлиб, уларнинг ойдинлик ва ёруғлигидан барча олам мунаввар бўлади.

Зарралар умумий маънони ифода қилиб, инсон ва ундан бошқа оламларни ҳам ўз ичига олади. Аммо, ушбу зарра инсонни англатгудек бўлса, бундай ҳолда Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг зотий тажаллийсига мушарраф бўлгандан кейин, бутун оламни ўз нури билан ёритади.

Зулфин айру кўнгил, ҳоли харобини кўруб,

Мен учун ушбу жаҳон, бир кулбаи аҳзон бўлур.

Ул зотнинг зулфу холини кўриш учун солик аввало ул зотнинг гўзал исмлари ва сифатлари тажаллийсига мушарраф бўлиш иштиёқини изҳор этмоғи лозим бўлади. Солик ул зотнинг зулфу-холидан иборат бўлган энг гўзал исмлари ва сифатлари тажаллийсига эришгандан кейин, дунёда ўзи севган ва улар билан унсу улфат (44) олиб келган нарсаларидан ажралиши жиҳатидан ҳам униг учун парижонлик ўрни бўлади. Ёинки, ушбу гўзал исмлар ва сифатлар тажаллийси амалан (45) солик билан худонинг зотий тажаллийси ўртасида тўсиқ бўлиб туради. Шу сабабли ҳам солик парижонҳол бўлиши мумкин.

Касру айвонига оламнинг кўнгил ҳеч бермаким,

Барчаси охир бориб, тупроқ ила яксон бўлур.

Бу сўздан мақсад шул эрурким, гўзал исмлар ва сифатлар тажаллийси оқибатида солиқнинг кўнгли унинг зотидан бошқа барча нарсалардан совуб қолади.

Ҳақдин ўзга ҳарна ким мақсуд эрур,
«Ло» тифин сур унга гар маъбўд эрур.

Ҳақдин ўзгаларга ургил, «ло» тифин,
Сўнгра «ло»дин, кўр налар қолгай тағин.

Қолиб «иллаллоҳ», йўқ ўлгай ўзгаси,
Тинглагил эй ишқ, бу шодлик саси.

Эй «Убайдий» аҳли ҳақнинг хизматидан тортма бош,
Кимки хизмат қилса бу йўлда, худосевгон бўлур.

Бу сўздан мақсад шул эрурким, солиқ мазкур тоифанинг шарафли суҳбати, хизмат ва мулозамати орқали қатор саодатларга эришгандан кейин, бундан буён ҳам уларнинг хизмати ва мулозаматларидан бош тортмаслиги ва ушбу саодатлардан маҳрум бўлмаслиги учун у ўз нафсини ғафлат уйқусидан уйғотиб, бу йўлда ўта қатъийлик билан жиддий ҳаракат қилишга даъват қилмоғи даркор. Чунки, жамики бахтиёрлигу бойликлар, қуйидаги «Ман хадама, худима» яъни «ҳар кимки хизмат қилса, унга ҳам хизмат қилинади» мазмунидаги ҳадисга биноан уларга хизмат қилиб туришдур.

Хизмат қилиб турсанг, ютуқ сенингдур,
Сен қилмасанг, бошқа қилса, унингдур.

Набий алайҳиссалом буюрубдурларки «ман итгасала, итгасала бил - хидмати ва ман лам йатгасил, лам йатгасил битаркил - хидмати» яъни «Кимки, Ҳаққа етушса, хизмат орқали етушади, хизматни тарк қилган киши етуша олмайди».

Етушасан хизматдан, кибриё (46)га
Бу кўк учун, бундан яхши нарвон йўқ.

Ҳақни қачон танирсен сени уйғотмағунча,
Мардонлар остонасин ястаниб топмағунча.
Султон Иброҳим Адҳам, атлас палоска сотти,
Топмади дарвишликни туфроққа ётмағунча.
Султон Иброҳим Адҳам кўрмади маъшук юзин,
То жумла борлиғини, йўқлукқа солмағунча.

Луғатлар изоҳи

СОЛИК - пирнинг изидан бориб, унинг раҳбарлигида бирон бир тариқат орқали ҳидоят йўлига кирган киши.

ТАЖАЛЛИЙ - кўнгли ҳақ билан учрашув лаёқатига эга бўлган бахтиёр кишилар кўнглига, иқбол ёрдами билан ҳақ нурининг сочилиши.

ТААЛЛУҚ - муносабат, иртибот, алоқа ва боғланиш.

ҲУЗУР ВА ҒАЙБАТ - тасаввуфда икки хил ҳузур бор: дам яъни нафас ҳузурини ва кўнгил ҳузурини. Биринчиси солик ҳар бир нафас олишида ҳақ ёди билан бўлиб, ундан ғафлатда қолмайди. Иккинчиси яъни кўнгил ҳузурини нафас ҳузурини такрорлаб давом бериши натижасида ҳосил бўлади. Албатта бу соликда халқдан ғайбат ҳосил бўлиб (уни эсдан чиқариб) ҳақдан бошқа нарсаларни унутишига сабаб бўлади.

ЖАЗБА - кўнгилда топилган ҳақ муҳаббати ва унинг таниб олиш завқидан иборат бўлиб, ушбу завқдан, соликнинг кўнгли ниҳоят лаззат сезади.

АСМО ВА СИФОТ - Худонинг энг гўзал исмлари ва сифатлари. Худонинг ҳар бир исми, бир сифатнинг далилидир, унинг ҳар сифатига хос маърифат мавжуд. Худо сифатларининг гўзаллиги инсон истеъдодига қараб Ҳақ муштоқларига жилва қилади.

ЗИҚР - бошқаларни унутиб, фақат ҳаққа таважжуҳ қилиш, яъни юзланиш.

МУРОҚАБА - зоҳир ва ботинни ҳақдан бошқа нарсадан сақлаб, фақат унга таважжуҳ қилиш, яъни юзланиш.

САҚАЛОН (САҚАЛАЙН) - инсў жин.

ҲОЛ ва **ҚОЛ** - «Қол» сўзлашиш, далил ва мантиқ билан гапиряшдан иборат бўлса, «Ҳол» сўзсиз маънавий матлабларни тўғридан-тўғри, воситасиз билиб олиш малакаси. Ушбу малака кўп маънавий тажрибалар ва сўфиёна сулук натижасида ҳосил бўлади ёки Аллоҳ томонидан берилади.

Рисоладаги лугатлар изоҳи

1. Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан (бошлайман).
2. МУҲАҚҚИҚ - ҳақиқат қидирувчиси.
3. ФИТРАТ - табиат, туғма қобилият.
4. НАСРОНИЙ - христиан.
5. МАЖУС - оловга сиғинувчи.
6. ҚУРЪОНИ Карим, 11-сурадаги 138-оятнинг ибтидоси. (Тошкент, «Чўлпон» 1992-йил, 17-бет).
7. БҮЁҚ - бӯёқ, ранг - бу ерда дин маъносида.
8. ҲАҚИҚИЙ МАҲБУБ - худо, тангри.
9. ҲИЖОБ - парда.
10. САРКАШЛИК - ўжарлик, қайсарлик.
11. ВАРТА - жар, ҳалокат жойи.
12. ТОҲИР-ПОК. Бошқа бир нусхада «тоҳир» ўрнига «зоҳир» деб ёзилган.
13. ЗИНДИҚЛИҚ - яширин динсизлик.
14. СОЛИК - Аллоҳ васлига эришиш йўлида юрувчи мурид.
15. Қуръони Каримдаги «Иброҳим» сурасининг 7-оятдан танланган.
16. ТОРИК - тарк этувчи.
17. ВОРИД БҮЎЛИБДУР, яъни унинг томонидан айтилибдур.
18. ЗУМРА - жамоа, тоифа.
19. ЖҮҲЯНДАЙ АСРОРИ ҲАҚИҚАТ - ҳақиқат сирларини изловчиси.
20. ДҮД - тутун.
21. ЗҮД - тезда, дарҳол.
22. МУҲИБ - севгувчи, ошиқ.
23. ЗОБОНИ ҲОЛИ - ҳол забони, ҳол тили.
24. ҲАДИС - Пайғамбарнинг сўзи.
25. Бу ерда Убайдуллоҳон назарда тугилган.
26. Бу ерда солиқни ўзининг ақлу-хушидан айириб беҳуд қилиш ва уни мустақил фикрлаш истеъдодини олиши назарда тугилган.
27. ЖАЛИСИ БАД - ёмон, беҳосият, бефайз, нопок суҳбатдош.
28. ШАРР - ёмонлик, ёвузлик.

29. БОЗ - лочин.
30. ҚОБИЛ - қабул қилувчи.
31. РЎЗИ - бу ерда насиб ва муяссар бўлиш маъно-
сида.
32. ТАЖАЛЛИЙ ҚИЛИШ - жилва қилиш, номоён
бўлиш.
33. РАБ - парвардигор.
34. МУТААЛЛИҚ - боғланувчи.
35. ҒАРБОЛ - ғалвир.
36. МУНАЗЗАҲ - пок, юксак.
37. БОТИН - ички, ички дунё.
38. ЖУНУН - жиннилик, девоналик.
39. ҒАЙРЛИК - ўзгалик, бегоналик.
40. АЛАМ - байроқ.
41. ТААММУЛ - чуқур ўйлаш, фикрлаш, диққат би-
лан мулоҳаза қилиш.
42. ТУРРА - гажак, зулф.
43. СИФОТ - сифатлар.
44. УНСУ УЛФАТ - биров билан суҳбатдош бўлиб у
билан улфат топиш.
45. АМАЛАН - амалиётда, ҳаётда.
46. КИБРИЁ - буюклик, азамат.

«БОБУРИЯ» РИСОЛАСИ

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти кўлөзмалар кутубхонасида Р. 501-рақамли нодир кўлөзма мавжуд. У 26 рисоладан иборат мажмуа бўлиб, Махдуми Аъзам лақаби билан машҳур бўлмиш Саййид Аҳмад ибн Жалолуддин қаламига мансубдир. Мажмуадаги 25нчи рисола «Рисолаи Бобурия» деб номланган.

Мазкур рисола номидан ҳам маълумки, буюк шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурга бағишлаб ёзилган. Унинг ёзилишига Хожа Убайдулло Аҳрор «Рисолаи волидия» асарининг Бобур мирзо қаламига мансуб шеърий таржимаси сабаб бўлган. «Бобурнома»да ёзилишича, Бобур қаттиқ касалликка чалиниб, «Қасидаи Бурда» асарининг муаллифи шайх Шарафуддин Абу Абдулло Бўсийрийни хотирлайди. Бўсийрий қасидасини ёзиб тутатгач, ихлос ва ақида кучи билан фалаж маразидан халос бўлган экан. Бобур шуни зикр этиб, Хожа Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини туркий назм қилишга киришгани ва охирига сгмай туриб касалликдан фориг бўлганини таъкидлайди.

Бобур бу шеърий таржимадан бир нусха кўчиртириб, ўз рубоийлари билан бирга ҳазрат Махдуми Аъзам ҳузурига юборади. Махдуми Аъзам «Бобурия» рисоласи муқаддимасида Аллоҳга ҳамду санодан кейин бундай деб ёзади: «Ушбу нусхаи шариф ёзилишига сабаб шу эдики, Ҳақ даргоҳига қабул бўлган дарвишларга нисбатан ихлос ва ақидат кўрғазиб, улар томонидан чин кўнгилдан севилган подшоҳ ҳазратлариким, жон ичида ўрин тутгани учун унинг номини тилга олиш адабдан эмас, йирик дин арбоби ва илмнинг яқин йўлчиси, фақр эркинлигига тушунган Хожа Убайдулло Аҳрор уларга худо нури орқали назар қилган экан. Шунинг натижаси сифатида у кишида талаб дарди топилиб, оромсизлик ва қарорсизликка сабаб бўлган экан. Мазкур дардни бартараф этиш, ушбу тоифадан бошқаларга муяссар эмас. Шунинг учун ҳазратнинг «Волидия» рисолаларини назмда таржима қилиб, ўз рубоийлари билан бизга юборган эканлар. Шунга биноан камина бир нусха ёзишга уриндим. Худо хоҳ-

ласа, умид борки, муборак хотирларига таскин бериб, ушбу саодат сармояси бўлган талаб дардининг кўпайишига сабаб бўлмай...»

Махдуми Аъзам рисолада тасаввуф тариқатига оид баъзи бир қоидаларни ҳар томонлама шарҳлаб, зикри хуфя ҳамда зикри жаҳрия масаласига тўхталади.

Муаллиф пайғамбар зикрни хуфя суратда танлаган бўлса ҳам, «тобиъин ва таъби тобиъин» (пайғамбар саҳобалари билан учрашган ва улар билан мулоқотда бўлган зотлар) замон талабига биноан жаҳр қилишга рухсат бериб, ўзлари ҳам жаҳр қилганлар деб таъкидлайди. У зикри хуфяни - азимат (қасд) ҳам шариат йўли ва зикри жаҳрни - рухсат йўли деб белгилайди.

Махдуми Аъзам фикрига кўра, хожалар зикрда азимат йўлидан борган бўлсалар ҳам, улардан баъзилари замон тақозосига қараб ва қавмларининг истеъдодини назарда тутиб жаҳр қилганлар. Мисол учун у ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий Туркистонга борганларидан кейин зикри жаҳрни ихтиёр қилганларини айтади. Ҳатто, зикри арра, воситасида кўп кишиларни йўлга солиб, буюк саодатга мушарраф этдилар деб ёзади, ҳамда бундай деб таъкидлайди: «Ҳеч айби нест, бағоят хўбаст, тарийқи анбиёи мотақаддам нез ҳамин будааст» (яъни: бунинг ҳеч айби йўқ, бағоят яхшидур, ўтган пайғамбарларнинг йўли ҳам шундай бўлган). Бунда муаллиф улар - пайғамбарларнинг ҳар қайсиси ўзига хос шева билан қавмини йўлга солди, сўзларнинг фарқи одамлар аҳволидаги тафовутдан келиб чиқади, дейилганидек, аслида ҳамманинг мақсади бир, суратларнинг, шаклларнинг фарқи эса шевалардан бошқа нарса эмас, деган фикрни баён қилади.

Шундан кейин Махдуми Аъзам жаҳр зикр қилган хожаларнинг ҳар бирини алоҳида қайд этиб ўтади. Чунончи, Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Маҳмуд Фағнавий, уларнинг халифаларидан Хожа Али Ромитоний, Хожа Муҳаммад Бобой Самосий; уларнинг халифаларидан Саййид Амир Кулол ушбу шевада амал қилиб кетганлар. Муаллиф буюк Хожа Баҳоуддин Амир Саййид Кулолнинг муриди эдилар, дейди.

Махдуми Аъзам «Рисолаи Бобурия» асарида жаҳр зикрининг тўғрилигини исботлаш учун бундай дейди: «Ҳақ субҳонаҳу ва таоло истиғфор савтини (кечирим тилаш сасини - Ш.Ж.) севаман деганмиш». Савт, яъни овоздан мақсад жаҳр зикри бўлиши керак.

Муаллиф асарда «тангри - тоқдир, тоқни севади» деган ҳикматни изоҳлаб, зикр чоғида калималар қандай талаффуз этилиши ва уларни зикр этиш тартибини кўрсатиб беради. Сўнгра нақшбандия тариқати асосида уч вукуф (билиш, тушуниш) - вукуфи ададий, вукуфи замоний ва вукуфи қалбийни тавсифлаб, уларнинг шартларини таъкидлайди.

Ҳазрат Махдуми Аъзам тавба ва надомат (пушаймонлик) ҳақида сўз юритиб, Убайдулло Баҳодурхоннинг куйидаги шеърини тилга олади:

Дар ҳавои нафси гумраҳ, умр зоиъ кардаиём,
Пеши аҳлуллоҳ аз атвори худ шармандаиём.

(Таржимаси: аданган нафс куйига тушиб, умрни беҳуда ўтказганмиз. Энди тангрининг муқарраб бандалари хузурида ўз қилмишимиздан шармандамиз.)

Шундан сўнг муаллиф «Сенинг мавжудлигинг шундай бир гуноҳки, бошқа ҳеч қандай гуноҳни у билан таққослаб бўлмайди» деган сўфиёна ҳикматни ва «ўз руҳимдан унга (оламга) лам солдим», «барча мўминлар бир-бирларига оға-инидирлар» дейилган оятларни ва «ҳар ким ўзини бир қавмга ўхшатса, ўша қавмдан ҳисобланади» деган ҳадисни изоҳлаш жараёнида бот-бот Убайдуллохон (Убайдий) шеърларини мисол ва далил ўрнида зикр этади.

Рисола хотимасида яна бир бор Махдуми Аъзам Заҳриддин Муҳаммад Бобур номини ёдга олади ва бундай деб ёзади: «...таржима ва рубоийлар ниҳоят яхши тушган. Бу фақирнинг Туркий тилда салиқаси озроқ бўлгани учун жасорат қилинмади, аммо Форсий тилда етарли даражада жасорат қилинди, маъзур тутгайлар. Ушбу муносабат билан бир нусха ёзилди, манзур бўлса деб умид қиламиз».

Шундай қилиб, «Бобурия» рисоласи «Волидия» рисоласининг Заҳриддин Муҳаммад Бобур қаламига ман-

суб Туркий таржимасига жавобан ёзилган асар бўлиб, атоқли шоир ва буюк салтанат соҳиби билан, олий мақом сўфий, нақшбандия тариқатининг йирик вакили, машҳур таблиғотчиси ўртасидаги муносабатнинг олтин таноби, камалак кўприги сифатида юзага келади.

«Рисолаи Бобурия» китоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва ҳазрат Махдуми Аъзам ўртасидаги ажойиб меҳр-муҳаббат, ихлос ва самимият ифодаси ҳисобланади.

Бобур ирфоний гўйгулар таъсирида манманликни ўлдириб, юксак ва иқтидорли подшоҳлик мақомидан сўфиёна камтарлик билан фақирлик мартабасига қадам кўяди. Бу руҳий ўзгариш, илоҳий бир тарзда юз бердики, у «Волидия» рисоласи таржимаси асносида оғир касалликдан фориғ бўлади. Бундан мутаассир бўлган Махдуми Аъзам илҳомланиб, ушбу ихлосни қадрлаш учун «Рисолаи Бобурия»ни ёзишга жазм этади.

Юксак ихлос ва ишончга асосланган бу муносабат темурийлар салтанати давомчиси бўлган бобурийларнинг буюк аجدодлари анъанасига содиқлигининг исботи ва нақшбандия тариқати мубаллиғларининг ўша замон давлат раҳбарлари билан руҳан ғоят яқин алоқада экани, уларга маънавий таъсир ўтказганининг далолатидир.

Рисола мағнида кўпгина ирфоний атамалар, тасаввуфий истилоҳлар, сўфиёна мақулаларнинг (сўзларнинг) маъноси ёритиб берилади. Шунингдек, Куръон оятлари, пайғамбар ҳадислари тасаввуфий таълимот қоидаларига мос ҳолда тафсир этилади. Шу боис, «Рисолаи Бобурия» ирфоний, таълимий ва тарихий тариқат усуларини изохлаб бериш, Бобурнинг ушбу тариқат арбоблари билан алоқасини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

БОБО РАҲИМ МАШРАБ

«Ваҳдат» уммонишинг ғаввоси

Бобо Раҳим Машраб (1653–1711) ўзбек классик адабиётининг порлоқ юлдузларидан бири сифатида асрлар оша ўзидан таратган нур билан қалбу-руҳимизни ёритиб, ўз ёқимли шеърлари билан халқимизга манзур бўлиб келмоқда.

У ҳам сўфий, ҳам лирик ва файласуф шоир, айни ҳолда инсон севар мугафаккир ва эркин тафаккур яловдори, адолатсизликка қарши кураш фидоий йўлчиси эди.

Машрабнинг ижоди кўп қиррали. Биз ушбу мақолада унинг шеърларидаги ирфоний қарашлар айниқса «ваҳдат» фалсафасига доир бир қатор муаммолар бўйича ўз фикру мулоҳазаларимизни билдирмоқчимиз.

«Ваҳдат»га оид фикру-қарашлар, ҳис-туйғулар, Бобо Раҳим Машраб ижодида юксак ўринда туради. У завқужазбага берилган шоир сифатида, барча олам ва борлиқни ишқдан иборат деб тушунади. Унингча ишқ ҳаёт ва ҳаракатнинг тўрткиси ва яралишининг мақсади.

«Ғараз кавну макомдан ишқ эди, не кону не жавҳар» у, ҳақиқий ошиқ, ишқ ўтида куйиб кул бўлган шоир. Руҳининг уммонида ишқ тўлқинланиб туради, алангали ҳис ва ҳаяжонларни юракка сиғдиролмай, сўз орқали ифода қилмоқчи бўлади. Лекин туйғулари шунча алангали, ниҳоясиз ва сонсизким лафз, калима ва иборалар қолипига сиғмайди, шеър вазни унга торлик қилади. Шу сабабли у ҳам баъзан Жалолуддин Румий сингари шеърини анъаналар чегарасидан чиқиб, ниҳоят ширин, ёқимли ва содда иборалар билан ўз ҳис-ҳаяжонларини ифода қилаб «минг маънини бир нукта билан мухтасар этдим» дейди.

Машраб шеърларида вазн ва қофиялар бўйича баъзи камчиликлар кўзга ташланади. Унинг биринчи сабаби айтиб ўтилган омил ҳисобланса, иккинчи омил унинг шеърларини кўчиришда хаттотлар (котиблар) томонидан йўл қўйилган саъв ва хатолар ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, Бобо Раҳим Машраб қаландарона ҳаёт ке-

чириш жараёнида, ўз шеърларининг ҳаммасини тўплаб девон шаклида тартибга солишга муваффақ бўлмаган. Кейинроқ кўпинча унинг шеърлари ёзма нусхалардан ташқари оғизма-оғиз ҳам айтилиб келган ва турли минтақаларда ривоят қилиниб юрган. Голибан, унинг асарларини тўплаганлар ҳам ёзма нусхалар, ҳам ана шу халқ орқали айтилиб юрган шеърларни, унинг ажойиб ҳодисаларга тўлиб тошган ҳаёт қиссалари билан кўшиб ёзиб олганлар.

Бобо Раҳим Машрабнинг форсча шеърлари, унинг ўзбекча шеърларига нисбатан тўғрироқ кўчирилган. Бунинг сабаби шу бўлса керакки, кўпинча нусхалар туркий тил билан чуқур ошно бўлмаган котиблар томонидан кўчирилган. Бундай ҳолатни Алишер Навоийнинг баъзи бир асарлари ва Убайдийнинг куллиётида ҳам яққол кўриш мумкин.

Машраб барча «Ваҳдатул-вужудий» сўфийлардек бутун коинотда фақат битта ҳақиқат, битта ҳақиқий маҳбуб-ягона яратувчини кўради. Бу йўлда каъба ва бутхона фарқига бормайди, Каъбага қараб йўл олган ва бутхонага қараб юз тутганларнинг ҳаммаси, ўша ягона ҳақиқатни излайдилар. Шунинг учун ҳам унинг кофирлиги ёки муслмонлигига кўнгил боғламаслик керак, негаки у азалдан «Анал-ҳақ» айтиб келган, шу сабабли унинг ишқ соғарида ҳар дойим Мансур қони май ўрнида мавж уриб туради:

Анал-ҳақгўйи ижодам, тажаллий-парвари ишқам,
Мудом аз хўни Мансурам майи дар соғари ишқам.

На аз куфрам таманноий, на аз исломам уммидий,
Надонам каъба-у бутхона аз ҳам, кофари ишқам.

Шунингдек у самадга (тангрига) сифинувчилар ва санамларга ибодат қилувчиларни бир томонга боришларини кўриб, баъзан ҳайратланиб қолади:

«Ё, самадо»ни тарк этиб, «Ё санамим» десаммукин?
Айшу сурўрни кўйиб, ёки ғамим десаммукин?

Ҳақиқий инсон ҳақида Машрабнинг қараши ажойиб ва қизиқарли. У барча коинот, ҳаттоки фаришталардан

ҳам устун туради, чунки ҳазрати инсон (ҳазрати Одам) улар учун масжуд бўлган, яъни инсон яралганидан кейин яратувчи уларга бош қўйиб унга сажда қилишни буюрган эди. Инсон ўз ҳақиқий маънавий мақомига эришгандан кейин, еру-кўк, маҳшару кавсар ва ҳатто Жибраилдек буюк ва муқарраб фаришталар ҳам унга тенг тура олмайди, негаки улар инсон эмаслар, шунинг учун ҳам ишқдан-севгидан яроғ бўлиб, ишқ дарду қайғусини сеза олмайдилар:

«Тортсам бир оҳ дард билан маҳшаринг куяр!»

«Қилсам фиғон, булоғи куриб кавсаринг куяр!»

«Қоч осмон панога ёшун пайкаринг куяр!»

«Эй Жибраил йиғ эмди ўзингни паринг куяр!»

«Бедардсан, фариштасану ишқдан яроғ!»

Машрабнинг шеърларида Мусо, Хизр ва Исо образлари жуда кўп учрайди. Машраб ҳақиқий маҳбуб яъни яратувчи дийдорининг муштоқи. Дийдор иштиёқи унга бир лаҳза ҳам ором бермайди. Аллоҳни ушбу дунёда кўриш имконсиз бўлса ҳам, Мусо каби уни кўришга интилади, унинг жамолини кўришга муяссар бўлмаса, жаннат ва ундаги хурларни ҳам ёқтирмайди:

«Жаннату хурингни найлай то жамолинг бўлмаса»

Аллоҳ тажаллийсининг рамзи бўлмиш Тўр тоғи, «Айман» водийси бот-бот унинг шеърларида такрорланиб туради. Куръони Каримда зикр этилган Тўр тоғи, Айман водийси номли катта биёбоннинг чап томонига жойлашган бўлиб, ҳазрат Мусо пайғамбар, ўша ерда Аллоҳдан «раббий ариний» яъни «эй эгам ўзингни менга кўрсат» деб илтижо қилганда, унга «Лан тароний» яъни бу дунёда мени ҳеч қачон кўришинг мумкин эмас деб жавоб берилган эди. Сўнгра худо томонидан Мусога-тоққа боқ, агар мен кўринганимда у ўз жойида тура олса, сен ҳам мени кўражаксан дейилади. «Тўр» тоғи Аллоҳ тажаллийсига чидаёлмай парчалашиб кетганини кўрганда, куръона «Ва харра Мусо Сайқо» (Мусо хушсиз бўлиб йиқилди) дейилган.

Мазкур илоҳий ҳодиса, ҳар доим Машрабни ўзига тортиб тўлқинлантириб туради. У неча ўринда, мазкур

ходисага ишора қилиб, ниҳоят жасорат ва шаҳомат билан:

«Наям Мусо ниқоб аз чехра бардор»
«Нами ояд хушам ин «Лан тароний»»

Яъни мен Мусо эмасман, юзингдан пардани кўтар, бу “Лан тороний-мени ҳеч қачон кўролмайсан” деганинг менга ҳеч ёқмайди деб ёзади. Бошқа бир шеърдан (“Харра Мусо” рафтаму “инний аналлоҳ” омадам), яъни мен Мусо каби йиқилиб тушдим, лекин “инний аналлоҳ” (шубҳасиз мен худоман) деб келдим, деб “шатҳиёт” айтишга ўтади. Шатҳиёт, юзаки маъноси шариятга қарши бўлиб, комил ориф ва сўфийлар томонидан вазду ҳаяжон ва жазба ҳолатида тилга олинадиган сўзлар, масалан мазкур байт ва Мансур Ҳаллож айтган “Ағал-ҳақ” (“мен ҳақман” деган сўз). Бу каби сўзларни тилга олиш оқибатида Мансур Ҳаллож, Имодуддин Насимий, Яҳё Сухравардий ва Машраб қишрий (юзаки) мутаассиб дин арбоблари томонидан ўлдирилдилар.

Машраб Мусо образини у худо дийдорига ета олмади деб яна бир жойда қуйидагидек тилга олади.

“Раббий ариний” деди. “Мусийи калийм, ҳеч етмади”
“Ишқдин полон болубон, кечалар бедор ўзум”

Яна бир жойда Мусонинг зидди бўлмиш Фиръавнининг золим ва шалдод вазири “Ҳомон” номи билан уни эслатади:

“Дар чапми аҳли олам сўфийвашам базохир”
“Сийрат, тарози “Ҳомон”, андар либоси Мусо”

Яъни олам аҳли назарида афтидан сўфи сифат бўлиб, Мусо либосида кўринсам ҳам, лекин ҳақиқатда сийратим-хулқим “Ҳомонга” ўхшайди.

Мусо образи ва Тўр тоғи улухият тажаллийси мазҳари бўлгани учун, Мансур Ҳаллож назаридан ҳам узоқлашмай туради. Мансур ўз моҳиятини изоҳлаш мақсадида муаммосимон бир шеърининг охирида бундай дейди:

“Абсартаний би-макони Мусо қоиман,”
“Финнури фавқат — Тўри ҳийна тароний”

яъни (ўшанда менга қарасанг, мени Тўр тоғи узра, Мусо тўхтаган жойда нурга чўлғанган ҳолда кўрган бўлардинг). «Хизр» эса Мусога йўл кўрсатган, абадий ҳаёт рамзи ва ҳақ йўлига йўлловчи зот сифатида танилган. Машраб ҳам у каби маҳбубнинг абадияти зулол чашмасидан сув ичиб, хизр каби абадий ҳаётга эришмоқчи бўлади:

“Зином чашмасидан хизр топди умри тавийл”

“манго бақолиғ учун чашмаи зулолинг оч”

Баъзан эса уни Исо-масих билан бир жойда зикр этади. Исий масих (Ҳазрат Исо), ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломдан илгари охирги пайғамбар бўлиб, зоҳиран дорга (салийб-хочга) осилган, лекин худо уни кўкка (тўртинчи осмонга) кўтарган. У қиёмат кунигача барҳаёт яшайди.

Исонинг можароларга тўла ҳаёти, айниқса охирги кунлари ниҳоят оғир, азоб-уқубатли бўлиб ўтган. У ҳақиқат ғалабасини таъминлаш ва адолатни ўрнатиш йўлида олиб борган изчил кураши учун душманлар томонидан дорга осилиб, ваҳшиёна тарзда қийналган. Шу жиҳатдан Машраб ўз тақдирини унга ўхшатади, баъзан Исосифат бўлиб, ҳатто ундан ҳам юксакроқ даражага кўтарилгиси келади:

“Бошим ҳафт осмонга етса, ман исий сифат бўлсам”

“Исий руҳпарвар, тарки тааллуқ айлар”

“кўк саҳнида қаландар, яхши макон эмасму?”

Ҳазрати Исо ҳар қанча уруж қилиб осмонларга кўтарилган ва кибриё ҳаримида яшайдиган бўлса ҳам, ҳақ дийдорини кўришга муяссар бўлгани йўқ. Машраб висол давлатига эришиш учун “ёри-ғор” бўлишни орзу қилади. “Ёри-ғор” атамаси ҳижрат жараёнида ҳазрат пайғамбаримиз билан ўз тақдирини боғлаб, унинг йўлдоши, паноҳ изланган ғор ичида унинг суҳбатдоши, содиқ ва муҳлис дўсти сифатида, у билан хатарли онларни кечирган биринчи халифа Абубакр Сиддиққа берилган лақаб бўлиб, Куръонда “Сони иснайн из ҳумо филғор” (ғорда

бўлган икки кишининг бири иккинчиси) каби сўзлар билан унга ишора қилинган.

“Исий чиқиб ҳаво уза, кўрмади маъшуқи юзин”

“Ишқнинг ўтиға ман кўйиб, биллоҳи ёри-ғор, ўзум”

Исо ва унинг тақдирига қизиқиш Машрабни Мансур Ҳалложга яқинлаштиради. Мансур назарида ҳам Исо-Масий ўзига хос хусусиятлари яъни яратувчи ҳукми билан отасиз туғилгани, улугворлиги, ҳақ йўли фидойилиги билан Мансурнинг чексиз ҳурматини ўзига тортиб туради, ҳатто у бир шеърида Салиб (Хож) мазҳаби асосида дунёдан ўтқумдур, Батҳо (Макка) ва Мадинани истамайман деб, ўз тақдирини Исо тақдирига ўхшашини иштайди:

“Ало лийниссалибни якуну мавтий”,

“Ва ла-л-Батҳо урийду ва ла-л-Мадийна”

Мансур Ҳаллож, Имодуддин Насимий “Ваҳдат” фалсафаси йўлининг қурбонлари бўлиб, Машраб нуқтаи назардан порлоқ сиймолар ва ортга чекинмас қаҳрамонлар сифатида гавлаланиб турадилар. Машраб уларга нисбатан чуқур ҳурмат, чексиз муҳаббат билдириб, ўз тақдирини улар билан боғлайди ва мансурга қўшилгани учун худога шукрлар қилади.

Ривоятларга кўра шоҳ Машрабга унинг муршиди Офоқ Хожа, сен Маҳмудхон номли киши томонидан шаҳид қилинасан деб башорат қилган экан. Машраб ҳар доим ўз шеърларида унинг тақдири Мансурга ўхшаган бўлиб, оқибатул-амр Балх шаҳрида Маҳмудхон кўлидан шаҳодат шарбатини ичиши ҳақида эслатиб юрган. Қуйидаги шеърга диққат қилинг:

“Қонимни тўкор эрмиш, Балх шаҳрида Маҳмудхон”

“Тақдири азал бўлса, найлай анга бермай жон”

“Минг шукур худойимға, Мансурға қўшилдим”

“Ул руй-сияҳларким, Мансурни ўлдурғон”

“Ишқнинг йўлиға кирган, албатта кечар жондин”

“Кечмаса бу дунёдан, айтган сўзидур ёлғон”

Шунингдек Бобо Раҳим Машраб “ал-фақру фахий” мазмунида ривоят қилинган ҳадис асосида, барча дунё-

вий ҳаво ва ҳавас, нафсоний истаклар, молу давлат, то-
жу-тахтга берилишдан озод бир инсон сифатида, фақр
(фақирлик) гадоси бўлиб яшайди. Хофиз Шерозий “дар-
вишу гадо бўлиб яшаётган бўлсам ҳам, ўзимнинг битта
жундан тўқилган қалпоғимни, юзта шоҳона тож билан
алмаштиришга ҳозир эмасман” деган эди. Маширабнинг
ўзидан эшитайлик:

Биҳишат айвонида хўру равоқин орзу қилмай,
Сотарға дину дунёни, ривожин орзу қилмай,
Борий, руму хито божу хирожин орзу қилмай,
Шаҳи руйи замин у тахту тожин орзу қилмай,
Гадоғи фақр бўлдум, сайр этарман баҳру бар танҳо.

Гоҳи икки оламни иккита кавуш (наълайн) каби бир
томонга ташлаб кетади, чуқки у ҳақиқий султоннинг де-
воналаридан ва оёқ яланг риндларидан бўлади:

“Кавнайро чу наълайн андохтиёму рафтиём”

“Девонагани шоҳиём, ринди бараҳа пойим”

Айни холда Бобо Раҳим Машираб ниҳоят жонкуяр,
инсонсевар шоир бўлиб, эзилган, жабрланган ва мазлум
одамлар учун қайғуриб юради, уларнинг дардларини чу-
қур сезади:

“Дили тийғи ситамдин ёра бўлгон халқни кўрдум”

“Тани дарду аламдин пора бўлгон халқни кўрдум”

“Кўзи, вақти саҳар сайёра бўлгон халқни кўрдум”

“Фано шаҳрида кўп овора бўлгон халқни кўрдум”

“Зулм туғён этибдур ҳар бириси беҳабар танҳо”.

У ўз даврининг мутаассиб дин арбоблари билан ке-
лиша олмайди, негаки у ҳар ерда ўз бўйнига ишқ тумо-
рини осиб юради. Бундай ҳақиқий ишқнинг туб
моҳиятига тор фикр мутаассиблар ста олмасдилар:

“Мени кўрса қочодур шайхул-ислом

аҳраман янглиғ”

“Нечун, бўйнулга зулфи тори

чермошқон туморим бор”

Бобо Раҳим Маширабнинг асарларини диққат билан
таҳлил қилиб ўқиганда, ундаги мазмунлар қанча чуқур,

иборалар зилол сувдек шаффоф эканлигини сезиб борамиз.

Юқоридаги кузатишларга асосланиб айтиш мумкинки Бобо Раҳим Машрабнинг шеърларида бир томондан инсон ҳаётига тегишли бўлган олий хислатлар яъни илму фазилатга интилиш, иймонли ва виждонли бўлиш, ёмонликдан узоқлашиб, эзгуликка юз тутиш, ўз сўзи устида туриб ёлгон-яшиғдан чекланиш, ота, она, халқи ва юртига нисбатан меҳр, муҳаббатда бўлиш ва бошқа кўп юксак ахлоқий нормалар ўрин олиб, ўз ифодасини топган бўлса, иккинчи томондан, унинг асарларида тасаввуфий ғоялар ва ирфоний қарашлар, айниқса “ваҳдат” масаласи чуқур илдиз отган. Мазкур ғоялар, илоҳий муҳаббат туйғулари билан қўшилиб Машрабнинг шеърий услубига йўналиш беради. У бундай юксак мақомга эришган бўлса ҳам, унинг барҳаёт исми ёнида “девона” сўзи қўшилиб келган, ҳатто баъзан унинг ҳаётномаси бир қатор шеърлари билан “девонаи Машраб” номи билан ҳам нашр этилган. Фикримизча бунинг сабаби бир томондан унинг ўзи “девона” сўзини кўп ишлатиб, ўз номи билан ҳам уни кўп қўшиб ёзгани бўлса, иккинчи томондан унинг дунё кезиб, қаландарона сафар қилиб, дарвишларча ҳаёт кечиргани ҳисобланади. Биз бу ҳақда таниқли олим устод Ғайбулло Салом фикрига қўшила- миз: “Ҳамонки муборак, қутлуғ, сирли табаррук номига “девона” деган сифат тиркалган экан, унинг қалбида ва онг-шуурида, ҳақиқатдан ҳам, таниқ инсоний тафаккур билан баробар авлиёю анбиёларга хос зукколик, фаришта ва малоикаларга хос нур, девларга хос битмас-туганмас куч-қувват мужассамдай кўринди менга. Девонани бу “жинни”, “телба” деб англамаймиз. Нетонг! афсуски, кўпинча “девона” сўзининг ўзагига эътибор қилмаймиз. Дев!!! Дев!!!”

Таъкидлаганимиздек тасаввуф таълимотида Ибнул-Арабий асос солиб ривожлантирган “Ваҳдатул-вужуд” (пантеизм) - фалсафий йўналиши, Машраб ижодиёти- нинг иккинчи томони ва ажралмас қисмини ташкил этиб, унинг шеърларига Жалолуддин Румий ғазаллари- дек шўру ҳаяжон, жозоба ва завқ, ҳарорат ва гўзаллик бағишлайди. Уларни ўқиган киши қайтадан ўқигиси ке-

лади. Шоир Жалолиддин Румий ва унинг сирдоши машхур ориф Шамс Табризийга ихлос кўзи билан қараб, ўзбекча шеърларидан бирида “Шамси Табризий манам, гоҳий Жалолуддин манам” деб уларни тилга олади. Машрабнинг айрим форсча шеърларида “Немийм зи Туркистон, немийм зи Фаргона” (Менинг ярмим Туркистондан бўлса, ярмим Фарғонадандур) деган Жалолуддин Румийнинг шеърийи услуби акс этади ва у ишлатган айрим атамалар кўзга ташланади, масалан:

“Аз ошно гусаста, пайваста эм бо дўст”,

“Бо хийштан нишаста, лекин зи- худ раҳойим”

“Бо шайх аҳд баста, бо лулиён нишаста”

“Дар ҳар кужоки бийний, ҳангомаи худойим”

таржимаси: - ошнолар билан алоқани узиб, дўстга кўшилганмиз, ўзимиз билан ўтирган бўлсак ҳам, ўзимиздан озод бўлганмиз - ажралганмиз.

- Биз шайх билан аҳду паймон қилиб, лўлилар билан ўтиришганмиз, ҳар жойда кўрсанг биз худонинг ҳангомасимиз.

Ваҳдат, ваҳдатул-вужд ёки “Пантеизм” машхур тасаввуфшунос олим Роже Арналдз қисқача ифодаси билан айтганда луғавий жиҳатдан модда (материя) бирлигидан иборат бўлса, ирфон фалсафасида ушбу атамадан мақсад “кавну амкон” яъни бутун коинотда фақат бир зот мавжуд бўлиб ва у яратувчининг ўзи эканлигини ифодалайди.

Олмониялик олим Макс Хўртан “Ислом фалсафаси” китобида ёзишча Ҳаллож тасаввуфга куйидагидек тавсиф берган: сўфий ҳаддан ортиқ “Ифрод” (яккалаштириш) натижасида яратувчининг зотида мустаҳийл бўлиб (кўшилиб, ҳал бўлиб), худодан бошқа нарса қолмайди. Сўфийнинг сўнги мақсади ўз вужудини илоҳий зотда маҳв этишдан иборатдир. (Фано - яъни яратувчи зотида фоний бўлиш - Буддистларнинг “Нирвоно”си яъни бутунлай фоний бўлишига тенгдир).

Роже Арналдз фикрича “Ифрод” фақат яратувчига хос бўлган амал ҳисобланса, Лое Масинион таъкидлашча “Ифрод” шундай бир инсоний амалким киши ўзи назарда тутган вужудни танлаб олиб, уни бошқалардан

шу даражада ажратадики, ўзи ва ундан (одам ва яратувчидан) бошқа нарса қолмайди.

Сўфий олимлар айтган даражага етгандан кейин, улиҳият зотида маҳв бўлади, бир қатра сув чексиз уммонга тушиб ўзини кўрмоқчи бўлганда фақат уммонни кўрганидек, у ҳам ўзини кўрмоқчи бўлганда фақат “Зот”ни кўради. Навоий ифодаси билан айтмоқчи бўлсак:

Қилиб ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий муни бил тариқи тасаввуф.

Шундай қилиб ваҳдатга эътиқод Ибнул-Арабий, Атор, Жалолуддин Румий, Боязид Бустомий, Мансур Ҳаллож, Имодуддин Насимий, Алишер Навоий каби Бобо Раҳим Машрабда ҳам кучли даражада мавжуд эди. Жалолуддин Румий:

“Онанки талабгари худоийд, худоийд,
Берун зи шумо нест, шумоийд, шумоийд”.

яъни: Эй яратувчини қидирувчилар, у сизлардан ташқарида эмас, ўзингиз, ўзингиз сизлар! — деган бўлса, Машраб:

“Сар ба жайби хеш бурдам, аз адам боз омадам”,
“Мазҳари зоти аластам, яктан автод омадам”

яъни: “ёқамга бош эгиб (чуқур тафаккурга бориб), адамдан қайтиб келдим. Мен “аласт” зоти (яратувчининг мазҳари (зоҳир бўладиган жойи)ман, бир ўзим “автод” ўрнида турганман, - деб ёзади.

“Автод”, Ҳажвирий ифодасича тасаввуф аҳли назарида, Аллоҳга яқин олти гуруҳ жумласидан, “Қутб” ва “Нақиб”дан кейин, учинчи ўринда турган тўрт кишидан иборат бўлиб, дунёнинг тўрт томонида, оламнинг тўрт рукни - устуни сифатида тўхтаган бўлурлар.

Шунингдек Машраб бошқа бир шеърида “инний аналлоҳ” (мен худоман) деган яратувчи сўзини ўзига нисбат бериб ишлатган. Юқоридаги Машрабнинг ҳар иккала шеъридан ва бошқа кўп сўзларидан, унда ваҳдат назариясига доир қарашларни яққол кўриш мумкин.

Ҳар ҳолда Бобо Раҳим Машрабнинг шеърларини унинг ирфоний қарашлари ёруқлигида чуқур ва ҳар томонлама текшириб, бошқа ваҳдат шоирлари билан унинг муштарак томонлари ва ўзига хос бўлган қарашларини илмий нуқтаи-назардан белгилаб бериш, ушбу ориф шоирнинг илмий-ирфоний шахсиятини ёритишга катта ёрдам беради. Негаки Машраб фақат ўзбек ва форс тилларидаги шеърлари билангина эмас, балки ўзининг ирфоний-фалсафий дунёқараши ва ушбу қарашларнинг изчил тарғиботчиси, адолатсизлик ва хурофот ҳомийларига қарши ўз ақидасининг тарқатувчиси ва тарғиботчиси, ҳақ йўлида ўз жонини қурбон қилган фидоий шаҳид ва қаҳрамон сифатида ҳам катта эътибор ва эҳтиромга сазовор инсондир.

Булардан ташқари Бобо Раҳим Машраб на фақат Ўзбекистон, балки бутун Туркистон ва Марказий Осиё худудида “ваҳдат” ирфоний-фалсафий йўналишининг охирги намоёнчаси ҳисобланади. Ундан кейинги айрим шоирларда ушбу тамойил баъзан кўзга ташланса ҳам, кўпинча тақлид асосида бўлиб, чуқур ақидавий ва ғоявий негизга эга эмас.

Бобо Раҳим Машраб ҳаёти ва ижод билан бир қатор таниқли олимлар айниқса Абдиқодир Ҳайитметов, Абдирашид Абдуғофуров, Файбулло Салом, Ваҳоб Раҳимов, Комилжон Исроилов ва Жалолиддин Юсупов ва бошқалар узоқ муддатлардан бери шуғулланиб келиб, унинг шеърий тўпламларини тайёрлаб, таржимаи ҳолини ёзиб китобхонларга тақдим этганлар. Айниқса Жалолиддин Юсупов томонидан интиқодий услубда тайёрланиб, муфассал сўнг сўзи ва луғатномалар билан 400 бетда нашр этилган “Меҳрибоним қайдасан” номли Машрабнинг катта шеърий тўплами ўзига хос аҳамиятга эга. Таниқли олимлар Нажмиддин Комилов ва Файбулло Салом томонидан ёзилган сўз боши ўз илмий таҳлили ва интиқодий томонлари билан Машрабнинг бадиий ижоди ва дунёқарашини яхши англаб олишга ёрдам беради.

Асар тўпловчиси шоир асарларини ўз ичига олган 12 нусхани солиштириб ўрганиб, мазкур тўпламни катта меҳнат ва узоқ муддатли саъй кўшиш билан тайёрлаган. Юсупов кўп жойларда шеърлардаги камчиликларни ту-

затишга уриниб, баъзан уларни қиёсий шаклда, баъзан мантиқий йўсинда ва баъзан ўзининг шахсий завқи, тушуниш ва таъбири асосида ислоҳ қилиб келган. Лекин бу соҳада бажарилган ишлар етарли эмас. Ж. Юсупов ўзи ёзган сўнги сўзда “Машрабнинг ҳаёти ва айниқса бадиий меросини таҳқиқ қилишдек шарафли айни чоғда жуда мураккаб иш давом эттирилиши керак” деб таъкидлаган эди. Негаки ҳануз ҳам Машрабнинг шеърларида аруз вазнлари ва мазмун нуқтаи-назаридан анча камчиликлар ўзини сақлаб қолган. Агар биз шоирнинг буюк иқтидори, илмий даражаси ва олий шеърый қарихасини (истеъдод) назарда тутадиган бўлсак, мазкур камчиликларни (айримларидан ташқари) унинг ижодида табиий деб тасаввур қилишга ҳақли эмасмиз. Шунинг учун ушбу Ҳаллож ва Насимий йўлдоши, Ибнул-Арабий ва Жалолуддин Румий издоши ижодининг мукамал илмий интиқодий матнини тайёрлаб, ундаги ирфоний атамалар, талмийҳлар ва тарихий образлар, Куръон оятлари ва ҳадисларга тегишли ишоралар, арабча мисралар ва ибораларни изоҳлаб ўтиш, турли нусхалардаги сўзларни чуқур ўрганиш, топилган қарийналарга асосланиб қиёсий-мантиқий услубдан фойдаланган ҳолда камчиликларни тузатиш билан бирга, унинг дунёқарашини ҳар томонлама ёритиб бериш, адабиётшунос ва тасаввуфшунос олимларимиз олдида турган буюк фахрли вазифа ҳисобланади.

Мақола охирида мамнуният билан эслатмоқчимизким Машрабнинг руҳий кечинмаларини чуқур сезган, унинг ижодидаги бадиий томонлар ва ирфоний ғояларини яхши идрок этган шоиртабиат ёзувчи устод Файбулло Салом “Ёзувчи” газетасида эълон қилган ўзининг таҳлилий ва қизиқарли мақоласида, тадқиқотчи олим Жалолиддин Юсуфий томонидан кўп йиллик меҳнат самараси сифатида Машраб “девон”и билан унинг “Мабдаи нур” асари янги ишлов, таҳлил ва таҳрирдан чиқарилиб, икки жилдлик ҳажмда нашр арафасида турганидан хабар беради.

Биз Машрабшунослик соҳасида бажарилган бундай илмий-таҳқиқий иш ҳозирги даврда қанча катта аҳами-

ятга эга эканлигига эътибор берган ҳолда, унинг тез орада нашрдан чиқишини кутиб қоламиз.

ИЗОҲЛАР

Уруж - юқорига кўтарилиш.

Мазҳар - Зоҳир бўлиш, кўриниш ва жиҳва қилиш жойи.

Кибриё - булуклик, улуғворлик, азамат.

Талмийҳ - шеърда бирон-бир машҳур қисса, ҳодиса ёки машҳур масалга ишора қилиш.

Қарийна - бирон матлабани билиб олиш ёки мураккаб ва мажҳул масалани англаш ва ё бирон мақсадга эришиш учун далил бўладиган нарса, аломат, нишона.

Қарийҳа - завқ, идрок, шоирлик ва ёзувчилик учун табиий куч ва истеъдод.

Бобо Раҳим Машрабнинг мазори

Афғонистоннинг тўққизта шимолий вилоятлари ҳамда Кобул, Ҳирот ва Бодғис каби вилоятларда яшайдиган кўп миллионлик ўзбеклар ва бошқа туркий халқлар орасида Бобо Раҳим Машрабнинг номи ҳурмат билан тилга олиниб, ўзбекча ва дарий тилидаги шеърлари мароқ билан ўқилади. Афғонистонда, айниқса, Тахор, Кундуз, Бадахшон, Самангон, Жўзжон, Сарпул ва Форёб вилоятларида бу атоқли шоир асарларини кўплаб учратиш мумкин. Унинг шеърлари афсонавий тус олган унинг ҳаёт қиссаси билан кўшилиб кўп марта чоп этилган. Шунингдек, “Мабдаи нур” номи билан унинг қаламига мансуб асарнинг кўлёмалари ҳам кўп топилади.

Бундан ярим аср олдин замонавий мактаблар озлиги сабабли шимолий вилоятларда болалар - ўғил-қизлар маҳаллий мадрасаларда ўқиб савод чиқаришарди, кўпинча шаҳар маҳаллаларида, аҳоли заруратига кўра, ўғил-қизлар учун озми кўпми мадрасалар бўларди. Ўғиллар мадрасаларида охунлар ва қизлар мактабларида бибиотунлар (муаллималар) дарс берардилар. Бизнинг шаҳримиз Сарпул (Сарпул вилоятнинг маркази) мактабларида, бошқа мактаблар сингари, махсус қизлар мактабларида Қуръони Карим, турли диний китоблар, шеърий асарлар ўзбек ва дарий тилларида ўқитиларди. Улар қаторида Ҳофиз, Навоий, Бедил, Ҳувайдо девонлари ва баъзан Сўфи Оллоёр ва Бобо Раҳим Машраб китоблари ҳам ўқитиларди. Вақт ўгиши билан замонавий мактаблар кўпайиши натижасида ушбу маҳаллий мактабларнинг катта қисми тарқалиб кетди.

Ўзбеклар Бобо Раҳим Машрабни бир валий (худонинг дўсти) ва кашфу-каромат эгаси сифатида танишиб, ундан содир бўлган кароматлар борасида кўп гапиришадди.

Бир инсонга писбатан ақида ва ихлос ҳаддан ошганда ўша инсон юксак даражага кўтарилиб, муқаддас зотлар қаторидан ўрин топади. Халқ унга инониб, сиғи-

нади ва ундан ўз мушкулларини ечиб бериш учун ёрдам сўрайди.

Бобо Раҳим Машрабга нисбат берилган оддий бўлмаган турли-туман ҳодисалар баъзан унинг ҳаётига фантастик тус беради ва унинг сиймоси теварагида бир муқаддас ҳола (қўтан) яратади.

Мавлоно Жалолуддин Румий, Имодуддин Насимий, Хожа Аҳмад Яссавий каби буюк зотларнинг ҳаёти ана шундай ажойиб можаролар ва фантастик воқеалар, эртаксимон ҳодисалар билан қўшилиб кетган.

Афғонистон ўзбеклари ва тожиклари орасида Шоҳ Машрабнинг мунча шухрат ва маҳбублик қозонганига сабаб аввало унинг ҳар икки тилда ёзган ширин, такаллуфсиз ва халқ тилига яқин шеърлари бўлса, иккинчидан, унинг умр охирида Балх шаҳрига қилган сафари ва ўша ерда шаҳид бўлганидир.

Бобо Раҳим Машраб турли-туман мулкларни кезиб, ҳаётининг охириги пайтларида Балх шаҳрига келади, у ердаги адиб, олим ва муллолар билан учрашиб, Балх ва Қундуз ҳукмдори Маҳмудхон Қатағон билан мулоқотда бўлади.

Машраб ўз замонасининг йирик олим ва орифи сифатида ҳеч қачон ҳам ҳақиқатдан воз кечмас ва ноҳаққа таслим бўлмас эди. У қасрга бормасин, риёий шайхлар, амалсиз муллолар ва халқ жонига бало бўлган золим шоҳлар ва ҳокимларга қарши туриб, баъзан тўғридан-тўғри ва баъзан ҳажвий тарзда уларнинг ҳақиқий қиёфасини очиб берар, адолат ва инсонпарварлик ғоясини илгари сурарди.

Маҳмудхон атрофида йиғилган дин моҳиятидан хабарсиз олимсимон кишилар унинг эрксевар ва адолатпарвар ғояларига қарши туриб, Маҳмудхонни шоирни осиб, ўлдиришга қайрадилар.

Бобо Раҳим Машраб қишрий (юзаки) уламолар фатвоси билан Маҳмудхон фармонида биноан Балх шаҳрида дорга осилиб ўлдирилди ва жасади ўша ерга дафн этилди.

Ҳиндистонда босилган Шоҳ Машраб Намангоний девонининг охирида ёзилишича, бир оз муддатдан кейин шоирнинг ҳомий ва муридлари келиб, Маҳмудхондан

қасос оладилар ва Машрабнинг жасадини унинг васиятига кўра, Балхдан Ишканимиш (Ишкамиш) шаҳрига олиб бориб кўмадилар. Аммо баъзи-бир ривоятларга қараганда, Машраб бир тун Маҳмудхоннинг вазири Масъуднинг тушига кириб, унга менинг жасадимни Ишкамишга олиб бориб кўмгил, деб буюради.

Ҳозирча Балх шаҳрида “Жавонмарди қассоб” деган машҳур зиёратгоҳ яқинида Машрабнинг биринчи қабри туради. Эл уни бир муқаддас мазор сифатида ҳурмат қилиб, турли жойлардан уни зиёрат қилиш учун одамлар келишади. Аммо бу ориф шоирнинг абадий ётар жойи Ишкамиш деган шаҳардадир.

Ишкамиш Тахор вилоятининг бир кичик шаҳри бўлиб, қадимдан Вазволин номи билан шуҳрат топган. “Ориёна доиратул-маориф” (Афғонистон энциклопедияси, 3-жилд, 177-бет)да берилган маълумотга қараганда, Ишкамиш шаҳри Хонобод шаҳридан 30 км масофада, Ишкамиш дарёсининг ёнида воқе бўлган. Унинг ғарбий томонида Хонобод шаҳри ва Шўроб чўли жойлашган. Илгари Хонобод - Наҳриш - Кобул йўли шу даштдан ўтарди.

Ишкамишнинг шимол ва жануб томонларида тош ва тупроқдан таркиб топган кичик тоғлар туташиб, шимолида Толқон шаҳри, шарқида Хўсту-Фиринг тумани, шимоли-шарқида Фархор тумани туради.

Иқлими қуруқ иссиқ. Ишкамиш дарёси, Хўсту-Фиринг тоғларидан сарчина олиб Ишкамишдан ўтади ва беш ярим километрдан кейин Хонобод дарёсига тўкилади. Бу дарё кўпинча қуруқ бўлиб, фақат ёғингарчилик ва сел фаслида унда сув оқади.

Ишкамишда экинчилик кўпинча дайма (лалми) бўлиб, буғдой, арпа, нўхот, тарвуз ва қовун экилади. Шаҳарчанинг ғарбий томонида тошкўмир кони бор. Ундан ҳар йили 250 тоннага яқин тошкўмир қазиб чиқарилиб, Бағлондаги қанд фабрикаси учун кўкс (тошкўмирнинг тури)га айлантирилади ва қисман аҳоли эҳтиёжларига ишлатилади.

Олмониялик Арвин Грош Бох “Афғонистон жуғрофияси” номи китобида, бошқа шаҳарлар қаторида,

Ишкамиш борасида ҳам қисқача қилиб кўйидаги маълумотни беради:

“Тахор вилоятининг жанубий соҳаларида иккита кичик бозор ўрин тутган - Ишкамиш ва Фархор. Ишкамишнинг эски бозори Наҳрин ва Фархор даралари ўртасидаги ерларда шахрий хусусиятлар билан жойлашган бўлиб 200 та дўкон ва 8 та саройи бор”.

Афғонистонда саройи маркетсимон катта жой бўлиб, тўрт томони хоналар билан ўралган бўлади. Ундан, катта шаҳарларда маркет ва мусофирхона сифатида, кичик шаҳарларда мусофирхона, гараж ва бозорчилар уловлари сақлаш мақсадида истифода қилинади.

Китоб муаллифи 1972-73 йиллари ушбу шаҳарни кўриб ўтган. У анчагина обод бўлиб, унда 40-45 минг аҳоли яшарди. Уларнинг 70 фоизи ўзбек ва 30 фоизи тожиклар эди. Эҳтимол, урушдан сўнг аҳвол бошқачароқдир. Ана шундай бир минтақада, Ишкамиш шаҳарчасидан бир ярим километр шарқ томонда ўзбекнинг султонул-орифин, бурҳонул-муҳаққиқин ва зубдатулмутакаллимин шоири Мавлоно Машрабнинг мақбараси жойлашган. Мақбара хом гиштдан қурилган гумбазли бино бўлиб, турбатнинг ўзи ҳам лойдан ясалган. Қабрнинг тепасида араб тилида ёзилган бир тош лавҳа киши диққатини ўзига тортади.

Мақбаранинг ғарбий томонидан чиқадиган булоқ катта (100x100 метр) ҳовузга тўкилиб, ундан шаҳарга қараб оқади. Ҳовуз мақбарадан 10 метр масофада воқе бўлган. Ёзда суви салқин ва қишда иссиқ. Ҳовузнинг теварагида баланд дарахтлар ҳад кўтарган. Ёз пайтлари аҳоли дам олиш учун у ерга боради. Мақбаранинг атрофини 2-3 тут дарахти безаб туради.

Ишкамиш аҳолиси ва унга яқин минтақалар улуси Шоҳ Машрабни улуғ олим ва шайх деб танишади. Унинг ўзбекча ва дарий (форсий) шеърлари қодирия тариқати пайровлари томонидан жаҳрларда оҳанг билан ўқилади.

Шоҳ Машраб мухлислари унинг қабрини ҳамisha зиёрат қилиб туришади, айниқса чоршанба кунлари аёлларнинг сони кўпаяди. Зоиралар Шоҳ Машраб руҳониятидан ҳожат тилаб, ўз мушкулларини ҳал қилиш умидида

бўладилар. Катта боғда назру-хайрот ўтказиб дам олишади.

Неча йиллар муқаддам баъзи-бир шайхлар бу мақбарада чиша ўтириб, маънавий камолотга интилар эдилар. Шундай қилиб, Бобо Раҳим Машраб, бу улуғ шоир ва ориф ўз юксак руҳи, орифона ва риндона шеърлари билан мухлислар қалбида яшайди, минглаб мустаманд кишилар учун руҳий таянч ва маънавий ёрдамчи сифатида хизмат қилиб келади.

Бобо Раҳим Машрабнинг турбати Ишкамишда, Бобур Мирзонинг қабри Кобулда, ҳазрати Амир Алишер Навоий, Гавҳаршод бегим ва Султон Ҳусайн Байқаро абадий ётар жойлари Ҳирот шаҳрида, уларнинг маънавиятлари билан бирга Афғонистон ва Ўзбекистон халқларини камалак кўприк бўлиб бир-бирига чамбарчас боғлаб туриб, дўстликни мустаҳкамлаш омили бўлиб келмоқда.

Мақола охирида шуни ҳам қайд этиб ўтиш керакки, яқингинада Ўзбекистонда бу улуғвор шоир ва ориф туғилган кунининг 350 йиллиги тантанали нишонланди. Афғонистонда сиёсий ва ижтимоий аҳвол оғир бўлганига қарамасдан, Амир Алишер Навоий фарҳангий (маданий) уюшмасининг Балх вилоятидаги бўлими ушбу тарихий санани эъзозлаш мақсадида “Ўзида аз ашъори Машраб” номи билан Машрабнинг танланган дарий (форсий) ва ўзбекча шеърлари мажмуасини, унинг сурати билан, юбилейдан бир неча ой муқаддам нашрдан чиқарди.

Бу мажмуани Балх вилоятида Навоий фарҳангий уюшмасининг раиси журналист Абдулла Рўйин нашрга тайёрлади. “Мавлоно Машраб таржимаи ҳоли тўғрисида бир неча сўз” ёзиб унинг қисқача таржимаи ҳолини баён этган. Балх вилоятидаги ёзувчилар уюшмасининг раиси Солиҳ Муҳаммад Халиқ эса “Риндлар уруғидан бир эркин инсон” сарлавҳали муқаддимасида Машрабнинг шеърий қариҳаси ва ирфонда тутган юксак мақомини қисқача ёритган.

Мажмуа 1991 йил охирларида Балх давлат босмахонасида нашрдан чиқарилган.

БОБО ТОҲИР ВА УНИНГ ИРФОНИЙ ТАРОНАЛАРИ

Форсий - дарий тилини билганлар орасида Бобо Тоҳирнинг тароналарини ўқимаган ёки эшитмаган киши кам бўлса керак. Чунки унинг рубоийларидан анчаси минг йилга яқин муддат жараёнида халқ оғзаки адабиётига кўшилиб кетиб турли шеваларда ўқилиб келинмоқда.

Бобо Тоҳир Урён номи билан катта шухрат қозониб, ўз сеҳрли тўртликлари билан руҳларни тасхир этган ва кўнгилларга йўл очган шоир ким эди?

Унинг ҳаёти, таржимаи ҳоли ҳатто туғилган йили ҳақида етарли даражада маълумот мавжуд эмас. Турли манбаларда берилган қисқа маълумотларга кўра у бешинчи ҳижрий аср ўрталарининг шоир ва орифларидан бўлиб, тўртинчи ҳижрий аср ўрталарида туғилган, машҳур бухоролик мутафаккир ва файласуф Абу Али ибн Сино билан замондош бўлиб яшаган.

Араб манбаларида берилган маълумотларга кўра у машҳур сўфий, шоир ва дарвиш сифатида қаландарона ҳаёт кечириб, ҳар доим ҳаракатда бўлган, ундан ирфоний ғоялар ва тасаввуфий қарашлар билан йўғрилган бир қатор тароналар қолган. Унинг тароналари тасаввуфда юксак ўрин тутган "ваҳдат" ғояларини ўзида акс эттирган.

Шунингдек, Бобо Тоҳир салжуқийлар султони Туғрулбек билан замондош бўлиб, султон Ҳамадонга борганда, у камолот даражасига етган ориф ва етук сўфий бўлган. Салжуқийлар даврининг машҳур ёзувчиси ва тарихчиси Ровандий ўзининг машҳур асари "Роҳатуссудўр" "Кўнгиллар роҳати"да Султоннинг Бобо билан учрашуви (447 ҳ.й.) ҳақида кўндалмайдек ёзган. "Эшитишимча Султон Туғрулбек Ҳамадонга келганда, у ерда авлиёлардан учта пир мавжуд эди. Бобо Тоҳир, Бобо Жаъфар ва шайх Ҳамшо. Улар Ҳамадондаги Хизр деган тоғда турарди. Султон уларга кўзи тушиши билан лашкар кавкабасини тўхтатиб отдан тушди, вазири Абунааср ал-Кундурий билан илгари юриб улар билан кўришди. Бобо Тоҳир ундан сўради: Худо ҳалқи билан на қилпунгдир?

Султон дейди: "Сен айтганингдек!" Бобо дейди: "Инналлоҳа яъмуру бил-адли вал-ихсон" (Аллоҳ адолат юртиши ва эҳсон қилишга булоради.) Султон йиғлаб дейди: "Шундай қилгумдур".

Ривоятга биноан, Бобо йиллар таҳорат қилиш учун фойдаланиб келган бир ибрийқ (кўзача)нинг бошини бармоғида сақлаб юрган, уни чақириб султоннинг бармоғига солган ва "шундай қилиб олам мамлакатини кўлингга бердим, адолатли бўлган" деган. Султон уни ҳар доим туморлар ичида сақлаган, уруш юз берган чоғларда уни ўз бармоғига солган.

Манбаларда ёзилишича, Бобо Тоҳирдан араб тилида "ал-фтуҳотур-раббония" (илоҳий кашфиётлар) номли унинг қисқача сўзларидан иборат бўлмиш бир мажмуа қолган. Ушбу мажмуада ирфоний ақидалар, илму маърифат, зикру ибодат, важду муҳаббат борасида сўз юртилиб, ахлоқий таълимотлар ҳақида фикр билдирилган.

Бобо Тоҳирдан қолган энг муҳим асар унинг тароналари - тўртликлари мажмуасидан иборатдир. Бу тўртликлар рубоийлар агъанавий вазнда ёзилмаган бўлса ҳам, рубоийлар деб аталади. Ушбу, ҳаяжон ва нозик туйғулар билан тўлиб тошган, ниҳоят латиф, гўзал туйғуларни ўзида мужассам этган тароналар замон ўтиши билан кўпгина ўзгаришларга учраб ўзининг асл шакли (Лур лаҳжаси)дан чиқиб, дарий тилига яқин бўлган. Мисол учун унинг айрим тўртликлари Афғонистонда турли маҳаллий лаҳжаларда айрим ўзгаришлар билан дарий тилида айтилади. Али Роҳжирий унинг рубоийлари мажмуасига ёзган сўз бошисида қуйидагича фикр билдирган: "Унинг сўзларининг раволиги, соддалиги, нозик ва нафислиги айни ҳолда ундаги фасоҳат ва балоғат, муҳимроғи ундаги куйиниш ва ҳаяжон, каломнинг нуфуз ва таъсирчанлиги шу қадар кучлики, ҳозиргача ҳам форс тилида унга тенг келадиган, унга ўхшайдиган асар яратилмаган".

Бобо Тоҳирнинг 160 дан ортиқ тароналари бор. Айримларининг инглизча таржимасини ўз ичига олган чиройли тўплам устод Али Роҳжирий сўз бошиси, машҳур хаттот устод Али Акбархон Кованинг ниҳоят гўзал ва чиройли хатида "рубоиёти Бобо Тоҳир Урён" номи билан,

1371 ҳ.й. наҳот рангли нафис қоғозда нашр этилган. Албом шаклида ёзилган 68 бетли бу нафис китобнинг ҳошиялари чиройли гуллар, кашгалар, суратлар ва миниатуралар билан безатилган бўлиб, китоб матнида Ризо Аббосий (XVI-XVII асрлар) миниатураларидан фойдаланилган.

Бу ўринда шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, таниқли олим ва таржимон Ш.Шомуҳамедов томонидан унга мансуб уч юздан ортиқ рубоий ўзбек тилига таржима қилиниб, 1994 йил "Рудакий ва Бобо Тоҳир" номли мажмуада нашр этилган.

Биз ҳам Роҳжирий тўпламидан унинг тароналаридан 19 тасини танлаб олиб, улардан 10 тасини аруз вазнида ва 9 тасини бармоқ вазнида шеърий таржима қилдик. Қизиқиш ва юлос маҳсули бўлмиш ушбу ишимиз ҳурматли ўқувчиларга манзур бўлгусидур деган умиддамиз.

"СЕН ҚУВСАНГ ЭШИҚДАН КИМГА БОРАЙИН?"

АРУЗ ВАЗНИДА

Қасам тангрига жононим эурсан,
Паямбарга¹ қасам жоним эурсан.
Ўзимнинг кимлигимни билмасам ҳам,
Сени билдимки дармоним эурсан.

Таратса атрини ул турфа кокул²,
Йўқотар ўз ҳидин боғларда сунбул.
Ҳаёлинг соғиниб тунларда қучсам,
Атр сочгай жойимдан, тонг чоғи гул.

Кўлим етса фалак чархига бир он,
Сўрардим ундан: эй гардўни гардон.
Бировга юз туман исъмат берибсан,
Кўшибдурсан бировнинг нонига қон.

¹ Пайғамбар.

² Кокил.

Келиб кўргил бу қайғули кўнгилни
Сариқ юзда қизил ёш, хаста дилни.
Чидам дарди, фироқ андуҳи бирлан,
Кечирганман нечук бу ой - у йилни.

Агар мастонамиз, сендан эрурмиз,
Агар девонамиз, сендан эрурмиз.
Агар муслим, агар ҳинду, агар габр,
Бўлиб афсонамиз, сендан эрурмиз.

Қилайлик йиғлабон кўзларни жайхун,
Бўлайлик ишқида Лаїлию Мажнун.
Севимли бир Фаридунни йўқотдик,
Тузайлик янги бир бошқа Фаридун.

Тун ойга боқибон ёлборадурмен,
Кун ўлса қайғудан бечорадурмен.
Ўз ўрнингда сенинг бордур қароринг,
Мен эрса даҳр аро оворадурмен.

Эшитмас кўк менинг оҳу фиғоним,
Эзилди гардишидан хаста жоним.
Ҳаётим ўтди ғам-қайғу билан лек,
Тузук айламади ҳеч осмоним.

Бирон гул ўсмасин сенсиз чаманда,
Ўсиб, ёқтирмасин атрини банда.
Юрак қони юзидан кетмасин ҳеч,
Бировким кулса сенсиз қилса ҳанда.

Танимни босди юз кулфат худоё,
Кўнгилда тошди ғам-ҳасрат худоё.
Ҳариблик дарди маскан шавқи бирлан,
Юракни куйдирур ҳарқат худоё.

Кўзу кўнгил кўлидан дод-фарёд,
Кўнгил кўз кўргани доим қилар ёд.
Ясай пўлатдан бир тез ханжар,
Қалаб кўзга қилай кўнгилни озод.

Кўзларим косаси сенинг саройинг,
Оёғинг тупроғи кўзларимга тенг.
Қадам кўйсанг озор топмасин дейман,
Киприklarим тиканидан оёғинг.

Кўрқмас севган киши ўзидан, жондан,
Кўрқмайди ошиқ кишидан, зиндондан.
Ошиқ кўнгли оч бўри - ҳайиқмайди,
Ҳар қанча ҳам ҳай-ҳай деса чўпондан.

Икки зулфинг эрур рубобимга тор,
Бу ёмон ҳолимдан на истагинг бор.
Менга ёрлик қилмас экансан нега,
Кирарсан тунлари тушимга эй ёр.

Мусулмонлар келди уч, рўзгор ғами,
Ғариблик, асирлик ғами, ёр ғами.
Парвойим йўқ ғариблик - асирликдан,
Мени охир ўлдиргай дилдор ғами.

Лола экманг, эй лола эккувчилар,
Гул экишдан боғбонлар кўл тортинглар.
Гуллар аҳди мен кўрганимдек бўлса,
Гул ўрнида тикан эксангиз беҳтар.

Салламно ўзларин билмаганларга,
Ўтда ҳўл-қуруқни сезмаганларга.
Дайру бутхона, каъба, сумаъада,
Ёрдан бўш бир жойни кўрмаганларга.

Бу далада йиғлаб юриб бир деҳқон,
Лола экарди кўздан оқизиб қон.
Экиб юриб дер эди: "во дарифо,
Экиб ташлаб кетиш экан бу жаҳон!?"

Раббим кимга, дейман кимга бораин,
Ожиз - нотовонман кимга бораин.
Бошқалар қувсалар сенга юз туткум,
Сен қувсанг эшикдан кимга бораин?

Изоҳлар:

- лашкар кавкабоси - лашкарнинг илғор қитъаси
- важд - завқ, шавқ, ишқу муҳаббат.
- Гардўни гардон - айланувчи осмон.
- Ҳарқат - куйиш, ёниш.
- Сумаъа, дайр - христиан обид ва зоҳиднинг ибодатхонаси.

**ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК
ТАСАВВУФШУНОСЛИК ИЛМИГА БИР НАЗАР
(Н.Компловнинг «Тасаввуф» китобига тақриз)**

Инсон илк марта ўз атрофини ўрганиб, ҳаёт ва коинот сирларини билиб олишга уриниши билан бирга, илк ирфоний тахаййуллар ва тасаввурлар ҳам юзага келган экан. Илк ирфоний тасаввурлар, мифология билан чамбарчас боғлиқ бўлган бўлса ҳам, инсон тафаккури тарққиёти билан бирга ривожланди ва фалсафий тафаккурлар билан йўғрилиб кетиб, ўзига хос йўналишларга эга бўлди.

Ирфоннинг ўзига хослиги шундан иборат эдики, ҳикмат ва тафаккур, коинот сирларини билиб олиш жараёнида, мантиқ ва истилол айланаси ичида оқсаб қолганда, ирфон ва тасаввуф, «ишроқ чароғи» билан ёрдамга келиб, ақлу мантиқ босиб ўта олмайдиган йўлга уни бошларди ва ҳозиргача ҳам шундай бўлиб келмоқда. Шунинг учун ҳам тасаввуф ва ирфон борлиқ сирларини билиб олишда, тааққул ва тааббуд (ақлу-мазҳаб) ожизлигининг натижаси ва аксул-амали деб бежиз айтмаган бўлсалар керак.

Қадимий ҳинд ва юнон фалсафасида хилма-хил ирфоний фикрлар, айниқса «вахдат»га доир таълимотлар юзага келган эди. Ислом тасаввуфи исломий манбалардан ташқари, Юнон фалсафий таълимоти, айниқса Афлотун қарашларидан фойдаланган бўлса ҳам, тадқиқотчилар фикрига кўра Афлотун ва неоплатонизм, шунингдек ҳинд ирфоний йўналишлари, унга ўз таъсирини ўтказган. Франциялик тасаввуфшунос олим Роже Арланд ёзишича, ундаги кўп мавзу ва материаллар, ислом мазҳаби таълимоти ва анъаналари билан чуқур қўшилиб кетган.

Тасаввуф ислом оламида кенг кўламда тарқалиб, нафақат халқнинг амалий ҳаётида, балки тафаккур, адабиёт ва бадиий ижод соҳасида ҳам, ўзидан чуқур таъсир ва из қолдирган.

Тоталитар тузум тасаввуф таълимотига қарши ва салбий муносабатда бўлгани туфайли, барча халқ, айниқса ижодкорларни, ундан узоқлаштириб, уларни ушбу

таълимот файзидан маҳрум қилиб келган эди. Шу сабабли, совет ҳокимияти қулаб эркинлик шароити юзага келгандан кейин тасаввуф фалсафаси ва унинг турли тариқатларига тегишли бўлган таълимотни чуқур ўрганиш учун, мукаммал шаклда ёзилган асарларга зарурат сезилмоқда.

Мустақиллик шарофати билан маънавий қадриятларни тиклаш жараёнида айрим олимлар томонидан, тасаввуфий мавзулар бўйича жуда кўп мақолалар, рисоалар, талқиқот ва таржималар нашр қилиниб келди. Айниқса олимлар филология фанлари доктори Иброҳим Ҳаққулов, Ориф Усмонов, Ёқубжон Исҳоқов, Султонмурод Олим ва бошқа бир қатор тадқиқотчилар томонидан ёзилиб нашр этилган асарлар диққатга сазовордир. Шунингдек камина қаламига мансуб «Тасаввуф таълимоти илдиэлари» номли илмий реферат «Мулоқот» журналининг 1995 йилдаги 1-2, 3-4, 5-6-сонларида, «Кўнглим кўзи билан кўрганларим» номли шайх Нажмуддин Кубро рисоласининг арабчадан таржимаси «Ҳаёт ва қонун» журналининг 1995 йил 4,5,6-сонларида ва «Садоқатли толиб» деб аталган Маҳдуми Аъзамнинг «Рубоийлар шарҳи» рисоласининг форс тилидан таржимаси «Миллий тикланиш» газетасининг 1996 йил сонларида нашр этилган эди. Лекин шундай бўлса ҳам тасаввуф гоёлари, унинг моҳияти ва мақсадларини ҳар томонлама илмий таҳлил этувчи мукаммалроқ асарларнинг ўрни бўш қолиб келмоқда. Мазкур бўшлиқлардан бирини, таниқли тасаввуфшунос олим ва мутасаввиф устод Нажмиддин Комилов тўлдиришга муваффақ бўлиб, шарқ фалсафий тафаккури тарихи туркумидан «Тасаввуф» деб аталган китобининг биринчи жилдини нашр қилди. Биз ушбу мақолада, мазкур асарни имкони борича ҳурматли ўқувчиларга муаррифий этишга уринамиз, чунки ушбу китоб ўзбек тасаввуфшунослик илмига тегишли бўлган муҳим асардир.

Устод Нажмиддин Комиловнинг «Ёзувчи» нашриёти томонидан нашр этилган «Тасаввуф» китоби, бир дебеча (муқаддима), 12 унвон (боб) ва бир хотимадан ташкил тошган бўлиб, 272 бетни ўз ичига олган. Биринчи боб, «тарих ва таъриф» деб аталади. Муаллиф ушбу унвон

остида тасаввуф таълимотининг топилиши ва бошланғич босқичи ҳақида сўз юритиб, унинг қайси омишлар таъсири остида юзага келганлиги ҳақида маълумот беради, «сўф» (жун) сўзидан «сўфий», «тасаввуф», «мутасаввиф», «мустасуф» сўзлари ҳосил бўлганлиги борасида гапириб, ҳар бир калиманинг маъносини очиб беради. Шу ўринда қайд этиш лозим бўладики «мустасуф» сўзи Араб тили луғатномаларида кўзга ташланмади. Муаллиф уни Кошифий асарларидан олган экан. Шундай экан, ушбу сўз кошифий томонидан «сўф» сўзи ўзаги асосида, «исти-фъол» қоидасига биноан тузилган бўлиб, уни тўғри бўл-маса ҳам, «мустафъил» вазнида «мустасвиф» шаклида ўқиш ва ёзиш лозим бўлади.

Муаллиф тадқиқоти асосида, тасаввуф тарихи икки даврга: зоҳидлик даври, орифлик ва ошиқлик даврига бўлинади. У сўфийларнинг ўзларини ҳам ориф сўфийлар, зоҳид сўфийлар, ринд сўфийлар, фақир сўфийлар ва файласуф сўфийларга ажратади. XII асргача бўлган тасаввуф тараққиёти, Миср, Хуросон, Мовароуннахр, Ироқ ва Туркистон мактабларининг топилиши учун, замин яратиб бериб, XIII асрда бошланган оқим, тасаввуфда «ваҳдатул-вужуд» номи билан шуҳрат қозонганини муфассал шаклда ёритиб ўтади.

Муаллиф фикрича, тасаввуф таълимоти тарихида, бошқа силсилалар юзага келгандан сўнг, XV асрдан бошлаб ушбу таълимотнинг назарий-фалсафий томони сўна бошлайди, лекин шундай бўлса ҳам Ҳиндистонда бир қадар тафаккурий силжишлар жумладан «ваҳдати шуҳуд» ва «ваҳдати вужуд» оқимларини янги фалсафий оқимлар деб қараш мумкин.

Мазкур боб туркиялик олим Гўпёнарли томонидан сўфийларнинг саккиз тоифага бўлинганлиги ва уларнинг хусусиятлари ҳақида маълумотлар берилиб, тасаввуф ҳақида Навоий берган таъриф билан тугатилади. Муаллиф ўз кузатишлари натижасида «тарих ва таъриф» деб атаган унвонни ёритишга муваффақ бўлади.

Кейинги боб «тариқат» деб номланган. Бу бобда, тариқат, маърифат ва ҳақиқат тушунчаларининг топилиши, аста-секин тасаввуф бир илм сифатида илми ҳолдан, илми қолга ўтиши жараёни ва шарият арбоблари

билан топилган келишмовчиликлар ҳақида сўз кетади. Муаллиф тариқат нималигини текшириб, мисрлик Зуннун биринчи бўлиб, сўфиёна ҳолатларни сўз билан ифодалаганлигини таъкидлайди, тариқат усуллари, шайхликнинг 7-рукни ва шайхнинг сифот ва хусиятларини ёритади, баъзи бир соликларнинг битта эмас, балки бир неча муршидлари бўлгани ҳақида маълумот беради. Масалан, Нақшбанд, тасаввуфнинг турли томонларини турли муршидлар, жумладан Бобой Самосий, Амир Саййид Кулол ва Абдул-Холиқ Ғиждувонийдан олганлигини таҳлил қилади. Бобда тариқат мақомоти яъни бекатлари моҳияти борасида сўз юритилиб, унинг 9-тури изоҳланади, солиқни тарбиялаш жараёнида солиқ билан муршид орасида бўлган муносабатлар ва мурид бошидан кечирадиган турли мадориж қисқача ёритилиб, натижада истеъдодли солиқнинг қалб кўзи очилгандан кейин, бешта ташқи ва бешта ички ҳислардан ташқари, яна бир ҳайратта солувчи зиҳний ва важдий (интуитив) қобилиятлар пайдо бўлиши анализ этилади.

Муаллиф бутун тасаввуф оқимларида катта аҳамиятга эга бўлган «ҳол»ни, мустақил унвон остида янги боб қилиб изоҳлайди ва уни тасаввур ва тахаййулда илоҳий жамолни мушоҳада қила бошлаш, қалбни завқу-шавқ қамраб олиш мартабаси сифатида ёритиб ўтади. Шунингдек ҳол ва унга қачон эришиш мумкинлиги ҳақида айрим олимлар фикру мулоҳазаларини келтириб, унинг 7-босқичи бўлмиш (қурб, муҳаббат, шавқ, унс, мужоҳада, мушоҳада, мукошафа)нинг ҳар бирини алоҳида тарзда изоҳлайди. Навоий ва Жомий фикрларини назарда тутган ҳолда, жазб ва мажзуб атамалари, сўфийнинг руҳий тақомули жараёнида унинг тутадиган ўрни тушунтирилади.

Муаллиф ёзишича айрим назарийчилар мақомлар билан ҳол мартабасини қўшиб тилга олганлар, яъни тариқатни «мақомот» ва «ҳол» деб икки қисмга бўлмасдан, иккаласини бирга олиб қараганлар. Сўнгра бу ҳақда ҳиротлик сўфий Абдулло Ансорий фикрича, тариқат манзиллари ўнга бўлиб, ҳар бири бошқа ном билан аталганлиги ва таснийфнинг қандай далилларга асосланганлиги ёритилиб хулоса чиқарилади. Ансорийнинг манзиллари-

да руҳ диалектикаси чуқурроқ акс этган деб таъкидланади. Бобнинг охирида муаллиф солиқнинг руҳий-маънавий сафари тўрт хили - сайр илаллоҳ (Аллоҳ томонига сайр), Сайр филлоҳ (Аллоҳ олимида сайр), Аҳадият хузурига тараққий этиб бориш ва сайр биллоҳни тушунарли қилиб изоҳлаб, тўртинчи сафардан мақсад Аллоҳдан яна ўзига қайтиш яъни ҳақ номидан гапира олиш, дунёга ҳақ нурини тарқатишдан иборатдир деб таъкидлайди.

Китобнинг кейинги боби «маърифат ва ҳақиқат» деб аталган. Муаллиф бу бобда маърифат нималиги ва унинг туб моҳиятини тушунтириш учун жуда кўп манбаларга таянган ҳолда текшириш олиб бориб, тариқатдан мақсад маърифат бўлиб, у эса сўфийлар назарида фикрдан олдин кетадиган ва шубҳага ҳам ўрин қолдирмайдиган илмдир деган хулосага келади.

Текшириш жараёнида олим турли тасаввуфшунос олимлар фикр ва қарашларига ёндашиб, руҳ нималиги ҳақида имом Ғаззолийнинг фикрини келтиради ва буюк аллома Ибнул-Арабий томонидан билимларнинг уч хилга бўлинишини кўрсатиб, имлул-яқин, айнул-яқин ва ҳаққул-яқинни етарли даражада ёритиб ўтади. Шунингдек лохут, жабарут ва носут оламларини изоҳлаб, тажрид, тафрид ва ишқ каби тушунчаларнинг ирфоний моҳиятини очиб беради.

Муаллиф тасаввуф тарихида кўп асрлар давом этиб келиб, турли оқимлар, силсилалар топилишига сабаб бўлган «сукр» яъни мажнун бўлиб аллоҳни севиш ва беҳудлик ҳолатида ирфон қозониш концепцияси ва «сахв» яъни ҳушёрлик концепциясини мисоллар билан ёритиб ўтиб, «сукр» оқимини ҳозирги пайтларда ғарбда ўрганилаётган «онгсизлик онги» муаммосига ўхшашлигини кўрсатади ва инсонда ақл билан тушунтириб бўлмайдиган ҳолатлар бўлишини фан исботламоқда ва улғу кашфиётлар айнан ана шундай «беҳудлик» ҳолатида юз беради деган хулосага боради.

Муаллиф китобнинг кейинги бобини «муҳаббат»га бағишлаган. У муҳаббатни тасаввуфнинг асосий руқнларидан бири сифатида жуда кўп ирфоний тушунчалар унга бориб тақалиши ҳақида сўз юритиб, машҳур арабча мақула «алмажозу қантаратул ҳақийқати» (мажозий ишқ,

ҳақиқий ишқ яъни илоҳий муҳаббатнинг кўпригидир) деган мазмунни ёритиб беришга ҳаракат қилади. У тасаввуф аҳлининг «инсон инсоннинг биродаридир» деган ғоясини текшириб ўз хулосасини чиқаради.

Китобнинг олтинчи боби «каромат»га бағишланган. Бу унвон остида кашфу-каромат, унинг моҳияти ва инсонлардан содир бўлиши мумкинми деган савол атрофида сўз юритилади. Муаллиф вали ким, унинг хусусиятлари нималардан иборат, валилик даражасига қайси йўлдан эришиш мумкинлиги ҳақида кузатиш олиб бориб, набийлардан содир бўладиган мўъжизалар ва валилардан содир бўладиган одатга ҳилоф ишлар (хавориқи одат) билан фарқи нимада эканлигини изоҳлаб ўтади. Ушбу бобга тегишли бўлган муаммолар ва мураккаб масалалар саккизта кичик унвон (боб) остида, манбаларда келтирилган ривоятлар ва ақлий далилларга асосланган ҳолда, ҳар томонлама ва муфассал шаклда, қизиқарли услубда ёритилади.

Асарнинг еттинчи боби «тариқат ва шариат» деб номланган. Биз унвонни изоҳлаш мақсадида бир оз тўхтаб ўтмоқчимиз. Тасаввуф таълимоти тарқалиши билан бирга, ушбу таълимот тарафдорлари ва шариат намояндалари орасида, аста секин келишмовчиликлар чиқа бошлади. Ҳам шариат ҳомийлари ва ҳам тасаввуф тарафдорлари, ўз фикру ақидаларининг тўғрилигини исботлаш учун, шариат манбалари айниқса Қуръон ва суннага мурожаат қилардилар. Қуръон оятлари ё ҳадисларда келган айрим сўзлар, иборалар ва баъзан бутун матн, ҳам фақиҳлар ва ҳам мутасаввифлар томонидан далиллар сифатида ишлатиларди. Фақийҳлар қабул қилинган қоидалар асосида оят ва ҳадисларга мурожаат қилсалар, тасаввуф аҳли уларни ўз таълимотларига мослаштириб тафсир ёки таъвийл (бир сўзни, унинг зоҳирий маъносидан бошқачароқ қилиб изоҳлаш) этардилар.

Афғонистонлик муаррих М.Ғубор ёзишича ислом шариати билан тасаввуф орасида қарама-қаршилик аниқ шаклда мавжуд. Шариатга биноан халқ ва борлиқдан ташқари турган «холиқи муфориқи аъло» (моддадан айрув, барча жисмониётдан устун турадиган, ақлий оламдан ташқари, барча ақлий ва руҳий оламнинг яратувчиси

— Ш.Ж.) мавжуддир. Аммо сўфийлар фикрича худо барча ашёда (дунёда) жорий ва сорий (ҳаракатда)дир. Улар барча оламда ёйилган бир ҳақиқий ва воқеий вужудга ишонадилар. Сўфий нуқтаи назаридан, ислом, бутта сифиниш, каъба ва майхона, самад ва санам бир нарсадир. Уларча ушбу муштарак ҳақиқат «сулҳи кул»да (барча дин ва мазҳаблар тарафдорларининг тинчликда — Ш.Ж.) яшаши учун замин яратиб беради (Афғонистон тарих ўзанида — 173-бет).

Шиа олимларидан Мулло Садро ўзининг сўфийлар кофирлиги ҳақида ёзган китобида ва унинг шогирди Мулло Муҳсин Файзий Кошоний сўфийларни қоралаб ёзганлар. Шунингдек шиа олимларидан Мулло Муҳаммад Тоҳир Қумий ўзининг «Тароикул-ҳақоик» (ҳақиқатлар йўллари) номли асарида сўфийларга ниҳоят душманлик кўрсатиб, уларни инкор этиб сўз юритган. У ўзининг бир қасидасида ҳам ҳикмат аҳлига ва ҳам сўфийларга қаттиқ қаршилик кўрсатган. Масалан:

Ҳавои дарди анал-ҳақ фитода дар саришон,
Азон кунанд чу мансўр, куфри худ изҳор.
Зананд лофи худойӣ ба зикри субҳоний,
Ҳамин камаст аз ойиши куфришон зиннор.

Таржимаси: Улар бошига «Аналҳақ» дардининг ҳаво-си тушгани учун, Мансур Ҳаллож каби, ўз кофирликларини изҳор этадилар. «Субҳоний» зикр билан, худолик лофини урадилар, кофирликларидан шунча қолганки, зиннор (хож) тоқсалар. (Эронда адабиёт тарихи. 5-жилд, 1-қисм, 213-бет).

Китоб муаллифи устод Нажмиддин Комилов, мазкур бобда, ўз тадқиқоти ва кузатишларини ана шундай бир мураккаб муаммони ечиб, шариат билан тасаввуф орасида, юз фоизи бир-бирини инкор қилувчи қарама қаршилик мавжуд эмаслигига қаратган. У бундай деб ёзади: шариат аҳлига ташвиш келтирган нарса, бу тасаввуфнинг фано, тавҳид, ишқ, васл каби ғоялари эди. Чунки мазкур тушунчалар, ҳур фикрликни, ҳақиқатни излаш йўлидаги мантиқий — тафаккурий жиҳатни кучайтирар, ваҳдат, руҳ, илоҳ ва инсон ҳақида теранроқ билим берар, олам асрорини англашга йўл очарди... боз устига ҳақ

ишқида беҳуд ва девона валиларнинг «шатҳиёти» яъни зоҳирда куфр бўлиб кўринган гаплари... ақиданараст кишиларни ташвишга солар ва улар буни имондан чекланиш деб баҳолардилар.

Муаллиф мазкур қарама қаршиликларнинг қурбони бўлган Яҳё Суҳравардий, Мансур Ҳаллоҷ, Имодуддин Насимий ва Бобо Раҳим Машраб каби ҳур фикр инсонларни санаб ўтиб, хонақо аҳлига Ибн Жавзий ва бошқа муаллифлар томонидан ёзилган китобларга танқидий ёндашади. Буюк мутасаввиф олимлар асарлари ва фикрларига таянган ҳолда, тасаввуф таълимоти шариятнинг асосий қоидаларига қарши эмаслигини кўрсатиб ўтади. Ибн Жавзий томонидан сўфийларга билдирилган қарши фикрларга жавоб қидиради ҳамда Мавлавийнинг бир байти билан бобни тугатади. Байтнинг мазмуни: ҳар бир пайғамбар ва валининг ўз маслаки ва мазҳаби бор, лекин ҳақ олдига борганда, уларнинг ҳаммаси бирдир.

«Хилват ва анжуман» саккизинчи бобнинг унвонини ташкил этади. Муаллиф тасаввуф таълимотидаги айрим нормалар, масалан тарки дунёчилик, тавҳид, ваҳдат, рақс-самоъ, халқдан ажралиб тажаррудда яшаш каби хислатлар ҳақида сўз юритиб, имом Ғаззолий томонидан кўрсатилган узлатнинг олтига фойдаси ва олтига зарарини изоҳлаб ўтади. Баъзан инсон учун узлатда бўлиш ва хилватда ўлтириш айниқса чуқур тафаккурга ўтиш учун бир заруратга айланиб қолади деган фикрни илгари суради.

Муаллиф, Баҳоуддин Нақшбанднинг руҳий тараққиёт босқичларига тегишли бўлган айрим воқеаларни зикр этади, жумладан қаршидаги қусам (қасам) шайх билан учрашиб, ундан тарбия олгандан кейин, устоди унга қараб “энди сен турку тожикка раҳнамо бўласан”, дейди. Ундан илгари Амир Кулол ҳам унга қараб “турку-тожик машоихларидан кимни хоҳласанг хузурига бориб, баҳраманд бўлишинг мумкин” деган эди. Сўнгра рус олими В.Л.Гордлевский “Баҳоуддин туркларнинг қадимий шомоний тасаввурларидан ҳам яхши фойдаланган”, деган фикрни зикр этиб, Халил Ота билан унинг дўстлиги бунга яна бир мисол, деб таъкидлайди. Воқеа шундан иборатки ҳазрати хожа ўзи нақл этишича, дастлабки

кезларда туркнинг улуғ шайхи (Сулаймон Боқирғоний) унинг тушида уни бир дарвишга топширади. Ҳазрат бувисига ўз тушини айтганда бувиси унга қараб «Эй фарзанд, турк машоихидан сенга насибалар етгай» деб уни таъбийр этади. Ундан кейин Баҳоуддин Халил Отани қидириб топиб, унинг хизматида бўлади. Халил Ота олти йил Мовароуннахр подшоҳи бўлган даврда ҳам, унга хизмат қилиб, давлатни бошқариш ишларидан ташқари, сулук оламида ҳам у билан бирга бўлади. Муаллиф бундай ҳолатни яъни дарвишнинг тахтда ўтириб мамлакатни идора қилиши, айни ҳолда муридлар тайёрлаши, Халил Ота мисолида, шоҳу дарвишни бирлаштириш мумкинлигини исботлаган бўлса; Баҳоуддиннинг унга хизмат қилиши, тасаввуф ҳукмрон бўлган салтанатни вужудга келтириш мумкинлигини кўрсатган тасаввуф тарихида нодир ҳодиса, деб баҳолайди.

Муаллиф ўз баҳсидан нақшбандия шундай улуғ бирлаштирувчики, қавмлар, табақалар ва тоифаларни тасаввуф таълимоти асосида чиқслаштириш вазифасини амалга оширган деб хулоса чиқаради, уни тасаввуф таълимотини демократлаштириб, омма орасида уни тарқатиш учун муносиб замин ҳозирлаш деб баҳо беради.

Китобнинг тўққизинчи боби, тасаввуф таълимотининг амалий томонидан бири бўлмиш «футувват»га бағишланган. Ушбу арабча сўз йигитлик, мурувват, рашодат ва жавонмардлик маъносида бўлиб, замон ўтиши билан ўзига хос ва кўп қиррали мазмунга эга бўлган.

Тасаввуф аҳли футувватни инсон бошқаларни ўз манфаатидан устунроқ қўйиши маъносида тушунардилар. Шу сабабли саҳийлик, фидокорлик, кеңириш, ҳимоя ва мудофаа қилиш, ушбу олий хислатнинг сифатларидан ҳисобланарди. Футувватга тегишли бўлган ҳар бир хусусият илмий баҳсу мунозарага сабаб бўлгани учун, ушбу тушунча бир илм сифатида шаклланган. Н. Комилов футувватнинг луғавий ва истилоҳий маъносини кенг ёритиб, унинг тарихий томонларига ҳам ишора қилади. Араб сайёҳи ибн Батута ёзишича «Футувват аҳлини ироқда шотирлар, Хуросонда Сарбадорлар, Мағриб (Андалусия)да сукралар, (Афғонистон-Кобулда Кокалар — Ш.Ж.) деб атаганлар. Уларга тегишли жойларда адолат

шундай ривожланганки уларнинг лашкаргоҳлари ва уйлари остонасида олтин ва кумуш тангалар ерга сочилиб ётади ва эгалари топилмагунча ҳеч ким бу пулларга тегмайди».

Муаллиф ёзишича жавонмардлар оддий халқ ичидан чиққан ҳунармандлар, сапоҳийлар, кўчаларда тамоша кўрсатувчи халқ театри вакиллари, паҳлавонлар, қизиқчилар, дорбозлар ва бошқа тоифалардан ташкил топган. Уларнинг ҳар бири учун пири, ўз жамоасининг таълим берувчи устодлари ва йиғиладиган жойлари бўлган. Ибн Батута ривоятига биноан хонақоҳларда мусофирлар ва дарвишлар истаганларича яшаганлар, уларга текин озиқ-овқат, кийим-кечак берилган. Агар мусофир сафарни давом эттирса, у от-улов, зарур асбоб-анжом ва йўл харжи бўладиган маблағ билан таъминланиб, хурсанд қилиб жўнатишган. Хонақоҳга қадам қўйган кишидан уч кунгача сен қаердан келдинг, кимсан деб суриштирилмасди. Ибн Батута бемалол иззат ва ҳурмат билан яшаб шайхлар, шаҳар ҳокимлари, амирлар ва ҳагто сарой хонлари билан учрашиб, улардан тухфалар олган. Мисол суратда Моварауннаҳр подшоҳи Чигатойбек укаси бўлмиш Султон тармаширининг ғайрат-шижоати, саҳийлиги, адолатпарварлиги ҳақида тўлқинланиб гапирган. Шунингдек Бухоронинг машҳур шайхи Сафиюддин Бохарзий билан унинг хонақосида учрашиб, унинг уйига меҳмон бўлиб унинг уйида Куръон тиловати, амр-маъруфдан кейин ҳофизлар форсий ва туркий тилларда ажойиб кўшиқлар ижро этганликлари ҳақида ҳикоя қилади.

У X-XI асрларда бошланиб, XIII асрга келиб футувват ва тариқат бир бири билан қўшилиб кетганлиги ҳақида маълумот бериб, футувватнинг 11-12-рукнини ҳисоблаб ўтиб, амалий мисоллар ёрдамида уларни тушунтиришга ҳаракат қилади. Булардан ташқари, футувват аҳли, ижобий хислатларни эгаллаб олиб, салбий хислатлардан сақланиши кераклигини эслатиб, «вужудий» - ижобий хислатларнинг 48 та турини зикр этади.

Асарнинг ўнинчи боби «моҳият - инсон учун кураш» деб аталган. Инсоннинг нима эканлиги яъни моҳияти, у босиб ўтган моддий ва маънавий тараққиёт босқичларини чуқур англаб олиш турли фанларда асосий муаммо-

ларни ташкил этиб келган фалсафа ва тасаввуф илмларида инсон марказий муаммо сифатида ўрганилади.

Тасаввуф таълимоти инсоннинг руҳий-маънавий тақомулига қаратилган бўлиб, ундан мақсад барча моддий ва нафсоний тубанликларни оёқ ости қилиб ўтиб, инсонни, комил инсон-ҳақиқий инсон даражасига кўтаришидир. Ирфон аҳли назарида инсон руҳий тарбиятлар босқичларидан ўтгандан кейин, ҳақиқий муршид раҳбарлигида шундай бир олий мақомга кўтариладики, уни тасаввур қилиш, инсон тафаккури доирасига ҳам сиғмайди. Мавлавий тили билан айтганда «Вончи кандар ваҳм Нояд он шавам» (Ваҳму тасаввурда сиғмайдиган нарсага айланаман).

Олим асарнинг мазкур бобида ана шу каби муҳим фалсафий-ирфоний масалаларни ўртага ташлаб, уни ҳар томонлама таҳлил ва тажзия қилади. Илмий хулосалар чиқаради.

Муаллиф тасаввуф ғояларининг кўп тармоқлилиги ва ундаги айрим қарама-қаршиликларга ишора қилиб, уни турли мазҳаблар ва силсилалар қарашларини бирлаштирувчи чексиз фикр олами деб баҳолайди. Инсон учун қайғуриш, унинг маънавий камолотини ўйлаш, тасаввуфнинг доимий ўзак масаласи бўлиб келган, деб таъкидлайди.

Муаллиф тасаввуфга турли олимлар ва орифлар томонидан берилган таърифларни эслатиб ўтиб, нафс тунчаси устида муфассал тўхталиб, унинг салбий томонларини ёритиб беради ва нафс, худбинлик — ўзим бўлай фалсафасини туғдиради дейди. У, тасаввуф аҳлининг «инсон инсоннинг биродаридир» деган ғоясини, Саъдий Шерозийнинг машҳур шеъри «Баний одам аъзойи якдегаранд...» асосида изоҳлаб, уни Мавлавийнинг бир шеъри билан солиштириб, назарда тутилган маънони ундан чиқаради.

Бу ўринда шуни ҳам қайд этиш керакки, шайх Саъдийнинг мазкур шеърининг мазмуни, Куръон оятлари, айниқса кўйидаги ҳадисдан олинган бўлиб, чуқур диний маънога эга. Ҳадиснинг таржимаси: Мўминлар бир-бирларига дўстлик, меҳру шафқат кўрсатишда, бир баданга ўхшайдилар. Агар бирон ўзв (аъзо) шикоят қилса (дардга

йўлуқса), у билан барча бадан аъзолари уйқусизлик ва иситмага учрайди (роҳатсиз бўлади) - Бухорий ва Муслим ривоятлари асосида.

Китоб муаллифи ўн биринчи бобни «комил инсон»га бағишлайди. Комил инсон ва унинг хислатлари ҳақида турли манбаларда зикр этилган фикру мулоҳазаларни эслатиб ўтгандан кейин тасаввуф аҳли сиғинган - идеал - комил инсон, аслида халқ идеали, адабиёт идеали эди — бу одамлар жамиятнинг тирик виждони эдилар. Кишилар уларга қараб хушёр тортар, дунё беҳудалигидан ўзига келиб, ўз қалбига ва қилаётган ишларига разм солардилар, тавба қилардилар. Уларнинг афъоли ва аъмоли инсонлар дилига қувват, кўзига нур бағишлаган деб хулоса беради.

Шу ўринда комил инсон тасаввуф адабиётида кўп марта тилга олиниб, мунозараларга сабаб бўлгани ва бу ҳақда махсус китоблар ёзилгани муаллифнинг диққатини ўзига тортиб, Саййид Абдукарим Гелоний ва Азизуддин Насафий томонидан ёзилган «инсонни комил» номли рисоаларни махсусан тилга олиб ўтади.

Биринчи бўлиб тасаввуф адабиётига «комил инсон» тушунчасини киритган Ибнул-Арабий (1165-1240)нинг назари уни қизиқтиради. Муаллиф манбаларга таяниб уни изоҳлайди. Ибнул-Арабий назарида комил инсон ақли аввал - ақли кул тушунчаси билан маънидошдир. Чунки Тангри таоло илоҳий нурдан илк марта ақли аввални яратди ва унинг сурати-шакли комил инсон қиёфасида зухур этди. Шунинг учун «Халақаллоху одама ало сўрагир-раҳмон» деган ҳадис мавжуд. Комил инсон шу тариқада Аллоҳнинг Раҳмон ва Раҳим сифатларига эга бўлди дейдилар.

Муаллиф Ибнул-Арабийнинг фикрини қуйидагидек изоҳлайди: Ибнул-Арабийнинг фикрича комил инсоннинг ердаги тимсоли Ҳазрат Муҳаммад Пайғамбар (С.А.В.)дур. Ул зот вужудида ақлий, руҳий камолот, дунёвий ва илоҳий билимлар жамулжам эди. Пайғамбаримиз халқ ва ҳақ муқобилида турдилар ва орада восита эдилар. Шундай бўлгач ҳамма одамларни комил инсон деб аташ жоиз эмас, агар пайғамбардан ўзга зотларга нисбатан бу сифат айтилар экан, буни шартли таъриф

ёинки шу улуғ мартабага хурмат-эҳтиром белгиси сифатида қабул қилиш керак.

Китоб муаллифи, Саййид Абдулкарим Гелоний ва шайх Омилий қарашларини зикр этгандан кейин, Ибнул-Арабий билан бу икки мутасаввифнинг қарашларича комил инсон бир Кайҳоний вужуд бўлиб кўринади, унинг сифатлари ердаги фаний одамлар сифатига, аниқ шахслар хислатига ўхшамайди, унда биз жамики ғароиб табиъий кучларнинг мажмуини мушоҳада этгандай бўламиз деб таъкидлайдики комил инсон булар назарида бир руҳдир, маънавий, ақлий қудратдир. Шу мазмунда уни Аллоҳнинг халифаси, ўринбосари дейиш мумкин.

У бу борада кўп қиррали ва чуқур текширишлардан кейин, шайх Азизуддин Насафий «зубдатул-ҳақоик» номли рисоласидан бир қизиқарли фикрни келтиради. Унга биноан бутун борлиқ ва мавжудот ҳаракатдадир. Лекин бу ҳаракатдан мақсад, инсон мартабасига эришишдан иборат, яъни барча жисмлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар, инсонга тақлид қилади, инсон даражасига кўтарилиш учун интилади ва одамий ҳам ўз моҳиятига эришмагунча тинмай интилади.

Агар биз Н.Комилов келтирган Насафийнинг тараққиёт ҳақидаги фикрини, Жалолуддин Румийнинг тараққиёт ҳақидаги назари билан солиштирадиган бўлсак, иккаласи бир хил мақсадни ифода этади.

Мавлавий шеъри:

Аз жамодий мурдаму, номий шудам,

Ваз намо мурдам, зи ҳайвон сар задам.

Мурдам аз ҳайвонийю одам шудам,

Пас чи дўям, чун зи мурдан кам шудам.

Бори дегар аз фалак паррон шавам,

Вончи кандар ваҳм нояд, он шавам.

Таржимаси: Қаттиқ жисмдан ўлиб (ўтиб), ўсимликка айландим, ўсимликни йўқотиб, ҳайвонликдан бош чиқардим. Ҳайвонликни йўқотиб одам бўлганимдан кейин, ўлимлар сони қанча камайгани ҳақида нима десам экан. Яна бир марта кўкдан қанот қоқиб учиб, ваҳму тасаввурга сиймайлиган нарсага айлангумдур.

Муаллиф, тасаввуф ўзига хос усули билан инсонни тарбиялар, уни шак-шубҳа, изланиш, қидиришлар йўлидан бошлаб, ўз хилқати, ўз моҳияти ҳақида ўйлашга ўргатарди, инсонга ўзини ва оламни таниб олиш ва илоҳий севишни таълим берарди деган хулоса билан бобни тугатади.

Асарнинг охириги боби (12-боб), «Тасаввуф ва бадъий ижод» унвони билан бошланади.

Айтиш мумкинки ушбу боб китобнинг энг яхши, энг қизиқарли қисмларидан биридир. Унда тадқиқот остида олинган мавзу ниҳоят кенг, кўп қиррали ва қизиқарли бўлиб, китобнинг энг катта бобини ташкил этади. Муаллиф ушбу мавзунини «тимсоллар тимсоли», «шоҳу дарвиш ҳикмати», «Сукрот — комил инсон тимсоли», «ишқ ота-шининг самандари», «жон ва жонон можароси», «ахтарин ишқ этдию совуқ нафасни оҳ субҳ», «эрур кўнгилда сафо ишқ, тоза доғи била», «аҳд қилдим ишқ лафзин тилган мазкур этмайин», «соқий, талх ўлди айшим ҳажр бедоди била» каби тўққизта фаръий унвон остида изоҳлаб тугатади.

Муаллиф мазкур бобда шарқ ўлкаларида тасаввуф таълимотининг кенг кўламда тарқалиши ҳақида сўз юритиб, унинг сабабини араб, форс ва турк тилларида буюк бир шеърийатни вужудга келиши учун замин яратиб берганида кўради ва тасаввуф талқин этган ғоялар, шеърийат ғояларига айланиб кетгани оқибатида, ҳис-ҳояжонга сероб ажойиб шеърийат вужудга келди дейди. У тасаввуфнинг ўзини бир буюк романтик олам деб билиб, тасаввуф аҳлига хос бўлган турли бадийий, ирфоний қарашлар ва романстик тасаввурларни унинг хусусиятлари сифатида кўрсатиб ўтади. Унингча оламни бир мутлақ яратувчининг ижоди деб қараш, дунёни илоҳнинг кўзгуси деб тушунтириш, борлиқни романтик рангларда, шоирона ҳаёлий сураглар-тимсоллар тарзида, илоҳий нурнинг порлашидан доимий ҳаракат ва ижодда деб тасаввур этишининг ўзи бир поэзиядир.

Муаллиф тасаввуф романтизмини чиройли мисоллар, жонли далиллар билан изоҳлаб, уни сўфий шоирнинг эстетик дунёси ва ҳаёт мазмуни сифатида талқин этади. Тасаввуфда бадийий ижод деганда, нафақат сўз

санъати, балки тасаввуфга хос бўлган мусиқа, тасвирий санъат, рақс санъати ва ҳатто суфиёна театрни ҳам назарда тутиш кераклигини уқдиради. У: биргина самоъ (сўфийларга хос бўлган рақссимон мавзун ва мутаносиб ҳаракатлар - Ш.Ж.)нинг ўзида ҳам шеърият, ҳам рақс, ҳам кўшиқ - мусиқа иштирок этади. Кўпинча самоъ мажлислари театрлашган тамошага айланиб, фақат сўфийларнинг ўзларигина эмас, балки атроф-жавонибдаги кишилар ҳам бу тамошани йиғилишиб кўрардилар. Нафаҳотул-унсга асосланиб, шайх Абусаид Абулхайр мажлисларига ҳатто хотинлар ҳам келиб, томларга чиқиб тамоша қилар эканлар, дейди.

Шу ўринда муаллифга кўшилиб айтмоқчимизки, Афғонистонда ҳозиргача ҳам сақланиб келинаётган хонақоҳларда айниқса Кобул шаҳридаги баъзи хонақоҳларда, сўфиёна кўшиқлар жумладан «маснавий»дан ўқиладиган шеърлар билан ҳамоҳанг жаҳрлар қилиш ва унинг жараёнида суқр ва саҳвсимон ҳолатлар юз бериши, жиҳодий кучлар ва «толибон» келгунга қадар мавжуд эди. Жумъа кечалари сўфий машраб хонандалар, машҳур наътхонлар тўпланган жамиятда иштирок этиб, мусиқа билан мужройи берар, яъни ҳамду, наъту манқабат ўқирдилар. Машҳур наътхон ва маснавийхонлардан Фахриддин Оғо ўзининг жарангли садоси билан машҳур эди, ҳозирча у Мазори Шариф шаҳрида ҳофизлик қилиб келмоқда.

Камина ёшлигимда шаҳримиз «Сарпул»да, неча марта «Қодирия» тариқатига мансуб Фулом Ғавс Оғо номли бир пир уйида, жумъа кечалари бўлиб ўтадиган жаҳр зикрининг гувоҳи бўлганман: Оғонинг ички ҳовлисида, турли жойлардан нарзу ниёзлар билан келган аёллар ва майда болалар ва ташқи ҳовлида эркак муридлар ва мухлислар тўпланиб, овқат ейилиб, хуфтон намози ўқилгандан кейин, жаҳр қилинарди. Муридлар доира шаклида ўлтириб, белларини боғлаб, пирнинг халифаларидан бири назоратида бир қатор муқаддас калималарни бир овоз билан кўшилиб айтишга бошлардилар. Калималар кўйидагилардан иборат эди: Аллоҳу, Ёҳу, Ёман-ҳу, Лоилоҳа иллоҳу ва шу каби муқаддас иборалар. Жаҳр (зикр) бир оз қизигандан кейин, овози ёқимли бир киши, Хусрав

Дехлавий ёки Хасан Дехлавийнинг сўфиёна шеърларидан, кўпинча Ҳамд ёки пайғамбарга бағишланган наътларидан ўқий бошларди. 15-20 киши томонидан бир овоз билан такрор бўладиган сўзлар мазкур ҳофизнинг ёқимли овозига қўшилиб, ҳозирги замон «Хор»лари томонидан ижро этиладиган тароналарга ўхшаб кетарди. Ҳаяжон ошиши билан халқадагилар ритмик ўқишга қўшилиб, мазкур сўзларни бутун вужуди билан, шўру шавқга берилган ҳолда такрорлаб турарди. Уларнинг ҳаммаси ҳар-бир сўзнинг биринчи жузъини адо қилишда бошини юқорига кўтариб, иккинчи қисмини айтишда пасга қараб ҳам бўлардилар. Ҳаяжон ошиши билан, овозлари халқларининг (халқум) тўридан чиқа бошлаб, яссавий тариқатига хос бўлган «Арра зикри»ни эслатарди ва ниҳоят ёқимли, таъсирчан бир сахнани ташкил этиб, ҳар бир мурид ўзига хос руҳий ҳолатга учраб, баъзилари суқрга ўхшаш ҳолатга тушиб, айримлари шундай ҳолатларни тамсиёл қиларди, баъзилар фарёд чекиб халқадан ташқари чиқарди. Болалар суфа атрофида тўпланиб, аёллар эса эшиклар оралиғидан сахнани томоша қилардилар.

Китоб муаллифи, тасаввуф билан бадиий ижод орасидаги яқинликни, сўфийлар ва ижодкорларнинг руҳан яқинлигидан ҳам излаш мумкинлигини изоҳлаш мақсадида, жазба теккан киши ўзини тўхтатиб туролмасдан ҳамма нарсани унутиб, маҳбуба (албатта маҳбуб - Ш.Ж.) жамолига талпинади дейди. Унингча жазба ҳолати дарвишлик билан шоирликни ва кенгроқ маънода оладиган бўлсак, тасаввуф билан бадиий ижод хусусиятларини бир-бирига яқинлаштиради. Бундай талқин жуда тўғри ва ўринли. Менимча мана шу хусусият, бошқа омилларга нисбатан кўпроқ шоирни тасаввуф ғояларига яқинлаштиради ва ҳатто баъзан уни орифлик даражасига кўтарилиши учун сабаб бўлиши ҳам мумкин. Сўфийлардаги жазба ҳолати (муаллиф ифодаси билан сўфийнинг ҳолга кириш лаҳзаси), шоирлардаги илҳом ҳолатига ўхшайди. Шундай экан, шоирона илҳом нималиги ҳақида бир оз тўхтаб ўтиш лозим бўлади. Артур Рембу ёзишича инсон шеър ёзиш вақтида ўзligидан чиқиб, бошқа бир кишига айланади, яъни ўзидан кетиш (суқр)

даражасига етиб боради. Мисол суратда, машхур сўфий шоир Мансур Ҳаллож яратувчига ўхшаш «хувият» (моҳият)га яқин бўлиб, ўз мансурлигини унутган эди. Яъни инсон бундай ҳолатда ўз исм ва шахсиятини (ким эканлигини) қўлдан бериб, бир маънавият ёки бир куч эгаси терисига кириб, шеър ёза бошлайди.

Мартин эса илҳом ҳолатини юрак ва томирларнинг инқибози (сиқилиб йиғилиши) ва инбисоти (очилиши, ёзилиши) деб ифодалаган эди... Инқибоздан кейин шоирнинг барча сезгилари, онги ва руҳи тайёр бўлиб туришга чақирилган бўлади. Инбисот юз бергандан кейин руҳ чуқур нафас тортиб, ундан кейин шоир уни қандайдир бир куйдирувчи ўт мажбур қилганидек сўз дурдоналарини бирин кетин тўка бошлайди. Шеър ёки бошқа бир буюк асарни ижод қилиш учун, илҳомдап кўра воқеийроқ ва кераклироқ нарса йўқдир.

Комилов фикрича ориф ва дарвиш Пайғамбарона руҳи билан хайр ва эзгуликни элга туҳфа этса, шоир бунини тоза туйғулар, оташин сўзи кучи билан амалга оширади, шунингдек машхур машоихнинг аксари ажойиб рубоий ва ғазаллар ёзгани, девонлар қолдиргани ҳам тарихдан маълум.

Муаллиф, Алишер Навоийнинг тасаввуф ва ижод ҳақидаги фикру мулоҳазаларини зикр этиб, сўфий қалби билан, шоир қалбининг бир-бирига йўлдош ва сирдош эканлигини кузатади ва сўфийларнинг табиати, ботиний дунёси, шеърнама, куй-мусиқага ташна эканлигини эслатиб, маҳбубул қулубдаги унинг хулосасини келтиради: «Басо аҳлуллоҳ ким Арғунун унидин дайрға кирди ва дину ислом нақдини муғбачаларға бойберди».

Муаллиф, шоирлик истеъдоди билан солиқларда, бу дард, шеър бўлиб куйилиб келганда, ҳақиқий ваҳийлик юз берган деб ёзади. Бу ўринда агар «ҳақиқий ваҳийлик» ибораси ўринда «илҳом» сўзи ишлатилса, дақиқроқ ифодаланган бўларди, чунки «ваҳй» сўзи луғавий маънода муаллифнинг мақсадини ифода қилган бўлса ҳам, уни «ҳақиқий ваҳй» деб аташ мумкин эмас, негаки ҳам шариат аҳли ва ҳам луғатшунос олимлар томонидан «Ваҳй», Аллоҳ, Пайғамбарга йўллаган Пайғом (Хабар, сўз)дан иборатдир деб изоҳланган (М.Муин. Фарҳанги форсий,

4-жилд, 4991-бет). Шамсулдин Сомийнинг «Қомуси туркий» луғатномасида Ваҳй бир фикр ва ё ишнинг Аллоҳ томонидан, бир пайғамбарга илҳом бўлиши деб изоҳланиб, авлиёларга нисбатан илҳом сўзи ишлатилади дейилган (Қомуси туркий, 2-жилд, 1488-бет).

Муаллиф тасаввуфни соф назариётчи олимлар ва шайхлардан кўра шоирлар чуқурроқ идрок этганлар дейди. Муаллифнинг сўзига кўшимча қилиб айтиш мумкинки сўфийлардан завқ шавқ, висол ва ишроқ аҳли масалан Жалолуддин Румий, Фаридуддин Аттор, Мансур Ҳаллож, Ҳофиз ва бошқалар, илмий тасаввуф намояндлари масалан Нажмуддин Кубро ва Ибнул-Арабийларга нисбатан кўпроқ шеър ва адабий ижодга берилиб, ўз қарашлари ва ички ҳолатларини кўпинча шеър орқали ифодалаб ўтганлар. Уларда бадий ижодга тамоғил шу қадар кучли бўлганки, ҳар бирлари шеърининг юксак мақомига кўтарилиб, буюк шоирлар қаторида турганлар, аммо илмий тасаввуф намояндаларида бадий ижод, илмий ижодга нисбатан иккинчи ўринда турган.

Тадқиқот жараёнида, Навоий асарларида, инсоннинг яратувчи томон уружи (кўтарилиши) асосий ғоя эканлиги, муаллиф диққатини ўзига тортиб, ушбу йўл изтироблари ва мартабаларининг акс этиши ҳақида сўзлаб шундай хулосага келадики Алишер Навоийнинг ўзи Комил инсоннинг ёрқин тимсолидир.

Нажмиддин Комилов; айтиб ўтилган тўққизта кичик унвои остида юритган кенг кўламли кузатишлари билан, навоийшуносликда янги бир боб очишга муваффақ бўлган десак муболаға бўлмайди. Олимнинг таъкидлашича, шарқ халқлари тафаккури тарихига чуқур илдиз отган тасаввуф таълимотини яхши билмай туриб, Алишер Навоий дунё қараши ва адабий меросини барча мураккабликлари, фалсафий тарафлиги билан тўлиқ ҳолда, тўғри, ҳаққоний ёритиб бериш мушкул.

Шунингдек муаллиф, атеистик ўриндан туриб, Навоийга нисбатан салбий муносабатда бўлган Е.Э.Бертельсга илмий рад жавоб беради. «Жон ва жонон можа-роси» кичик унвонини Навоийнинг ғазаллари тўплами бўлмиш, «Хазоинул-маоний»га бағишлайди. Ушбу бобни диққат билан ўқиган киши, Нажмиддин Комилов Наво-

ийнинг ирфоний қарашларининг туб моҳиятига етиб борганининг гувоҳи бўлади.

Муаллиф китоб хотимасида Васлий Самарқандийнинг «Назмус-силсила» китобига асосланиб нақшбандия тариқаси - силсиласи ва унинг кейинги намояндалари ҳақида маълумот беради, маънавият ва мустақиллик тушунчалари ўзаро алоқадор эканлигини таъкидлаб, тарихимиз ва маънавиятимизни қанчалик чуқурроқ ўргансак, мустақиллигимизнинг моҳиятини шунчалик чуқурроқ англаб борамиз деган хулосаси билан китобни тутатади.

* * *

Баҳс охирида, китоб мазмуни ва унинг аҳамияти борасида билдирилган фикру-мулоҳазалардан хулоса чиқариб айтиш мумкинки:

Биринчидан, иқтидорли тасаввуфшунос олим устод Нажмиддин Комилов томонидан ёзилган «Тасаввуф» китоби, узоқ муддатли илмий текширишлар, изланишлар ва кузатишлар маҳсули бўлиб, муаллиф унда тасаввуф илмида асосий мавзулардан иборат бўлмиш жуда кўп масалалар ва атамаларни ишончли манбаларга таянган ҳолда, ҳар томонлама таҳлил ва тажзия қилади ва ёқимли услубда ёритиб беради.

Иккинчидан, муаллифнинг кузатиш ва тадқиқот олиб бориш услуби, илмийлигидан ташқари, ёқимли ва содда бўлиб, айрим жойларда у, бир мавзуни ҳар томонлама ёритиш мақсадида, турли манбаларни қиёсий шаклда ўрганиб, ўрни келганда «қилни қирққа» ёради ва ундан қаноатлантирувчи хулосалар чиқаради. Унинг ушбу хусусиятини айниқса китобнинг охириги бобида ва унга тегишли фаелларда кўриш мумкин.

Учинчидан, устод Нажмиддин Комилов тасаввуф таълимотига чин кўнглидан ишонган олим. У инсоннинг маънавий уружи ва руҳий такомурлини, ҳақиқий инсонкомил инсон даражасига эришиш нарвони деб билади. Бундай эътиқод ва инонмоқдан келиб чиққан баҳсу-хулосалар, китобга ёқимли тус ва қандайдир чиройли бўёк беради. Муаллиф ўз китоби билан, хираланиб бораётган «ишроқ» чиройига мой солди, десак муболаға бўлмайди.

Тўртинчида, барча тасаввуф аҳли каби, муаллиф бир навъ жаҳонсеварлик ва универсализмга, барча инсонларнинг ягона мақсад - ҳаққа эришиш ва уни билиб олиш учун интилишига эътиқоди кучли бўлгани сабабли, турли миллатлар ва халқлараро дўстлик, биродарлик ва тенглик мафкурасини илгари суради, тил, мазҳаб ва этник тафовутларни эътиборий яъни ҳақиқий эмас деб билади.

Бешинчида, муаллиф ўз тадқиқот ишлари жараёнида фойдаланган манбалар орқали, тасаввуф ва адабиётшунослик соҳасида, ўлка тадқиқотчилари учун бир қатор янги адабиётларни киритди ва улардан фойдаланиш учун замин яратиб берди, айтиш ҳолда бир қатор атама-лар учун муодил (тенгдош) сўзларни ишлатишга муваффақ бўлди. Мисол суратда Худбинлик - ўзим бўлай фалсафаси, мақом - бекат, Аллоҳ - тангри таоло ва шу кибилар.

Бир сўз билан айтадиган бўлсак, дўстимиз устод Комилов ёзган мазкур китоб, ўзининг айрим хусусиятлари билан, нафақат Ўзбекистон, балки ўрта Осиё мустақил мамлакатлари ҳудудида, илмий тасаввуфшунослик бўйича ўзбек тасаввуфшунослигида кенг қамровда ёзилган янги асардир. Шунингдек ушбу асар, навоийшунослик соҳасида ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, улуғ Амирнинг асарларини ирфоний қарашлар, диний қадриятлар ва тасаввуф фалсафаси ёруқлигида ўрганиш бўйича қўйилган катта жасоратли қадам ҳисобланади ва бу соҳадаги бўшлиқни тўлдириш билан бирга, ёш изланувчилар учун йўл очиб беради.

Шу ўринда, китобдаги айрим юзаки камчиликларга ҳам ишора қилмоқчимиз. Мазкур камчиликлар кейинги нашрларда эътибордан тушурилмаса, мақсадга мувофиқ бўлади. Улардан айримлари кўйидагилардан иборат: 15-бетда Сўфиёна Саврий эмас, «Сўфёни саврий», 109-бетда «Судра», эмас, «Сидра», «Муқар» эмас «Мақар», 165-бетда «Сунъ паргори» эмас - «Сунъ паркори», 157-бетда «таълиё» эмас - «таълиф», «туруқ» - тариқат эмас, балки унинг кўлиги, «оташпок» эмас - «оташнок», 200-бетда Навоий қасидасида «шоҳки» эмас - «шаҳки», «Вайронаи мулк» эмас - «вайронийи мулк», шунингдек

147-бетдаги оят (95-сурадан 4-оят) «лақад халақно инсона фи аҳсанут - тақвим» кўйидагидек - «лақад халақнал-инсона, фи аҳсани тақвийм» ва 145-бетда ҳадисдаги иборалар «ало суратар - раҳмону» эмас - «ало суратир - раҳмони»дир.

Хотимада «Тасаввуф» китоби ҳақида бир икки таклиф билдирмоқчимиз:

Биринчидан, китобнинг охириги боби «Тасаввуф ва бадиий ижод» ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, асосан тасаввуф таълимоти доирасида, навоийшуносликка қаратилган. 113 бетни ўз ичига олган мазкур боб, бир мустақил рисола шаклида нашр этилса, навоийшунослик бўйича, изланувчилар учун катта ёрдам берилган бўларди:

Иккинчидан, муаллиф томонидан фойдаланилган турли тиллардаги кўп сонли адабиётлар, баъзан тўлиқ шаклда яъни муаллифлар номи билан биргаликда уларнинг қайси тилдалиги, нашр жойи ва йили, ношири мукамал тарзда кўрсатилмаган. Кейинги нашрларда, фойдаланилган манбаларнинг тўлиқ феҳристи, шунингдек ишлатилган айрим тасаввуфий ва ирфоний атамалар, китобда зикр этилган тарихий шахслар ва жуғрофий жойлар рўйхати изоҳи билан китобнинг охирида берилса, ўқувчилар учун ҳар томонлама фойдали бўларди.

Биз мақоламизни якунлар эканмиз, ушбу қимматли асар таълифи ва нашри билан, унинг муаллифи дўстимиз устод Нажмиддин Комиловни самимиона табрик-лаб, асарнинг иккинчи жилдини ёзиш учун унга ижодий куч ва ғайрат тилаб қоламиз.

ТАСАВВУФ ИЛМИ - МАЪНАВИЙ ҚУДРАТ

(Хотима ўрнида)

Тасаввуф кўп қиррали илм сифатида турли тараққиёт босқичларини босиб ўтган. Ушбу содда кўриниши, бироқ ички мазмун ва моҳияти жиҳатидан ғоят мураккаб ҳамда бой бўлган бу илми ҳар томонлама ўзлаштириш учун унинг узоқ тарихга эга ўтмиши, теран илдизлари, асосий манбалари, ғоялари, устивор йўналишлари ва оқимларини илмий услубда танқидий тадқиқ қилмоқ зарур.

Ислом тасаввуфи, шариат илмлари, яъни Қуръони Карим ва Суннатта оид фанлар, адабиётшунослик илмлари, жумладан, «бадиъ» ва «баён» илмлари, уларнинг кенг қамровли атамалари ва мажозий ифодалари билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳолда, юнон фалсафасидаги ирфоний фикрлар, айниқса, Афлотун таълимоти, неоплатонизм қарашлари, шунингдек ҳинд фалсафаси, Брахма ва Будда таълимотига мансуб бўлган ирфоний қарашлардан ҳам озуқа олган. Шу сабабли ҳозирги давр тасаввуфшунос олими мазкур фанлар ва қарашларни ўзлаштирадиган тасаввуф ва ирфоннинг туб моҳиятига етиб бориши ва уни бошқаларга ҳар томонлама тушунтириши мумкин эмас.

Ислом тасаввуфи фақат ислом, дунёси билангина чекланиб қолмай, Ғарб дунёсига ҳам ўтиб, уларнинг мутафаккирлари, шоиру орифларига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Масалан, Данте, Гёте ва бошқалар асарларида тасаввуф таъсирини яққол кўриш мумкин.

Ғарб тасаввуфшунос олимларидан Луи Масиннон (Louis Massignon), Николсон (Nicholson), Голдциэр, Хенри Курин, Рожи Арнолдз ва Макс Хўртин (Max Hortens) ва бошқалар ислом тасаввуфи бўйича самарали тадқиқотлар олиб бориб, қимматли илмий асарлар ёзганлар. Айниқса, венгриялик Голдциэрнинг текширишлари ва франциялик олим Луи Масинноннинг ваҳдат муаммосига тегишли тадқиқотлари диққат ва таҳсинга сазовордир. Шунингдек, турли Шарқ мамлакатлари, хусусан, Туркия, Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон, Эрон ва айрим араб мамлакатларида кенг кўламли илмий изланишлар

амалга оширилиб, ҳар бир тариқат бўйича алоҳида талқиқотлар олиб борилган.

Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Муҳаммад ибн Абдулваҳоб асос солган Ваҳҳобийлар ҳаракати тасаввуф таълимотига қарши чиқиб, уни қоралаб, инкор этиш билан бирга, турли тариқатларга мансуб кишиларни танқид қилиб (динсизга чиқариб), ирфоний қарашларни залолат ва гумроҳликдан бошқа нарса эмас деб талқин этиб келмоқдалар. Профессор Акмал Саидов таъкидлаганидек, тасаввуф таълимоти барча динлар, мазҳаблар ва миллатлараро дўстлик, бирдамлик, тенгликни тарғиб қилувчи таълимот бўлгани туфайли, у ўз универсал инсондўстлик ғоялари билан ҳар қандай диний фундаментализмга (жумладан, ислом фундаментализми ва ваҳҳобийлик оқимига) қарши кураш олиб боришда катта омил бўлиб хизмат этади. Шу сабабли бутунги кунда, яъни мустақиллик даврида тасаввуф таълимотини яхши ўрганиш, халқ оммасини унинг эзгу ғоялари ва ахлоқий қадриятлари билан ошно қилиш ҳам диний экстремизмга қарши, ҳам коммунистик ва шовинистик ғояларни ташувчи йўналишлару кучларга қарши зарурий бўлган курашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳозир Ўзбекистон ва бутун Марказий Осиёда тасаввуфшунослик фани ўзининг бошланғич босқичини босиб ўтмоқда ва ҳали ривожланган бир фан даражасига кўтариш эмас, яъни тасаввуф ва ирфоннинг илмий томонлари, фалсафий моҳияти чуқур ўрганилмаган.

Тоталитар тузум даврида собиқ СССР, айниқса, Ўрта Осиё худудида тасаввуф таълимоти атеистик ғоялар асосида «ўрганилиб», кўпинча унга нисбатан бир томонлама салбий муносабатда бўлинди. Фақат мустақиллик давридагина ушбу соҳани ўрганиш ҳаракати бошланди. Бир қанча илмий асарлар ёзилди. Бироқ бажарилган ишлар денгиздан томчи, холос. Тасаввуф фалсафасини ва турли тариқатларини кенг кўламда ўрганиб, моҳият-мазмунини халқ оммасига етказиш ва талқин қилиш учун бажариладиган ишлар ғоят кўпдир.

Ўтган 7-8 йил давомида устод Нажмиддин Комиловнинг «Тасаввуф» номли қимматли китоби, Иброҳим Ҳаққулнинг «Тасаввуф ва шеърят» китоби ва «Ориф-

нома» рисоласи, Иззат Султоннинг «Баҳоуддин Нақшбанд абадияти» рисоласи, Султонмурод Олимнинг «Баҳоуддин Нақшбанд ва Навоий», «Лисонут-тайр» ҳақида ёзган «Ишқ, ошиқ ва маъшук» рисолалари, Азиз Қаюмовнинг «Бу оҳанг бирла...» номли рисоласи, Ориф Усмоновнинг «Занги ота», (Турғун. Файзиев билан биргаликда) ва «Баҳоуддин Нақшбанд» рисоласи, Раҳим Воҳидовнинг «Навоий ва илоҳиёт» рисоласи, Ботир Валихўжасвнинг «Хожа Аҳрор Вали» рисоласи ва Муҳаммад Қози томонидан Хожа Аҳрор мақомоти ҳақида ёзилган китобнинг таржимаси, Абдусалом Қодировнинг «Тасаввуф ва Навоий» асари, Улугбек Абдулваҳоб томонидан «Ичиндаги ичиндадир» номи билан таржима қилинган Мавлоно Жалолуддин Румийнинг «Фиҳи мофиҳи» китобининг таржимаси, мазкур муаллифлар ва бошқа тадқиқотчилар томонидан ёзилган айрим рисолалар, мақолалар, таржималар, шунингдек, Барот Бойқобиловнинг «Ҳайратул-аҳрор» номли манзум бадиий асари ва айрим мақолалар тўпламлари нашр этилди. Лекин шундай бўлса-да тасаввуф илми соҳаларида бажарилиши ҳам қарз, ҳам фарз бўлиб турган ишлар тоғдек уйулиб, тадқиқотчиларини кутиб турибди.

Ҳозирги даврда тасаввуфшунослар, файласуфлар, диншунослар, адабиётшунослар, шарқшунослар ва муаррихлар учун зарурий вазифалар сифатида амалга оширилиши лозим бўлган ишлар фикримизча қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, Туркистонда яшаб, ижод этган тариқатлар асосчилари ва уларнинг йирик намояндалари, масалан, Нажмуддин Кубро, Хожа Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдулло Аҳрор, Махдуми Аъзам, Бобо Раҳим Машраб, Азизуддин Насафий, Нажмиддин Насафий ва бошқа кўп мутасаввиф олимлар қолдирган ҳозирги пайтда Ўзбекистон ва дунёнинг турли кутубхоналарида сақланиб келинаётган асарлар рўйхатини тайёрлаб, уларнинг ҳар бирининг қисқача мазмуни ва моҳиятини ёритиб, нашр этиш зарур. Бу иш шубҳасиз катга илмий аҳамиятга эгадир. Чунки бундай нашр бир томондан, Туркистон ўлкаси жаҳонга тақдим этган ирфоний ва тасаввуфий мактаблар вакиллари таълимотла-

рини тўғридан-тўғри ўрганиш учун ишонарли йўлланма сифатида хизмат қилса, иккинчи томондан, улар орасидан энг муҳимларини танлаб таржима қилиш ва нашр этиш ишини осонлаштиради.

Иккинчидан, Шарқ мамлакатларида ислом тасаввуфи бўйича ёзилган китоблардан энг муҳимларини танлаб олиб, ўзбек тилига таржима ва нашр қилиш зарур.

Учинчидан, Фарб олимлари, айниқса, Голдциэр, Луи Масиннон, Роже Арнолдз ва бошқалар томонидан ёзилган асарлардан энг кераклиларини танлаб олиб ўзбек тилида таржима ва нашр этиш лозим.

Тўртинчидан, Туркистонда тасаввуф таълимоти тарихини ёзиш учун дастлабки қадамларни қўйиш ва бу заминда юзага келган тасаввуф оқимларининг амалий ҳамда назарий таъсирини бошқа мусулмон мамлакатларидаги ирфоний оқимларга кўрсатиб бериш керак.

Бешинчидан, файласуф ва тасаввуфшунос олимларимиз тасаввуф таълимотини фалсафий фанларнинг ажралмас бир қисми сифатида ёритишлари, яъни уни фалсафий нуқтаи назардан қиёсий ўрганишлари зарур.

Олтинчидан, тасаввуф таълимотига доир фалсафий, илмий, тасаввуфий, ирфоний ва адабий атамалар сўзлиги яъни луғатномасини ёзиб, кўп нусхада нашр этиш керак.

Ўзбекистон кутубхоналарида, айниқса ЎзРФА Абу Райҳон Берунийи номдаги шарқшунослик институти-нинг қўлёзмалар фондида тасаввуф илмига оид юзлаб нодир, нашр этилмаган асарлар мавжуд бўлиб, ўз тадқиқотчилари ва ноширларини кутмоқда. Мисол тариқасида биргина Махдуми Аъзам қаламига мансуб 30 дан ортиқ рисола ва Хожа Аҳрор битиб қолдирган нодир асарларни айтиб ўтиш мумкин.

Тадқиқотчи олимлар томонидан мазкур соҳаларда изчил ишлар олиб борилиши натижасида Ўзбекистон ва Марказий Осиё ҳудудида тасаввуфшунослик фанининг ривожини учун катта имкониятлар юзага келиб, мустақиллик шароитида бизга зарур маънавий қудратни ўзлаштириш учун муносиб имкон яратиб берилади деб ишонамиз.

“Тасаввуф ва инсон” китоби ҳақида

Абдулҳаким Шаръий Жўзжонийнинг “Тасаввуф ва инсон” китоби гарчи муаллифнинг бир рисоласи, етти йирик мақола ҳамда араб ва форс тилларидан таржима қилинган икки рисола ва хотимани ўз ичига олган тўпلام сифатида, бир қарашда бир-биридан фарқли, боғланмаган ишлар мажмуи бўлиб кўринсада, лекин аслида бу рисола ўз номига муносиб тарзда бир-бирини тўлдириб боровчи ягона мазмуни ва мавзу атрофида бирлаштирилган яхлит - монографик асардир.

Тасаввуф ҳақида охириги беш-олти йил ичида Республика-мизда кўплаб мақолалар, алоҳида рисоалар ёзилди, таржималар қилинди, Н.Комиловнинг икки жилдли китоби чиқди. Бироқ хали тасаввуф фалсафаси, тарихи, адабиёти ҳақида ўнлаб китоблар ёзилса ҳам оз. Чунки, тасаввуф шарқда ўзига хос бўлган жуда кўп қиррали, кўп қатламли, диний-фалсафий йўналишлардандир.

Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний ўз рисоласига бу йўналишнинг йирик ва мураккаб бир тармоғи - тасаввуфда инсоннинг ўрни, мавқеи масаласини асосий мавзу қилиб олиб, бу тўпламга кирган асарларида кўтарилган барча масалаларни ана шу мавзу нуқтаи назардан очиб беришга ҳаракат қилинган.

Тўпламнинг “Тасаввуф таълимотининг илдизлари ва асосий йўналишлари” деб номланган бошланиш қисми муаллифнинг кўп йиллар давомида араб, форс, ўзбек, турк тилларидаги жуда кўп манбалар ва тасаввуфга оид ёзилган ўнлаб илмий асарларни чуқур ўрганиш жараёнида вужудга келган илмий мулоҳазаларининг изоҳидир.

Тасаввуфнинг энг мураккаб, баҳсли йирик масалалари, жумладан, “ирфон” ва “тасаввуф” тушунчаларининг муштарак ва фарқли томонлари, унинг исломий илдизлари, тасаввуфда “ваҳдат ул-вужуд ва ваҳдату ш-шужуд” тушунчалари билан боғлиқ қарашлар, муаммолар, ҳал этилмаган баҳсли масалалар ишнинг айни шу қисмидан жой олган. Бу ерда муаллиф қадимги Юнонистон ва Ҳиндистондаги мистик - оқимлар, уларнинг ислом тасаввуфи билан ўхшашлик томонлари, тасаввуфдаги йирик тариқатлардан Кубровия, Қодирия, Сухравардия, Чаштия, Яссавия, Нақшбандия, Мўжаддидия кибилср ҳақида, уларнинг ўзига хос томонлари, элементлари ва умумийликлари ҳақида мухтасар, аммо катта ва чуқур билимдонлик билан мулоҳаза юритади. Умуман тўпламнинг ана шу биринчи рисоласи катта қизиқиш ва мароқ билан ўқилади. Бу рисоланинг ўзи, назаримизда, келгусида тасаввуф ҳақида ихчам, шу билан бирга чуқур илмий асар сифатида кўпчилик омма учун алоҳида нашр этилса ҳам айни муддао бўлур эди.

Тўпламнинг “Нажмуддин Кубронинг қарашлари ва асарлари” номи қисми ҳам узоқ излашилар, кузатишлар, манбаларни синчиклаб ўрганиш асосида дунёга келганидан далолат бериб турибди.

Нажмуддин Кубро ҳазратлари, у кишининг ҳаёти ва асарлари ҳақида Республика-мизда талайгина мақолалар, рисоалар чоп этилган. Бироқ Абдулҳаким Шаръийнинг кубравия тариқа-

тининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида бошқа олимларнинг мақола ва китобларида эслатилмаган манба ва асарлар орқали ёритишга ҳаракат қилинади. Олимнинг Нажмуддин Куброга оид изланиш ва мулоҳазаларига шайхнинг "Кўнглим кўзи билан кўрганларим" рисоласининг таржимасини илова қилиниши тадқиқотга алоҳида салмоқ бахш этган.

А.Шаръий Жўзжонийнинг ушбу тўпламидан жой олган Хожя Аҳрор Валийнинг ҳаёт йўли ва таълимотларининг муҳим қирралари, бу зот ҳақидаги таълимотининг таъсир доираси ҳақидаги мулоҳазалари ҳам қизиқиш билан ўқилади.

Олимнинг Махдуми Аъзам Косонийнинг "Бобурия" рисоласи, "Рубоийлар шарҳи" рисоласи ҳақидаги кузатишлари диққатга сазовордир. Хусусан иккинчи асарнинг таржимаси тасаввуфшунослар учун қимматли материалдир.

Машҳур ўзбек шоири Бобо Раҳим Машрабнинг тасаввуфий қарашлари борасидаги А.Жўзжоний изланишлари ҳам алоҳида эътиборга лойиқ. Маълумки, шоир Машраб, унинг шеърояти борасида талайгина тадқиқотлар, монографик ишлар мавжуд. Аммо уларнинг аксарияти совет даврида ёзилганлиги учун шоир ижодида, дунёқарашида асосий ўринни тутган тасаввуфий қарашлари хусусиятлари ҳақида диққатга сазовор ишлар жуда камёб, борларида ҳам чалкашликлар кўп. Хусусан, Машрабнинг "ваҳдат ул-вужуд" тўшунчаси билан боғлиқ қарашлари ҳануз фанда тўлиқ ва рўйи рост очилган эмас. Шу нуқтаи назардан қараганда А.Жўзжонийнинг Машрабнинг "ваҳдат ул-вужуд" фалсафаси ва унинг марказида турган инсон ҳақидаги фикрлари янгиликдир.

Тўпламни таниқли тасаввуфшунос олим Н.Комиловнинг "Тасаввуф" номи китобига ёзилган катта ва жиддий тақриз якунлайди ва бу тақриз тўпلام мавзусига мос келади, ҳамда муаллифнинг "Тасаввуф ва инсон" концепцияси борасидаги мулоҳазаларини тўлдирди.

Хулоса қилиб айтганда, Абдулҳаким Шаръий Жўзжонийнинг "Тасаввуф ва инсон" номи билан нишрга тайёрланган китобининг чоп этилиши ўзбек тасаввуфшунослигининг жиддий ютуғи бўлиши мумкин. Китобни нафақат олимлар, балки кенг китобхонлар оммаси томонидан ҳам катта қизиқиш билан кутиб олинишига шубҳа йўқ.

Филология фанлари доктори,
профессор

А.Мамнонов:

Тасаввуф илми Шарқ фалсафий тафаккури тарихининг муҳим таркибий қисми (Сўз боши ўрнида).....3

Тасаввуф таълимотининг илдиэлари ва асосий йўналишлари.....10

- Икки офиз сўз.....10
- «Ирфон» ва «тасаввуф» тушунчалари.....10
- Ҳиндистон ва Юнонда ирфоний фикрлар.....13
- Тасаввуфнинг исломий илдиэлари.....18
- Тасаввуф таълимотининг асосий йўналишлари.....19
- Ибнул-Арабий ва “Ваҳдатул-вужуд” фалсафаси....20
- Кубравийлик тариқати (Кубравия).....30
- Қодирийлик тариқати (Қодирия).....32
- Сухравардийлик тариқати (Сухравардия).....34
- Чаштийлик тариқати (Чаштия).....38
- Яссавийлик тариқати (Яссавия).....41
- Нақшбандийлик тариқати (Нақшбандия).....49
- Мужаддидийлик тариқати (Мужаддидия).....51
- Хулоса.....54
- Кўлланилган адабиётлар.....59

Нажмуддин Кубронинг қарашлари ва асарлари

- Нажмуддин Кубро ҳаёти ва ижодидан лавҳалар....61
- Нажмуддин Кубронинг асарлари.....64
- Кубравия тариқати.....67
- Нажмуддин Кубронинг шогирдлари.....69

Шайх Нажмуддин Кубро: «Кўнглим кўзи билан кўрганларим»

- Шайх Нажмуддин Кубронинг ушбу рисоласи ҳақида.....72
- «Кўнглим кўзи билан кўрганларим».....78
- Тасаввуф йўлига кирган фақирлар ҳақида.....83
- Буюк Аллоҳ ўз баъдасини севишининг аломати ҳақида.....84
- Фақирнинг хилватла ўтириши ва унинг одоблари шарҳи.....85

- Нафсни таниб олиш ва унинг издошлари ҳақида.....88
- Фақирга ўғит бериш ва унга йўл кўрсатиш ҳақида.....91
- Фақирликни бошқа нарсалардан афзал кўриш боби.....93
- Дунё ва унинг моҳияти ҳақида.....94
- Буюк Аллоҳнинг йўли ҳақида.....95
- Луғатлар ва атамалар.....97
- Адабиётлар.....103

Хожав Аҳрор - Нақшбандия тарикатишнинг йирик вакили.....105

Маҳдуми Аъзам – Саййид Аҳмад ибн Жалолуддин Косоний-Даҳбедий: «Рубоийлар шарҳи» рисоласи.....113

- Рубоийлар шарҳи.....116
- Луғатлар изоҳи.....132
- Рисоладаги луғатлар изоҳи.....133

«Бобурня» рисоласи.....135

- Бобо Раҳим Машраб «Ваҳдат» уммонишнинг ғаввоси.....139
- Изоҳлар.....151
- Ишкамишда Бобо Раҳим Машрабнинг Мазори..152
- Бобо Тоҳир ва унинг ирфоний тароналари.....157
- “Сен қувсанг эшикдан кимга бораёин?”159
- Бармоқ вазнида161

Ҳозирги замон ўзбек тасаввуфшупослигига бир пазар (Н.Комиловнинг «Тасаввуф» китобига тақриз).....163

Тасаввуф илми - маънавий қудрат (*Хотима ўрнида*)..184

“Тасаввуф ва илсон” китоби ҳақида.....188

Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний

ТАСАВВУФ ВА ИНСОН

Ўзбек тилида

Муҳаррир

Рассом

Техник муҳаррир

Компьютерда

саҳифаловчи

Насиба Ҳожимурод қизи

Зиёд Абдурасулов

Марҳабо Мирилёсова

Матлуба Хожиева

Босишга 18.01.2001 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32. Нашр табоғи 9,28. Босма табоғи 12,0. Адади 1000 нусха.

Буюртма 4214 Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги “Адолат” нашриёти. Тошкент, Ф.Муҳитдинов кўчаси, 26-уй.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг 1-босмахонасида чоп этилди. Тошкент, 700002, Сағбон, 1-берк кўча, 2-уй.